

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 81'373.47:811.11- 112:811.512.154:811.111

ЧОРТЕКОВА МИРГУЛ ТЕМИРБЕКОВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ МЕЙКИНДИКТИ
ТУЮНДУРГАН СЫН АТООЧТОРГО ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА
СЕМАНТИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору,
профессор Ч.К. Найманова

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	3
1-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СЫН АТООЧТУ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИНЕ СЕРЕП	
1.1. Сөз түркүмдөр теориясын изилдөө.....	9
1.2. Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикалык табияты.....	14
1.3. Түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги сын атоочтордун изилдениши.....	23
1.4. Тил илиминдеги валенттүүлүк, лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант).....	39
1- баптан алынган тыянактар	46
2-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СЫН АТООЧТУ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ	
2.1. Иликтөөнүн методологиясы, объектиси, предмети жана материалдары.....	50
2.2. Изилдөөнүн методдору.....	64
2- баптан алынган тыянактар	68
3-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ МЕЙКИНДИКТИ ТУЮНДУРГАН СЫН АТООЧТОРДУ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЫЯНАКТАРЫ	
3.1. Англис жана кыргыз маданиятындагы мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү.....	70
3.2. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык топтору.....	75
3.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги тегиздик өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.....	79
3.4. Англис жана кыргыз тилдериндеги узундук өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.....	96
3.5. Англис жана кыргыз тилдериндеги кеңдик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.....	127
3.6. Англис жана кыргыз тилдериндеги бийиктик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.....	154
3- баптан алынган тыянактар	169
КОРУТУНДУ	171
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	179

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Изилдөөгө алынып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн актуалдуулугу төмөндөгү факторлор менен аныкталат:

1) англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырган терең изилдөөлөрдүн аздыгы. Сын атоочтордун арасындагы мейкиндиктеги чен-өлчөмдү сыпаттаган лексемалар тууралуу лингвистикалык маалыматтарды системалаштыруу жана кеңейтүү зарыл;

2) мейкиндик түшүнүгү бардык тилдерде жана маданияттарда негизги ролду ойнойт, бирок ар бир тилде ал башкача көрүнүштө болушу мүмкүн. Бул изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концепциясынын айырмачылыктарын жана орток жактарын ачып көрсөтүү менен жалпы лингвистикага салым кошо алат;

3) мейкиндик түшүнүгү когнитивдик лингвистикада өзгөчө маанилүү категориялардын бири. Бул изилдөө мейкиндикти адам кандайча концептуалдаштырып, ар кайсы тилдерде кандай лексикалык бирдиктер аркылуу билдирээрин көрсөтөт. Бул дагы тилдердин дүйнө туюмунун өзгөчөлүктөрүн ачууга көмөктөшөт;

4) англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндиктеги чен-өлчөмдү сыпаттаган сын атоочторду азыркы корпустук лингвистиканын алкагында статистикалык маалыматтарды камтып, лексика-семантикалык жактан изилдеген эмгектер жокко эсе.

Изилдөөнүн максаты – англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырып талдоо аркылуу ар бир тилдеги мейкиндик түшүнүгүнүн тилдик моделин түзүү жана алардын маданий-философиялык аспектисин ачуу болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максатын көздөө үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

1) индо-европалык, пост-советтик лингвистикасында, түркология жана кыргыз тил илиминде сын атоочторду изилдөө маселелерине арналган илимий эмгектердеги илимий жоболорго саресеп салуу менен илимий иштин теориялык өбөлгөлөрүн аныктоо; англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун лингвистикалык табиятына, алардын классификациясына, тил илиминдеги валенттүүлүккө, сын атоочтордун лексика-семантикалык топторуна тиешелүү маселелерге сереп жүргүзүү;

2) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочторду лексика-семантикалык топторго ажыратуу, алардын ядролук жана перифериялык семаларын тастыктоо;

3) диссертацияга керектүү изилдөө материалдарын англис жана кыргыз тилдеринин корпустарында тандап алуу жана изилдөөгө алуу;

4) мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн системалык сүрөттөө;

5) корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонуу аркылуу мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табиятын талдоо;

6) эки тилдеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык типологиялык окшоштуктары менен айырмачылыктарын изилдөө.

Иштин илимий жаңылыгы англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочторго алгач ирет корпустук ыкмаларды колдонуу менен комплекстүү талдоо жүргүзүлгөнүндө, бул англис жана кыргыз этносторунун маданий-тарыхый өнүгүүсүнүн факторлоруна байланыштуу мейкиндикти түшүнүүнүн универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк берди.

Иштин илимий жыйынтыгы

1) Алгач ирет англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөм сын атоочторуна комплекстүү түрдө салыштыруу изилдөө жүргүзүлүп, салыштырма тил илими жана тилдин жалпы өзгөчөлүктөрү теориясынын

өнүгүшүнө маанилүү салым кошту. Мейкиндикти туюнткан сын атоочтордун жана алардын семантикалык, функционалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анализдөө методологиясы иштелип чыкты;

2) Корпустук лингвистиканын, компоненттик талдоонун жана тилдик-маданий изилдөөлөрдүн методдорун айкалыштырып, мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун изилдөөгө комплекстүү ыкма иштелип чыгып, колдонууга киргизилди. Ар түрдүү түзүлүштөгү тилдерде мейкиндик түшүнүгүнүн улуттук-өзгөчөлүктөрүн аныктоо методикасы түзүлдү;

3) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтор боюнча кеңири тилдик материал чогултулуп, жөнгө салынды. Мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун колдонуу чөйрөсүнүн корпусун, жыштык мүнөздөмөлөрүнүн колдонуулусу, метафоралык маанилердин классификациясын жана мейкиндик өлчөмдөрүнүн типологиясын камтыган маалымат базасы түзүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык баалуулугу — англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча материалдарын, мейкиндикти туюндурган сын атоочтору боюнча көнүгүүлөрдү жана атайын курстарды иштеп чыгууда, тилдерди үйрөтүү процессинде илимий-практикалык булак катары колдонууга мүмкүндүк түзүүдө.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор негизги мейкиндиктин чендери тегиздик, узундук, кеңдик жана бийиктикти мүнөздөөчү иреттүү түрдө түзүлгөн лексика-семантикалык топторго бөлүнөт. Бул топтордун түзүмүндө ядролук жана перифериялык компоненттер так бөлүнүп чыгып, семантикалык белгилердин ар түрдүүлүгүн жана өзгөчөлүктөрүн ар бир изилденген тилде ишке ашырылуусу көрсөтүлөт;

2) Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясы этнолингвистикалык бөтөнчөлүктөр менен улуттук дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Мейкиндикти туюндурган сын атоочторду талдоо аркылуу англис жана кыргыз улуттарынын маданий-тарыхый өнүгүү

факторлору менен шартталган мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчө белгилерин аныктоого мүмкүндүк берет;

3) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочторго жүргүзүлгөн корпустук талдоо алардын функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде колдонуу жыштыктарын, контексттик өзгөрүүлөрүн жана бөлүштүрүү(дистрибуция) өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Корпустук ыкмаларды колдонуу алынган натыйжалардын тактыгын камсыздайт жана изилденген бирдиктерди колдонуудагы актуалдуу багыттарды ачыка чыгарууга мүмкүнчүлүк берет;

4) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөм сын атоочтор системасында универсалдуу мейкиндиктик мүнөздөмөлөрү (симметрия/асимметрия, форма, өлчөм, аралык, чек) ишке ашат, ошол эле учурда мейкиндик түшүнүгүнүн горизонталдык жана вертикалдык абалын сыпаттоодо типологиялык окшоштуктар менен улуттук-өзгөчөлүк айырмачылыктарды көрсөтөт;

5) Эки тилде тең мейкиндикти туюндурган сын атоочтор физикалык, интеллектуалдык жана инсандык сапаттарды мүнөздөө үчүн метафоралык маанилердин өнүгүшүндө көрүнгөн антропоцентрикалуулук менен мүнөздөлөт. Мейкиндиктик маанилеринин метафоралык жолдору улуттук тилдик дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырат;

6) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочторду салыштырып изилдөө лексика-семантикалык жана стилистикалык деңгээлдерде системалуу окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктайт. Бул изилдөө изилденген тилдерде мейкиндиктик мамилелерди колдонуу жагынан типологиялык мүнөздөмөлөрүн белгилөөгө жана мейкиндикти түшүнүүдөгү универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган чен-өлчөм сын атоочторун лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүшүнө, алардын колдонулушунун өзгөчөлүктөрүн

аныктоого, корпустардын негизинде статистика, топтоо, которуу, лексикографиялаштыруу өндүү методдор менен англис жана кыргыз тилдеринин факт-материалдарынын изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана алынган натыйжалар боюнча республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда автор тарабынан баяндамалар жасалган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган жана РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү Кыргыз Республикасындагы жана орусиялык басылмаларда, иштин мазмунун чагылдырган 12 макала жарыяланды:

1. Чортекова, М.Т. Problem of distinguishing parts of speech in English [Текст] / М.Т. Чортекова // Ж. Баласагын ат. КУУ Жарчысы – 2005. - №3 – Б. 113-116.

2. Чортекова, М.Т. Кыргыз жана англис тилдериндеги сөз түркүмдөр системасы жана ал системадагы сын атоочтор [Текст] М.Т. Чортекова // Ж. Баласагын ат. КУУ Жарчысы – 2006. - №3 — Б. 235-242.

3. Чортекова, М.Т. Лексико-семантический анализ прилагательных пространственной ориентации (на материале английского и кыргызского языков [Текст] М.Т. Чортекова // Хабарлары КазР УИК – 2007. - №1 – Б.88-91.

4. Чортекова, М.Т. Особенности семантической сочетаемости английских прилагательных wide и broad [Текст] М.Т. Чортекова // Н. Исанов ат. КМКТАУ Жарчысы – 2010. - №3(29). – Б. 246-248.

5. Чортекова, М.Т. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикте бир өлчөмдүү көрүнүштөрдү туюндурган сын атоочторго лексикалык жана семантикалык анализ жүргүзүү [Текст] М.Т. Чортекова // И. Арабаев ат. КМУ Жарчысы – 2011. - №6. – Б.178-182.

6. Чортекова, М.Т. Тил илиминдеги валенттүүлүк маселеси [Текст] М.Т. Чортекова // Наука и новые технологии – 2014. - №2. – Б.243-245.
7. Чортекова, М.Т. Англис жана кыргыз тилдериндеги өлчөм маанидеги синонимдик катардын сын атоочторунун колдонулуш өзгөчөлүктөрү [Текст] М.Т. Чортекова // И. Арабаев ат. КМУ Жарчысы – 2014.- №14. – Б.152-156.
8. Чортекова, М.Т. Англис тилиндеги large, big жана great сын атоочторунун семантикалык айкашуу өзгөчөлүктөрү [Текст] М.Т. Чортекова // И. Арабаев ат. КМУ Жарчысы – 2015. - №18. – Б.165-169.
9. Чортекова, М.Т. Этнолингвистическая экспрессивность прилагательных в кыргызском языке [Текст] М.Т. Чортекова // Международный журнал экспериментального образования. – 2023. – № 4 – Б. 42-46.
10. Чортекова, М.Т. Корпусное исследование прилагательного “чон” в кыргызском языке [Текст] М.Т. Чортекова // Международный журнал экспериментального образования. – 2023. – № 5 – Б.25-30.
11. Чортекова, М.Т. Англис тилиндеги бийиктикти репрезентациялаган сын атоочтордун лексика- семантикалык өзгөчөлүктөрү(англис тилинин корпустарынын материалдарында) [Текст] М.Т. Чортекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- 2024. - №2. – Б.382-385.
12. Чортекова, М.Т. Semantic Analysis of the Group of Adjectives Denoting Spatial Orientation with Core Adjectives “big” and “чон” in the English and Kyrgyz Languages [Текст] М.Т. Чортекова // Бюллетень науки и практики. - 2024.- №8 - Б.506-518.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 196 бетти түзөт.

1-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СЫН АТООЧТУ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. Сөз түркүмдөр теориясын изилдөө

Бул диссертация англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочту изилдөөгө арналгандыктан, сөз түркүмдөр теориясына сереп салуу дагы максатка ылайыктуу. Сөз түркүмдөр теориясы Байыркы Индия, Байыркы Греция жана Римдин грамматикаларынан башталат. Байыркы философияда логикалык ой жүгүртүүнүн бөлүктөрүнө зат атооч жана этиш таандык деген көз карашты Платон айткан [Лукин, 2009:154-160].

Аристотель сөздү айтуунун түрлөрүнө элемент, муун, байламта, зат атооч, этиш, жөндөмө, сүйлөм кирет деп көрсөтөт [Лукин, 2011:154-160].

Байыркы индиялык окумуштуу-грамматист Панини (б.з.ч. V к.) “Сегиз китеп” эмгегинде санскритте грамматикалык класстарга зат атооч, этиш, предлог, бөлүкчө кирет деп белгилеген [Лукин, 2012:137-141].

Александрия грамматикасынын өкүлү Дионисий Фракийский грек тилиндеги сөз түркүмдөрүн сегизге бөлөт: зат атооч, этиш, атоочтук (причастие), артикль, ат атооч, предлог, тактооч, байламта. Сөз түркүмдөрүн изилдеген О.В. Лукиндин пикиринде, Дионисий Фракийскийдин классификациясы сөз түркүмдөрдү бөлүүнүн негизги пайдубалын түзгөн [Лукин, 2016:112]. Ушул эле сөз түркүмдөрү кийинчерээк рим грамматикаларында жана славян грамматикаларында бөлүнүп көрсөтүлөт [Гируцкий, 2003:288].

Араб лингвистикалык традициясы VII–XIV кылымдарда араб халифатынын бир нече маданий борборлорунда пайда болгон, аларга басра мектеби (Басра шаары), куф мектеби (Куф шаары), багдад мектеби (Багдад шаары), андалус мектеби (Испания) жана египеттик -сириялык мектептери кирет. Бул мектептердин негизги милдети прикладдык мүнөздө болуп, Курандын тилин үйрөнүү жана анын тазалыгын сактоо болгон [Габучан, 1990: 39-41].

Халифаттын башкаруучулары араб тилинин грамматикасын түзүүнү максат кылышкан. Абул-Асуад ад-Ду араб грамматикасын түзүүчүлөрдүн бири катары сөз түркүмдөрүнө зат атооч, этиш жана бөлүкчөнү ажыраткан [Ахвледиани,1981:53-95].

Орто кылымдардагы перс лексикографиясынын көрүнүктүү эмгектеринин бири авеста-пехлеви сөздүгү болгон “Frahan-i ōlm ēvak” эмгегинде сөз түркүмдөрү тууралуу баяндалат [Герценберг, 1998:96-114].

“Frahan-i Pahlavīk” сөздүгүндө сандык жана иреттик сан атоочтор, ат атооч, “hu” приставкалуу сын атоочтор, байламталар, таандык ат атоочтор, ”yavata” тактоочтор тууралуу сөз болот [Герценберг,1998:103-104].

Аль-Фараби Платон жана Аристотелдин эмгектерине комментарий жазган окумуштуу катары Аристотель сөз түркүмдөрдү логикалык түрдө гана ажыратканына карабастан, аларды туура деп эсептеген [Герценберг, 1998:108].

О.В. Лукиндин пикиринде, сөз түркүмдөр тууралуу концепциялар диний жана ыйык тексттерди түшүнүү, тилдерди үйрөнүү жана окутуу үчүн керектүү болгон практикалык муктаждыктардын аркасында жаралган.

Сөз түркүмдөр маселелери алгачкы учурларда философиянын маселелерин түшүнүү жана чечүү үчүн пайда болгон [Лукин, 2011:154-160]. А.П. Володиндин пикиринде, сөз түркүмдөрдүн алгачкы классификациясы функционалдык(синтаксистик жана коммуникативдик) параметрлер (көрсөткүчтөр) аркылуу аныкталган, башкача айтканда, зат атооч, этиш жана кызматчы сөздөр баарынан мурда ажыратылган, себеби алар кепте актант жана предикат бирдиктери катары катышат [Володин, 2013:39-40]. Зат атооч (nomina) кеп ким тууралуу, эмне тууралуу экендигин түшүндүрсө, этиш (verba) эмнени кабарландырып, кыймыл-аракетти түшүндүрөт. Калган сөз түркүмдөрү зат атооч менен этиштен келип чыгат [Володин, 2013:39-40]. Кептеги сирконстантты—тактоочту табуу аркылуу сүйлөмдөгү атрибутивдик (аныктоо) функцияны аныктаса болот [Володин, 2013:40]. Ошентип негизги сөз түркүмдөрү: зат атооч, этиш, тактооч жана сын атооч келип чыккан.

Мындай классификация лингвистиканын өнүгүүсү менен морфологиялык классификацияга айланган. Орус лингвистикасында Ф.Ф.Фортунатов сөз түркүмдөрүн морфологиялык белгилер аркылуу аныктаган. М.В. Ломоносов, Ф.И.Буслаев, А.М. Пешковский сыяктуу окумуштуулар да Ф.Ф. Фортунатовдун изилдөөлөрүн уланткан. Морфологиялык белгилерден сырткары сөз түркүмдөрдүн семантикасына жана синтаксистик ролу А.А. Потебня тарабынан изилденген. Азыркы лингвистикада сөз түркүмдөрүн комплекстик мүнөздө изилдөө алардын синтаксистик, морфологиялык жана семантикалык белгилерине жана жалпылыктарына жараша жүргүзүлөт [ЛЭС, <http://tapemark.narod.ru/les/578b.html>].

Англис тилинин грамматикасын изилдөө жана сыпаттоо дагы байыркы европалык традицияларга таянган. Айрым лингвисттер, мисалы, Генри Суит XIX кылымда логикалык белгилерге жана морфологиялык мүнөздөмөлөргө таянып англис тилиндеги сөз түркүмдөрүн классификациялаган. Ал сөз түркүмдөрүн флективдүү (форма менен өзгөргөн мүчөлөр) жана флективсиз (мүчөсү жок жана өзгөрбөгөн) сөз түркүмдөрүнө ажыраткан. Логикалык жактан Г. Суит темалуу сөздөрдү же аны аныктоочу сөз түркүмдөрүн бөлүп көрсөткөн[Sweet]. XX кылымдын биринчи жарымында англис тилиндеги сөз түркүмдөрүн классификациялоонун үч принциби аныкталган. О. Есперсен, Л. Ельмслев, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий үч принципти төмөндөгүдөй бөлүп көрсөтөт:

- 1) сөздүн грамматикалык мааниси
- 2) грамматикалык форма;
- 3) сөздүн грамматикалык функциясы

Америкалык лингвисттер Генри Ли Смит жана Жорж Леонард Трагер сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жана синтаксистик классификациясын сунушташкан. Морфологиялык белгиге ээ сөз түркүмдөрү катары зат атооч, сын атооч жана этиш көрсөтүлөт. Г. Смит жана Ж. Трагер синтаксистик деңгээлдеги сөз түркүмдөрүнө а) (nominals) / зат атоочтор; б) (pronominals) / ат атоочтор; в) (adjectivals) / сын атоочтор; г) verbals) / этиштер; (adverbals) /

тактоочтор; д) (prepositionals) / предлогдор кирет деп сунушташат. Азыркы англис тилинде сөз түркүмдөрү маани берүүчү жана кызматчы сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү көп учурда так лексикалык мааниге ээ жана сүйлөмдө эркин синтаксистик кызмат аткарат. Сүйлөмдө ээ, баяндооч, толуктооч, аныктооч жана бышыктоочтун кызматын ээлейт.

Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн лексикалык мааниси абдан жалпы мааниде болот, алардын айрымдарынын лексикалык мааниси такыр эле жок. Алар сүйлөмдө синтаксистик кызматты аткарышпайт, мисалы англис тилиндеги артикль зат атоочтун маркери катары колдонулат. Бирок англис тилиндеги сөз түркүмдөрүн негизги жана кызматчы сөз түркүмдөрүнө бөлүү кыйынчылыктарды жаратат. Мисалы, англис тилиндеги этиштин жардамчы этиштери, модалдык формалары, жаксыз формалары, предикативдери бар, жардамчы этиштердин лексикалык маанилери толук эмес, айрым учурда алардын эч кандай мааниси жок [Бельмесова, 2020:87-89].

Кыргыз тилинин морфологиясы К.Тыныстанов тарабынан 1934-жылы жарык көргөн. Аталган окумуштуунун классификациясы боюнча сөз түркүмдөрү атоочтор жана этиштер деп эки чоң топко бөлүштүрүлгөн, алардын ар бири топторго ажыратылган.

Кыргыз тилинин морфологиясы (1964- жана 1980-жылкы академиялык грамматикаларды эске албаганда) С.Давлетов, С.Кудайбергеновдор тарабынан 1980-жылы басылып чыккан. 1997-жылы И.Абдувалиев, Т.Садыковдун окуу китеби “Сорос Кыргызстан” фонду тарабынан каржыланып, жарык көргөн.

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөр семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик принциптердин негизинде бөлүнөт.

1) **Маанилүүлүк (семантикалык) принцип.** Бул принцип сөздөрдү түркүмдөргө ажыратуунун эң негизги принциби; кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдө да башкы ролду дал ушул принцип ойнойт. Сөздөрдү жалпы категориялык грамматикалык маанилери боюнча топтоштуруу бул принциптин негизги мазмунун түзөт. Анткени жалпы категориялык

маанилер сөздөрдүн лексикалык маанилерин абстракциялап, жалпылаштырып, аларды ошол категориялык маанилик окшоштук белгилери боюнча топтоштурат.

2) **Морфологиялык принцип.** Бул принцип сөздөрдү сөз түркөмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөз өзгөртүү системасын жетекчиликке алат. Тагыраак айтканда, сөздөр жөндөмө, жак, таандык, чак, мамиле, ыңгай, даража, сан ж.б. грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүү же өзгөрбөө өзгөчүлүктөрүнө жараша түркүмдөргө бөлүнөт. Кайсы бир сөздөрдүн тигил же бул сөз түркүмүнө жатаарын маанилик принцип аныктай албаса, морфологиялык принцип жардамга келет.

3) **Синтаксистик принцип.** Бул принцип сөздөрдүн синтаксистик кызмат аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө, башкача айтканда, сүйлөмдө аткарган кызматына жараша сөз түркүмдөрүнө тактык, аныктык киргизет. Мисалы, зат сөздөрдүн сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү аткарган кызматы менен дал келбейт. Кыскасы, бул принципте сөздөрдүн синтаксистик кызматы, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү, айкашкан сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдору (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык) жана сүйлөмдө алган орду көңүл чордонунда турган болот [Абдувалиев И., 2008:284].

И. Абдувалиевдин классификациясы боюнча, кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү жалпы категориялык грамматикалык маанилеринин өзгөчөлүгү боюнча топторго бөлүнөт. 1. *Маани берүүчү же негизги сөз түркүмдөр.* Буга зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактоочтор кирет. Булар өз алдынча лексикалык мааниге ээ болуп, сүйлөм мүчөсүнүн кызматын аткарып, кээде өз алдынча сүйлөм да боло ала турган сөздөр болуп саналат. 2. *Өзгөчө сөз түркүмдөр.* Булар сырдык сөздөр менен тууранды сөздөр. Негизги да, кызматчы да сөз түркүмдөрүнө кошулбаган бул сөз түркүмдөрү кишинин ички сезимин билдирип жана ар кандай табыштарды, көрүнүштөрдү туурап айтылган сөздөр болуп эсептелет. 3. *Кызматчы сөз түркүмдөр.* Булар өз алдынча лексикалык толук мааниге ээ болбойт. Сүйлөмдө сөз менен сөздү, же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып, алардын ортосундагы ар түрдүү

карым-катыштарды шарттап турат. Кызматчы сөз түркүмдөрү булар: байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор жана кыялий-мамиле(модалдык) сөздөр [Абдувалиев И., 2008:284].

1.2. Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикалык табияты

Англис тилиндеги adjective (сын атооч) латын тилиндеги nōmen adjectīvum [A Latin Dictionary] деген сөзүнөн алынган, анын түп нускасы байыркы грек тилиндеги ἐπίθετον ὀνομα деген сөзү, анын романдаштырылган формасы epitheton ὀνομα, ал кошумча зат атооч деген маанини түшүндүрөт [URL:<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=lo/gos>]

Латын жана грек тилдеринин грамматикасында сын атоочтор зат атоочтор сыяктуу түр, сандык жана жөндөмө категорияларга ээ болгондуктан, алар зат атоочтун бир түрү болуп эсептелген [Mastrorarde, Donald J., 2013:60].

Байыркы англис тилиндеги (Old English) сын атоочтун 3 роду(түрү) болгон: эркектик түр (masculine), аялдык түр (feminitive) жана нейтралдуу түр (neutral). Ошондой эле атооч жөндөмөсү(nominative), илик жөндөмөсү (genitive), табыш жөндөмөсү (dative), жана эркектик түр менен аялдык түрүндө жекелик санда өзгөрүп туруучу инструменталдык жөндөмө (instrumental case) бар эле.

Сын атоочтун салыштырма даражасы (comparative degree) -ra мүчөсү жана күчөтмө даража (superlative degree) -ost мүчөсү аркылуу түзүлгөн. Ошондой эле айрым учурларда латын тилинен калган -um, -uma, -umist (optimus- best- эң жакшы) деген да мүчөлөр аркылуу күчөтмө даража (superlative degree) колдонулган. Убакыттын өтүшү менен күчөтмө даражадагы -umist -umist вариантына өтүп, андан кийин -imest, -emest жана -mest (formest) сыяктуу варианттарга өзгөргөн [Suward Albertus, 2007:25-35]

Англис тилинин өнүгүүсүнүн ортоңку доорунда (Middle English) 1150-1500 жылдарды камтыйт. Бул мезгилде англис тили аябай чоң өзгөрүүгө учураган, башкача айтканда анын грамматикасында флексиялар жок болуп кеткен. Эркектик түрдү туюнткан -a жана аялдык түрдү билдирген -e биригип -e деген

мүчөнү көрсөткөн. Салыштырма даражаны билдирген -га мүчөсү -re мүчөсүнө айланып, акырында -er мүчөсүнө өзгөргөн. Күчөтмө даражаны билдирген -ost жана -est бир эле -est түрүнө өткөн. Ошол учурда сын атооч созулма үндүү болгон болсо, анын созулма үндүү тыбышы кыскарган.

Англис тилинин азыркы доору (Modern English) башталган алгачкы учурда сын атоочтун салыштырма даражасы -er мүчөсү, күчөтмө даража -est мүчөлөрү менен колдонулган. Ошол эле учурда кош салыштыруу да пайда болгон: more better (жакшыраак).

Сын атоочтун лингвистикалык дефинициялары.

Huddleston жана Pullum сын атоочко төмөндөгүдөй аныктама берет: Сын атооч- англис тилиндеги так, маанилүү грамматикалык категория, ал зат атоочко кошумча маани берип, аны аныктап турат [Huddleston and Pullum, 2002:526]. Cao Jing пикиринде, сын атоочтордун лингвистикалык табияты терең караганда алда канча татаал. Мисалы, морфологиялык көз караштан англис тилиндеги *-able, -al, -ful, -ish, -less* суффикстери менен жасалган сын атоочтор кеңири таралганы менен, *good (жакшы), hot (ысык), little (кичине), young (жаш)* сыяктуу сын атоочторго мындай суффикстер уланбайт [Cao Jing, 2011]. Сын атоочтор семантикалык жана синтаксистик кызматы аркылуу аныкталат [Cao Jing, 2011:11]. Мисалы, Routsma тарабынан 1914-жылы басылып *A Grammar of Late Modern English* эмгегинде, сын атоочтор “заттарды сыпаттоочу жана заттардын кайталангыс өзгөчөлүктөрүн билдирген атоочтук кошумча сөздөр” деп атаган [Cao Jing, 2011:11].

Tucker сын атооч “сыпат”, “касиет” же “сапат” сыяктуу түшүнүктөрдү билдирет десе, Todd [Todd, 1987:55] сын атооч зат атоочту сыпаттап, аныктап турган “сүрөттөөчү” сөз деген аныктама берет. Thorne [Thorne, 2012:13] салттуу грамматикада сын атоочтор “сүрөттөөчү сөздөр” катары зат атооч тууралуу кошумча маалымат берет деп түшүндүрөт. Crystal [Crystal, 2004:166] сын атооч сөз категориясы (сөз түркүмү) катары зат атоочтун кандайдыр бир өзгөчөлүгүн чагылдырат. XX кылымдын башындагы көрүнүктүү америкалык лингвист Bloomfield [Bloomfield, 1933:202] сүрөттөөчү сын атоочтор (descriptive

adjectives) деген терминди колдонуп, мындай сын атоочторго бир муундан турган жөнөкөй сын атоочторду гана кошот, анткени анын пикиринде сын атооч жөн эле заттын сын-сыпатын аныктабастан, андан дагы кеңири лингвистикалык табиятка ээ деп жазган. Англис тилинин грамматикасын изилдеген даниялык лингвист Отто Жесперсон 1961-жылы сөз түркүмдөрүн негизги сөздөргө (principals), кошумча сөздөргө (adjuncts) жана кызматчы сөздөргө (subjuncts) ажыратат. Анын пикиринде сын атооч кошумча сөздөргө (adjuncts) кирет [Paul J. Flanagan, 2014:352].

Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикалык өзгөчөлүктөрү.

Greenbaum жана Quirk сын атоочтордун төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрүн аныкташат:

- 1) сын атоочтун атрибутивдик функциясы (a nice dress—жакшынакай көйнөк);
- 2) сын атоочтун предикативдик функциясы (he is kind—ал мээримдүү);
- 3) very(абдан) деген күчөткүч сөзү менен аныкталышы;
- 4) салыштырма жана күчөтмө даражаларынын болушу.

Greenbaum сын атоочтор – заттын сын-сыпатын аныктаган сөз түркүмү жана алардын негизги функциясы — “зат атоочту жана предикативти аныктоо” [Greenbaum and Quirk, 1990:42].

Жакында Huddleston жана Pullum сын атоочторду синтаксистик жактан айырмаланган сөз түркүмү (классы) катары аныктайт, алардын эң мүнөздүү функциясы зат атоочторду аныктоо, сыпаттоо. Алар адатта өлчөм, форма, түс, баалуулук сыяктуу заттын касиеттерин билдирет [Huddleston жана Pullum, 2002:256]. Негизинен окумуштуулар сын атоочтор зат атоочтун сын-сыпатын билдирип турган сөз түркүмү экендигине ынанышат [Raskin and Nirenburg, 1996:842-847].

Айрым окумуштуулар сын атооч абдан татаал сөз түркүмү деген пикирде [McNally and Kennedy, 2008:1]. Бирок ал башка сөз түркүмдөрүнө караганда азыраак изилденген [McNally and Kennedy, 2008:1]. Бул маселе сын атоочтордун экстралингвистикалык статусу жакшы изилденбегендиги менен байланыштуу [Backhouse, 1984:169-186]. Англис тилиндеги сын атоочтор зат

атоочтор менен этиштерден кескин айырмаланган сөз түркүмү экендигин Bhat (1994), Quirk (1985), Tucker (1998) сыяктуу окумуштуулар аныктайт [Bhat, 1994; Quirk et al., 1985; Tucker, 1998].

Бирок анын башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган өзгөчөлүктөрү терең изилденбегендигин Baker (2003), Frawley (1992), Givón (1984), Wierzbicka (1988) баса белгилешет [Baker, 2003; Frawley, 1992; Givón, 1984; Wierzbicka, 1988]. Изилдөөлөрдүн көпчүлүгү сын атоочтун семантикалык өзгөчөлүктөрүнө арналган, алар Dixon (1997, 1982, 2005), Dixon жана Aikhenvald (2004), Klein (1980), Hofherr, Matushansky (2010) жана Iwanska, 1995 сыяктуу окумуштуулар тарабынан аткарылган [Dixon, 1997, 1982, and 2005; Dixon, Aikhenvald, 2004; Klein, 1980; Hofherr, Matushansky, 2010; Iwanska, 1995].

Англис тилиндеги сын атоочтордун лексикалык же синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө арналган азыноолак эмгектер Blöhdorn (2008); Ferris (1993) сыяктуу окумуштууларга таандык [Blöhdorn (2008); Ferris (1993)].

Tucker (1998); Warren (1984), Yamazaki (2002) табийгый кепте (оозеки) кездешкен сын атоочторго эмпирикалык изилдөө жүргүзүшкөн. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, сын атоочтор бардык тилдерде кездеше бербейт. Dixonдун (1977) пикиринде сын атоочтор кездешкен тилдер төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт [Dixon, 1977:19-80] 1-топ: сын атоочтун бардык семантикалык түрлөрүнө ээ тилдер; 2-топ: сын атоочтун айрым түрлөрүнө эгедер тилдер; 3-топ: сын атооч кездешпеген тилдер, мисалы кытай тилинин мандарин варианты [McCawley, 1992:211-245]. Dixonдун классификациясы тилдердин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистикалык жана семантикалык мүнөздөмөлөрүн эске алат. Кытай тили сын атоочтордун бардык семантикалык функцияларын камсыз кылбайт, анткени ал ушул типтеги грамматикалык структураларга ээ эмес. Ошол себептен, кытай тилинде сын атоочтор функционалдык жагынан чектелген, бул аны ушул классификацияда көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Англис тилиндеги сын атоочтордун этимологиясы.

С.А. Виноградов англис тилиндеги сын атоочтордун тегин изилдөөдө англис тилиндеги лексиканын этимологиялык курамын кароо керек деп

белгилейт [Виноградов, 2019]. Ошондуктан, англис тилиндеги лексика төл сөздөр жана бөтөн тилдерден кирген сөздөрдөн тураарын эске алсак, анда англис тилиндеги сын атоочтор дагы теги боюнча дал ушундай эле мүнөздөмөгө ээ деген жыйынтыкка келүүгө болот. Төл лексика жалпы индоевропалык тектеги сөздөрдөн жана герман тектүү лексикадан, ошондой эле англис тилинин өзүнө гана тиешелүү сөздөрдөн турат. С.А. Виноградов *motherly* (энелик), *fatherly* (амалык), *nightly* (түнкү) деген сыяктуу сын атоочтор жалпы индоевропалык өзөктөн алынган болсо, *bridal* (келиндик) *wintery* (кышкы, суук), *summery* (жайкы, ысык) сыяктуу сын атоочтор орток герман тегинен келип чыккан, ал эми англис тилине таандык *girlish* (кыздык, селкилик, бийкечтик) деген сын атооч бар деген И.В. Арнолддун оюн улайт. Англис тилинде бөтөн тилдерден келген сөздөрдүн көп болуусу (70%) анын узак тарыхы, англичандардын башка калктар менен болгон карым-катнашынын, социалдык-экономикалык байланыштардын таасири менен тыгыз байланыштуу. Англис тилиндеги сөздүктөрдүн курамын изилдеген лексикологдор “англис тилинин башка тилдерден кирген сөздөрдү сиңирип алуу касиетинин жогору” болгондугу менен байланыштырышат [Арнольд, 2012:343-221].

Ошентип англис тилиндеги сын атоочтор латын, грек, кельт, скандинавия тилдери, грек, француз жана башка тилдерден кирген. Мисалы, байыркы скандинавия тилинен *ugly* (түрү суук), *loose* (бош), *ill* (оорулуу) деген сын атоочтор кирген.

Грек тилинен *heterogeneous* (гетерогендүү), *homogeneous* (гомогендүү), *anonymous* (анонимдүү), *barbarian* (жапайы, варвардык), *synical* (уятсыз, абийирсиз), *disastrous* (коркунучтуу), *dogmatic* (догматтык), *emphatic* (боорукер, сезимтал), *genetic* (генетикалык), *hysteric* (долуланган), *jealous* (кызганчаак), *logical* (логикалык), *plastic* (желим). Бул сын атоочтордун көбү грек тилинен кирген зат атоочтордон жасалган. Мисалы: *rhythm+ic = rhythmic*, *schizophrenia+ic=schizophrenic*, *symbol+ic=symbolic*

[<https://linguisticsgirl.com/greek-loanwords-english/>]

Грек тилинен кирген сөздөр көп учурда илимде колдонулган сөздөр болгондуктан, азыркы англис тилиндеги илимий стилде активдүү колдонулат.

Рим империясы Британия аралдарына б.з. 43-жылдан ээлик кылган Римдиктер шаарларды куруп, латын тили мамлекеттик макамга ээ болгон. Латын тилинен келген сөздөр грек тилинен кирген сөздөрдөн алда канча саны боюнча көп, мисалы: *ambiguous* (эки анжылуу), *bibulous* (аракеч), *condign* (матыктуу), *dirigible* (башкарылуучу), *impetuous* (жакыр), *incalculable* (сансыз), *insipid* (даамсыз), *languid* (жай), *mundane* (тажрыйбасыз), *obvious* (ачык, түшүнүктүү), *puerile* (баладай), *plausible* (чындай), *recalcitrant* (өжсөр), *sacrosanct* (ыйык), *tentative* (болжолдуу).

Б.з. 425-жылдары британиялыктар Рим империясын өлкөдөн кубалап чыгышкан. Б.з.V кылымда герман уруулары-- англ, саксон жана юттар материктен Британия аралдарына барышып, өздөрүнүн шаарчаларын жана майда мамлекеттерин курушкан.

Англияда 597-604-жылдары мектептер ачылып, латын тилинин грамматикасы, диний хор жана Библия үйрөтүлгөн. Француз тилиндеги сөздөрдүн кириши 1066-жылы Нормандардын басып алуусунан кийин башталган. Британия аралдарын басып алган норман герцогу Вилгелм аймактарды өзүнүн аскерлерине бөлүп берген. Натыйжада алар сүйлөгөн байыркы француз тили бардык тармакта кадыр-баркка ээ болгон тил болгон. Англис тилине француз тилинен кирген сөздөрдүн агымы абдан көбөйгөн. Натыйжада англис тили менен аралашкан француз тилинин варианты пайда болгон. Төмөнкү таблицада француз тилинен кирген сын атоочтор тууралуу маалымат берилет.

Сын атооч	Кируу доору	БФ/ОФ/АФ	Латын тилиндеги теги	Котормосу
difficult	14-кылымдын акыры	АФ Difficulté	Difficultatem	кыйын, оор
very	13-к. акыры	Verra		абдан
guttural	1590-жылдары	ОФ guttural	Guttur	көмөкөйлүү

violent	14-к. ортосу	БФ violent	Violentus	каардуу,
avaricious	15-к. акыры	БФ avaricious		сараң, ач көз
brave	15-к. акыры	ОФ brave	Bravus	Түпкү мааниси: “жапайы”. Азыркы мааниси: эр жүрөк
noble	1200-жж.	БФ noble	Nobilis	Түпкү мааниси: теги жана байлыгы боюнча артыкчылыктуу. Азыркы мааниси: асыл, ак сөөк
native	1200-жж	БФ natif	Nativus	өз
classic	1610-жылдары	classique	Classicus	классикалык
eminent	Early 15-кылым.	БФ Éminent	Eminentem	атактуу
capable	1560-жылдары	ОФ capable	Capabilis	жөндөмдүү
modern	1500 -ж	ОФ modern	Modernus	заманбап, азыркы
ancient	14-к. ортосу.	БФ ancien	Anteanus	байыркы
polemic	1640-ж	polémique	Polemikos	полемикалуу, талаш- тартыштуу
close	14-к. Акыры	БФ clos	Clauses	жакын
large	1200 жылдар	БФ large	Largus	эң чоң
isolated	1740	Isolé	Insulates	изоляцияланган
gracious	с. 1300	БФ gracious	Gratiosus	боорукер, сылык
just	14-к. Акыры	БФ juste	Iustus	адилеттүү
monstrous	15-к. Ортосу	ОФ monstreux	Monstruosus	желмогуз
perfect	15-к. Башы	БФ parfit	Perfectus	идеалдуу
common	1300-жж.	БФ comun	Communis	жалпы, орток
general	1200-жж.	БФ general	Generalis	жалпы

representative	14-к. Акыры	БФ representatif	Representativus	мүнөздүү
subsequent	15-к. Акыры	ОФ subsequent	Subsequentem	кийинки
necessary	14-к. Акыры	ОФ necessaire	Necessarius	керектүү

1-таблица БФ-байыркы француз тили, ОФ- ортоңку доордогу француз тили, АФ-англис тили менен аралашкан, Англияда колдонулган француз тилинин варианты.

Сын атоочтун түрлөрү. Англис тилиндеги сын атоочтор аныктоочтун кызматын аткарган учурда зат атоочтон мурда (prepositive adjectives) келет: *I miss my lovely family (Мен сүйүктүү үй-бүлөмдү сагындым)*. Айрым учурда зат атоочтон кийин келет (postpositive adjectives): *Are there any room available for tomorrow? (Бош орун барбы эртеңкиге?)*.

Затташкан сын атоочтор (nominalized adjectives): *I read two books to them; he preferred the sad book, but she preferred the happy (Мен аларга эки китеп окуп бердим, бирок бала кайгылуу китепти тандады, кыз болсо кубанычтуусун тандады)*.

Англис тилинде сын атоочтордун төмөндөгүдөй категориялары жана түрлөрү бар:

1. Comparative adjectives (Салыштырма сын атооч);
2. Superlative adjectives (Күчөтмө сын атооч);
3. Predicate adjectives (Баяндоочтук сын атооч, *кыргыз тилинде сүрөттөөчү сын атооч* деп берилет);
4. Compound adjectives (Татаал сын атооч);
5. Possessive adjectives (Таандык сын атооч);
6. Demonstrative adjectives (Көрсөтмө сын атооч);
7. Proper adjectives (Энчилүү сын атооч);
8. Participial adjectives (Атоочтук сын атооч)
9. Limiting adjectives (Чектөөчү сын атооч);
10. Descriptive adjectives (Сыпаттоочу сын атоочтор);
11. Interrogative adjectives (Суроолуу сын атоочтор);
12. Attributive adjectives (Аныктоочу сын атоочтор);

13. Distributive adjectives (Ажыраткыч сын атоочтор) [Thesarus].

Салыштырма сын атооч (Comparative adjectives) эки кишини же затты бири-бири менен салыштырат. Алар эки жол менен жасалат, биринчи жолу -er суффикси жөнөкөй сын атоочторго уланат: *smaller* (кичинереек), *faster* (батыраак); ал эми татаал сын атоочторго уланган *more* жана *less* суффикстери жалгашат: *more expensive* (кымбатыраак), *less mature* (азыраак жетилген).

Күчөтмө сын атооч (Superlative adjectives) адамдардын же заттардын кайсынысы эң жогору, эң күчтүү сын-сыпаттарга, сапаттарга ээ экендигин билдирет. Алар да эки жол менен жасалат, биринчи жолу -est суффикси жөнөкөй сын атоочторго уланат: *smartest* (эң акылдуу), *most fastest* (эң тез); ал эми татаал сын атоочторго уланган *most* жана *least* суффикстери жалгашат: *most impressive* (абдан таасирленген), *least valuable* (эң арзан, эң кунсуз).

Баяндоочтук сын атооч (Predicate adjectives) сүйлөмдө татаал баяндоочтун бир бөлүгү катары кездешет, ал байланыштыруучу этиш менен бирге келет: *I am tall* (Менин боюм узун). *My husband is angry* (Менин күйөөм ачууланды). *The food looks delicious* (Тамак даамдуу көрүнөт).

Татаал сын атооч (Compound adjectives) эки же андан көп сөздөрдөн турат, мисалы: *never-ending* (бүтпөй турган), *cross-eyed* (кылый көздүү).

Таандык сын атоочтор (Possessive adjectives) таандык ат атоочтордон турат: *my country* (менин өлкөм), *your family* (сенин үй-бүлөң), *her car* (анын унаасы).

Энчилүү сын атоочтор (Proper adjectives) энчилүү зат атоочтордон жасалат: *American citizen* (Америка жараны), *Shakespearean time* (шекспир доору).

Атоочтук сын атооч (Participial adjectives) - *ed* же *-ing* кыймыл атоочтордон жасалат: *swimming lessons* (сууда сүзүү сабактары), *impressed feelings* (таасирленген сезимдер).

Чектөөчү сын атооч (Limiting adjectives) зат атоочтун бул же тиги белгисин чектеп, санап турган сөздөр, алар көрсөтмө жана таандык сын атоочторго окшош, аларга *these*, *your*, *some* сыяктуу сөздөр кирет: *I bought some*

bags (*Мен бир нече баштык сатып алдым*); *She found hundred dollars under the sofa* (*Ал дивандын алдынан жүз доллар таап алды*).

Сыпаттоочу сын атоочтор (Descriptive adjectives) зат атоочтун же ат атоочтун сын-сыпатын, өңүн-түсүн, сапатын чагылдырат. Сын атоочтордун көпчүлүгү ушул топко кирет: *interesting people* (*кызыктуу адамдар*), *orange leaves* (*сары-кызыл жалбырактар*), *scary story* (*коркунучтуу окуя*).

Суроолуу сын атоочтор (Interrogative adjectives) суроо берүүдө колдонулат. Аларга *what* (*эмне*), *which* (*кайсы*), *whose* (*кимдики*): *What color is your favorite?* (*Сен кайсы түстү жактырасың?*)

Аныктоочу сын атоочтор (Attributive adjectives) зат атоочтон же ат атоочтон мурда же кийин келет: *She has beautiful handwriting* (*Анын кол жазмасы сулуу*).

Ажыраткыч сын атоочтор (Distributive adjectives) заттардын кандайдыр топко тиешелүү экендигин же жекелигин сыпаттайт, мындай сын атоочторго *each* (*ар бир*), *every* (*ар бир*), *either* (*же*), *neither* (*же*): *Every person has his own soulmate* (*Ар кимдин өз теңи бар*).

Англис тилинде сын атоочтор ар кандай грамматикалык жана семантикалык максаттарга жараша категорияларга бөлүнөт. Бул категориялар зат атоочтордун сапатын, санын, таандыктыгын, жайгашкан ордун жана башка өзгөчөлүктөрүн так аныктайт. Ал эми англис тилиндеги сын атоочтордун түрлөрү (жөнөкөй, салыштырма, күчөтмө, энчилүү, татаал) сүйлөмдөгү сын атоочторду ар түрдүү максатта колдонууга шарт түзөт. Бул түрлөр зат атоочтордун сапатын, мүнөзүн, таандыктыгын жана салыштыруусун түшүнүүгө жана тактоого жардам берет.

1.3.Түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги сын атоочтордун

изилдениши

Түркологияда сын атоочтор өз алдынча лексикалык-грамматикалык класс катары толук изилденген эмес. А.В. Севортян, Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, С.Л. Чареков сыяктуу окумуштуулар сын атооч түрк тилдеринин

кийинки эле доорлорунда калыптанган грамматикалык категория болуп саналат деп белгилешет [Б. А. Серебренников, Гаджиева, 1986: 301].

З.А. Асанованын ою боюнча, байыркы түрк жазма эстеликтериндеги тексттерден тарта сын атоочтордун пайда болушунун, калыптанышынын, өнүгүшүн иликтөө абдан татаал [Асанова, 2018:34].

А. М. Щербак түрк тилдериндеги сын атоочту өзүнчө лексикалык-грамматикалык класс катары кездешиши күмөн жаратарын белгилейт, анткени сын атоочтордун (адъективдердин) морфологиялык белгилери өтө так эмес болчу. Аталган окумуштуунун пикиринде, сын атоочтор зат атоочтордон семантикалык жана функционалдык трансформациясынын негизинде пайда болуп, өз алдынча морфологиялык тутум түзгөн. Ошол эле учурда сын атоочтордун көптөгөн аффикстери өзөк түрк тилинин (тюркский праязык) дооруна таандык болушу мүмкүн [Щербак, 1977:191].

Түрк тилдериндеги сын атоочту изилдөө көптөгөн окумуштуулардын назарына илинген. Салахов, Салех Аббас оглы түштүк-батыш тобундагы түрк тилдериндеги сын атоочтордун салыштырма даражаларын иликтөөгө алган [Салахов, Салех Аббас, 1985]. Н.В. Малышева, А.Е. Божедонова якут тилиндеги аттардын түсүн чагылдырган сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеген [Малышева, 2019:78-85]. А.А. Сюрюн тува тилиндеги сын атоочторду талдаган. Ж. Т. Сарбалаев казак тилиндеги сын атоочтордун тарыхы тууралуу изилдеп, казак тилиндеги жана башка түрк тилдериндеги сын атоочтор бир эле атоочтуктан пайда болбостон, этиштен келип чыккан учурлары бар деп белгилейт. Ж.Р. Саидов өзбек тилиндеги сын атоочтордун жасалышы тууралуу эмгегинде сын атооч этиштен жасала тургандыгын белгилейт.

Н.А. Баскаков түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүн изилдеп, зат атооч, сын атооч жана тактооч өз алдынча “сөз түркүмү” болбогондугун көрсөтүп, алардын баары бир сөз түркүмүнө кирет деп белгилейт [Баскаков, 1969:384].

Түрк тилдеринин грамматикасын изилдөөнүн башатын Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдер сөз жыйнагы” түзөт. Андан кийинки эмгектердин

катарына 1875-жылы Санкт-Петербурдан жарык көргөн М.Терентьевдин “Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская” деген эмгегин кошууга болот. Окумуштуу аталган тилдерде зат атооч, сын атооч, ат атооч, этиш, тактооч, жандооч, байламта, сырдык сөздөр, атоочтуктар жана чакчылдар деген сөз түркүмдөрү бар деп белгилейт. Мында этиштин өзгөчө формаларынан болгон атоочтуктар менен чакчылдар да өзүнчө сөз түркүмү катары жанылыш берилген [Авязова, 2019:134-139].

Ал эмгектин 126-128-беттери кыргыз грамматикасына арналат, эмгекке сереп салганыбызда автор кыргыз грамматикасын кыргыз жана казак тилдеринин грамматикасынын алкагында(кыргыз жана казак элдери жалпы кыргыздар деп аталгандыгына байланыштуу) карагандыгын байкадык. “Кыргыз тилиндеги сын атооч зат атоочту жөндөмөдө жана жак категорияларында ээрчибейт, ал дайым зат атоочтон мурда келет деп жазат [Терьентев,2014:126].

Андан кийин П.М. Мелиоранскийдин 1897-жылы басылган “Грамматика казак-киргизского языка” деген эмгегинде зат атооч, ат атооч, сан атооч, этиш, тактооч, жандооч, байламта жана бөлүкчөлөр 8 сөз түркүмүнө ажыратылат.

П.М. Мелиоранскийдин пикиринде, “кыргыз тилиндеги сын атооч зат атоочтон өтө деле айырмаланбайт. Сын атоочтордун зат атоочтордон жасала турганын белгилейт, мисалы: *баш+ту =башту*; *-сыз* мүчөсү бир заттын бир нерсеге ээ эмес экендигин билдирет: *тилсиз, көзсүз, кулаксыз*. Кыргыз тилинде *-дак* суффикси аркылуу да сын атооч жасалат: *тентек*. Өң-түс сын атоочтору *б,п,м* тыбыштары менен колдонулган учурда, алардын күчөтүү даражасы биринчи муун кайталанышы аркылуу куралат, мисалы: *сан-сары, кып-кызыл*. Сын атоочтун салыштырма даражасы *-рак-рек* мүчөлөрү аркылуу жасалат, ал эми күчөтмө даражаны көрсөткөн *-ең (эң)* мүчөсү сейрек колдонулат [Мелиоранский, 1894:35-36]. Айрым учурда сын атоочтор өз формасы менен тактооч катары колдонулат деп белгиленет: *дурус, жаксы* [Мелиоранский, 1894:68]. П.М. Мелиоранский аталган эмгекте кыргыз тилинин синтаксисин да изилдеген, анда сын атоочтордун аныктоочтук кызматты аткаруусун көрсөтүп,

эгерде сын-сыпатты билдирген бир нече аныктооч болсо, алардын арасындагы негизги маанини билдирген сын атооч зат атоочтон мурда келеерин белгилеген, мисалы: *бир сокур кара бээ* (*bir sokur kara bie*) деген фразада *кара* заттын сын-сыпатын аныктап турган негизги сөз [Мелиоранский, 1894:5]. XX кылымдын башында кыргыз профессору К.Тыныстанов сын атоочтун куранды мүчөлөрү катары *-чыл, -сыз, -чан, -луу, -лаш* мүчөлөрүн белгилеп, салыштырма даража мүчөлөрү *-ыраак, -гыл, -гыч, -ыш, -алжын, -тым* да куранды мүчөлөр деп көрсөтүлөт [Тыныстанов, 1934].

Көрүнүктүү окумуштуу И.А. Батмановдун 1936-жылы басылып чыккан “Части речи в киргизском языке” аттуу эмгегинин “Именные основы и образования” (“Атоочтук негиздер жана түзүлүштөр”) деген бөлүмүндө сын атоочтор тууралуу мындай деген: Сын атоочторду аныктоонун так критерийлери жок, анткени сапаттык сын атоочторго салыштырма даражалары бар сын атоочторду киргизүүгө болот. Бирок бул критерий дагы сын атоочторду так аныктоого мүмкүндүк бербейт, анткени *жакшы, тез* сыяктуу сөздөр сүйлөмдө аныктоочтун кызматын аткаруудан сырткары бышыктоочтун дагы ролун ойнойт. Ошондуктан сын атооч менен тактоочтун ортосунда арасат калган мындай сөздөр бар [Батманов, 1936:48].

И.А. Батманов кыргыз тилиндеги зат атоочтор менен сын атоочтордун ортосундагы айырмачылыктардын жоктугу айрым мисалдарда көрсөтүлөт деп жазат, мисалы: *жумуртка сарысы*; бул учурда сын атооч *сары* зат атооч катары да колдонулат. Ошол эле учурда кыргыз тилиндеги зат атооч менен сын атоочтун тарыхый байланышы өзгөчө *көк* деген лексеманын мисалында көрүүгө болот деп жазат. *Көк* сын атооч катары өң-түстү билдирсе, зат атооч катары *көк чөп, көк (асман)* деген маанилерди туюнтат [Батманов, 1939:76].

И.А. Батмановдун пикиринде, кыргыз тилиндеги зат атооч менен сын атоочтун ажырымы элдин аң-сезими затты субъектисин анын сапатынан, сын-сыпатынан ажыраткан мезгилде болгон сыяктуу гипотезасын билдирет. Ошондуктан ага мисал катары *көк* лексемасын келтирет. Ошентсе да сын атоочту жасоосу мүчөлөрдүн бар экендигин баса көрсөтөт: *-луу (суулуу -*

водянистый), *-ий* (*маданий– культурный*), *-дай* (*тоодой-гороподобный*), *-кы* (*кышкы – зимний*) сыяктуу мүчөлөрдү атайт. У.Асылбеков сын атоочторду жасоочу мүчөлөр төмөнкүдөй топтордон турат деп көрсөтөт :1) зат атоочтордон сын атооч жасоочу мүчөлөр; 2) сынды билдирген сөздөрдөн сын атооч жасоочу мүчөлөр; 3) этиштерден сын атоочторду жасоочу мүчөлөр [У.Бактыбаев, 1940].

К.О. Бакеевдин эмгегинде сын атоочторду жасоочу мүчөлөр катары – *луу, -дай, -сыз, -чыл* мүчөлөрү гана көрсөтүлгөн, ал эми 1936-жылы басылган Д.Исаев менен К.Токоевдин авторлугу алдындагы окуу китепте сын атоочторду жасоочу мүчөлөр эки топко бөлүштүрүлүп каралат1) зат атоочтордон сын атоочторду жасоочу мүчөлөр; 2) этиштерден сын атоочторду жасоочу мүчөлөр [Исаев Д., Токоев К,1936]. Кыргыз тили илиминде сын атоочторду изилдөө объектиси катары талдаган кандидаттык иш Б.Үмөталиевага таандык. Ал У.Асылбеков сыяктуу сын атоочторду жасоочу мүчөлөрдү үч түргө ажыратат: сын атоочторду жасоочу *өнүмдүү, аз өнүмдүү жана өнүмсүз* мүчөлөрдү талдайт. Зат атоочтордон сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчөлөргө *-луу, -сыз, -кы,-чы, -чыл, -лаш, -дай, -лык*, аз өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөргө *-чан, -лак, -мер, -кор, -кер* мүчөлөрү жана терс форманы жасоочу араб, иран префикстерин *-бе, -на, -да* кирерин белгилейт: *бейкаруу, бейтаныш, натуура*, ж.б. Этиштен сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчөлөргө *-шыч, -ыңкы, -ык мүчөлөрүн, аз өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөргө -гыр, -чак,-калаң, -гыс, -анак, -ымсак, -аак, -ынды, -даак мүчөлөрү* таандык; сын атоочтон жаңы маанидеги сын атоочторду жасоочу мүчөлөр *-ыш, -гылт, -ча, -ылтыр, -дай* мүчөлөрү экендигин көрсөтөт[Б.Үмөталиева, 1965]. Б.Үмөталиева сын атоочторду сапаттык жана катыштык деп бөлүп, сапаттык сын атоочтор затта ар кандай даражада болуучу сапаттык белгисин билдирерин, ал эми катыштык сын атоочтор заттын башка затка карата болгон катышына байланыштуу белгилерин билдирерин көрсөтөт [Авязова, 2019:134-139]. А.Н. Кононов, А.И. Исхаков, Н.К. Дмитриев, А.И. Батмановдордун пикирлерине макул болуу менен, *күмүш жүгөн-серебряная уздечка, темир айры – железные вилы* сыяктуу мисалдардагы биринчи түгөйлөрүн аныктооч – зат атооч, экинчи

түгөйүн сөздөрдү аныкталгыч – зат атооч деп эсептейт [Авязова, 135]. Б.Үмөталиева сын атоочтордун лексика-семантикалык мүнөздөмөсү боюнча төмөндөгүдөй топторго ажыратат:

- 1) Өң-түстү билдирүүчү сын атоочтор
- 2) Дааамды билдирүүчү сын атоочтор
- 3) Форманы билдирүүчү сын атоочтор
- 4) Өлчөмдү жана көлөмдү билдирүүчү сын атоочтор
- 5) Мүнөздү, сапатты ж.б. билдирүүчү сын атоочтор [Б.Үмөталиева, 1965].

Б. Үмөталиеванын пикиринде,сын атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болсо, татаал сын атоочтор тең байланыштагы татаал сын атоочтор жана багыныңкы байланыштагы татаал сын атоочтор деп экиге бөлүнөт. Тең байланыштагы татаал сын атоочторго: ак-кара, чоң-чоң, кара күрөң ж.б.у.с. сөздөрдү, ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сын атоочторго эки сөздүн биригишинен турган сын атоочторду киргизет: жылаңбаш, терсаяк, көзү кара ж.б. [Б.Үмөталиева, 1965]. Сын атоочтун жай даражасынын морфологиялык ордунун анча деле мааниге ээ эмес экендигин белгилеп, салыштырма жана күчөтмө даражасын иликтөөгө терең көңүл бурат [Б.Үмөталиева, 1965]. С.Үсөналиев “Кыргыз тилин окутуу методикасы” деген эмгегинде кыргыз тилин окутуунун колдонмо маселелерин талдап, сын атоочторду мектеп окуучуларына окутуудагы усулдук өзгөчөлүктөрдү изилдейт. Аталган окумуштуу башка тилчилердин пикирине кошулуу менен сын атоочтор менен зат атоочторду, тактоочторду чаташтырбай түшүндүрүү жолдорун туура көрсөтөт, даража категориясына жай, салыштырма жана күчөтмө даража болорун,алардын жасалыш жолдорун үйрөтүүнүн усулдарын көрсөтөт [Авязова, 135]. К.Дыйканов: “Сын атооч заттардын сын-сыпатын, өңү-түсүн, мүнөзүн, сапатын жана заттын өзгөчө белгилерин, кээде кыймыл-аракеттин сапатын да көрсөтүп “кандай?” деген суроого жооп берип, сүйлөмдө аныктоочтук жана баяндоочтук милдетти аткарат” деген аныктама берет [Дыйканов, 1957:81]. С.Давлетовдун пикиринде, “сын атоочтор кээде этиштер менен айкашып, бышыктооч да болот” [Давлетов, 1956], дал ушундай көз

карашты А.Аттокуров да карманат: “сын атоочтор кээде этиштер менен байланышып, бышыктоочтук милдетти аткараса, кээде баяндоочтук милдетти аткарышы мүмкүн” [Аттокуров, 2002:41]. Сын атоочторду акыркы жылдарда изилдеп жаткан А.Ш. Мурзалиева жогорудагы пикирлерге кошулбастан, тактооч менен сын атоочтун табияты эки башка жана алардын ортосундагы айырма чоң, тактоочтор кыймыл-аракеттин ал-абалын билдирип, сүйлөмдө сын-сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат деген көз карашын билдирет [Мурзалиева, 2014:25].

С.Кудайбергенов, С.Давлетовдордун “Азыркы кыргыз тили:морфология” деген 1980-жылы басылып чыккан эмгегинде сын атоочторго лингвистикалык сыпаттама берилет. Сын атоочтор менен атоочтуктардын, зат атоочтордун, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын көрсөткөн. “Заттардын белгилери этиштин өзгөчө бир формасы болгон атоочтуктар, кээде зат атоочтор аркылуу да туюнтулат. Сын атоочтор заттардын туруктуу-мезгилдик өзгөчөлүктөр менен байланышпаган белгилерин билгизет жана этиштик категориялар боюнча өзгөрбөйт. Зат атоочтор заттардын эмнеден жасалгандыгын, материалын белги катары билгизсе(темир кашык), сын атооч андай өзгөчөлүктү билгизе албайт...” [Давлетов С, 1956]. Андан сырткары сын атоочтор менен зат атоочтордун айырмачылыгы катары, зат атоочтор жеке, өзүнчө колдонулганда, сын-сыпатты билдирбейт, сын атоочтор дайыма сын-сыпатты туюнтары; сын атооч нагыз өз маанисинде турганда жөндөмө, таандык, категорияларын ээрчибегендиги, көптүк сандын -лар мүчөсү менен да өзгөрбөгөндүгү, ал затташкан учурда гана бул мүчөлөр менен өзгөрөөрү көрсөтүлөт. С.Кудайбергенов, С.Давлетов сын атоочтун сапаттык жана катыштык түрлөрүнө ажыратып, алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныкташкан. Зат атоочтон сын атоочторду жасоочу мүчөлөргө *-луу, -сыз, -дай, -лык, -лаш, аз, -чан, -гы, -дар, -кор,-кер, -көй, -поз, -кел, -саак, -ий* кирери белгиленген. Этиштен сын атоочторду жасоочу мүчөлөрү катары *-ык, -ма, -ынды, -гыс, -чаак, -ынкы, -ыш, -гак, -гыч; -гыр, -калак* мүчөлөрү көрсөтүлөт. Сын атоочтордун синтаксистик жол менен жасалышы (кош жана кошмок сын

атоочтор), даража категориясы, затташкан сын атоочтор тууралуу иликтенген. С.Кудайбергенов, С.Давлетовдор даражанын төрт түрүн сунушташат: жай, басаңдатма, салыштырма жана күчөтмө даража.

И.Абдувалиев, Т.Садыковдун 1997-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили” китебиндеги төмөндөгүдөй аныктама берилет: “Заттардын, буюмдардын, нерселердин, ар түрдүү заттык түшүнүктөрдүн сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын, тулкусун, кебетесин, көлөмүн, ченемин жана башка белгилерин көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү сын атооч дейбиз.

2008-жылы басылган И. Абдувалиевдин “Кыргыз тилинин морфологиясы” аттуу “кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китебинде азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочко сыпаттама берилет. Окумуштуунун пикиринде,сын атоочторго таандык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөр:

1) Сын атооч сөздөр заттагы, буюмдагы, нерседеги, ар түрдүү заттык түшүнүктөгү сапаттын, касиеттин, белгинин аз же көп, күчтүү же начар, чоң же кичине экенин билдирген даража категориясы боюнча өзгөрөт: көк, көгүш, көгүрөөк, көпкөк, көкмөк, көгүлтүр; сонун, сонунураак, сопсонун, сонун-сонун, эң сонун; эттүү, эттүүрөөк; акылсыз, акылсызыраак, өтө акылсыз, өтө эле акылсыз, акылсыздын акылсызы ж.б.

2) Сын атоочтун өзүнө гана таандык куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрү бар. Мисалы: -луу; -сыз; -дай;; -гыч; ж.б.

3) Сын атооч өз нукура маанисинде колдонулган учурда сын атооч сөздөр лингвистикалык категориялар менен өзгөрбөйт.

4) Сүйлөмдө сын атоочтор аныктоочтун кызматын аткарат. Айрым учурда баяндооч катары кызмат кылат. Этиштер менен айкашып келип, кээде бышыктоочтун милдетин да аткарат [Абдувалиев, 2008:98].

Сын атоочтор лексикалык маанилерине жараша лексика-тематикалык топторго классификацияланат:

1) өң-түс сын атоочтору;

- 2) заттын ички, сырткы көрүнүшүн сыпаттаган сын атоочтор;
- 3) адамдын табиятын, кулк-мүнөзүн чагылдырган сын атоочтор;
- 4) даам, жытты сездирген сын атоочтор;
- 5) аба ырайын, температураны билдирген сын атоочтор;
- 6) заттын катуу, жумшак, салмак, көлөм сапаттарын туюнткан сын атоочтор;
- 7) заттын материалын, эмнеден жасалгандыгын, кайдан келип чыккандыгын, тегин заттын белгиси катары билдирген сын атоочтор;
- 8) мезгилдик, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси катары көрсөткөн сын атоочтор [Абдувалиев, 2008:98].

Сын атооч сөздөр *тутумуна карата* жөнөкөй жана татаал сын атоочтор болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сын атоочтор бир гана сөздөн(унгудан) турат. Татаал сын атоочтор болсо, эки же андан көп унгудан туруп, заттагы, нерседеги бир гана белгини, касиетти, сапатты туюнтат. Татаал сын атоочтор сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Сын атоочтун түрлөрү. Кыргыз тилинде сын атоочтор семантикалык жана грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү боюнча сапаттык сын атоочтор, катыштык сын атоочтордон турат. Сапаттык сын атоочтор заттардагы табигый белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди сыпаттайт. Алардын дээрлик бардыгы тубаса сын атоочтор болуп эсептелет. Мисалы: *кызыл, сары, ак, түз, кең, тар, чоң, курч, шок, бош, көк ж.б.*

Сапаттык сын атоочтор катыштык сын атоочтордон төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат:

- 1) Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү уңгу сөздөр, ал эми катыштык сын атоочтордун бардыгы туунду сөздөр болуп саналат.
- 2) Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү өз ара антонимдик катыштарды түзө алат: чон - кичине, ак - кара, жоон - ичке, тар - кең, узун - кыска ж.б.
- 3) Сапаттык сын атоочтордун дээрлик бардыгы заттардагы касиеттин, белгинин деңгээлин көрсөтүп, даража көрсөткүчтөргө ээ болот.

Катыштык сын атоочтор. Катыштык сын атоочтор заттардагы белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди башка заттар, башка нерселер, башка түшүнүктөр аркылуу билдирет. Башкача айтканда, заттардагы сапат белгилер башка бир сөздөрдүн катыштыгы менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде сын атооч сөздөрдүн көпчүлүгүн катыштык сын атоочтор түзөт. Анткени, катыштык сын атоочтор башка сөздөрдөн жасалат да, түп уңгусу сынсыпаттын, касиеттин, белгинин эмнеден келип чыккандыгын, кандай затка байланыштуулугун билдирет. Мисалы: тончон киши (тон деген сөздөн келип чыккан), мөмөлүү дарак (мөмө), акылдуу кыз (акыл), таттуу тамак (таты-), жыттуу чөп (жыт), ысык чай (ысы-) ж.б.

Катыштык сын атоочтор ар түрдүү маанилерди билдирет. Себеби алар сапаттык, белгилик, касиетти уңгулардын маанилерине жараша туюнтат. Катыштык сын атоочтун маанилик топтору төмөндөгүлөр:

1) Заттын белгиси, касиети катары мезгилдик түшүнүктү билдирген катыштык сын атоочтор: кышкы суук, эртеңки той ж.б.

2) Орун, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: шаардагы келин, үйдөгү оокат ж.б.

3) Кандайдыр заттын же абстракттуу түшүнүктүн бар же жок экендигин анын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: тондуу бала, бактылуу кыз, айсыз түн, ж.б.

4) Кандайдыр топ, пикирдештик, аймак боюнча жалпылыкты заттын белгиси катары көрсөткөн катыштык сын атоочтор: айылдык кыз, сырдаш курбу, курсташ балдар ж.б. [Абдувалиев, 2008:102].

Сын атоочтун даражалары. Заттардын, түшүнүктөрдөгү сын-сыпат, өң, түс, даам, тулку, кебете, көлөм, ченем же башка белгилер, касиеттерин салыштырмалуулук белгилери менен аныктоо сын атоочтун даража категориясы аркылуу туюндурулат. И. Абдувалиев азыркы кыргыз тилинде сын атоочтун төрт даражасы бар деп сунуштайт: жай даража, басандатма даража, салыштырма даража жана күчөтмө даража. *Жай даража.* Жай даражадагы сын атоочтор заттардын сын-сыпатын, белгилерин жайынча атайт.

Жай даражаны уюштуруучу грамматикалык каражат болбойт. Сын атооч сөздөрдүн бардыгы жай даражада турат. *Салыштырма даража*. Салыштырма даража заттын сын-сыпат белгисин башка белгиге, же башка заттын сын-сыпат белгисине салыштырып туюнтат. Салыштырма даражада заттын белги, сапат же касиеттеринин башка заттагы белги, сапат же касиеттерден ашыгыраак же кемирээк, көбүрөөк же азыраак экендиги көрсөтүлүп, кайсы бир даражада басаңдатуу, же күчөтүү маанилери кошо болот. Кыргыз тилиндеги салыштырма даража төмөнкү жолдор аркылуу уюшулат: а) -ыраак (-раак) мүчөсүнүн сын атооч сөздөргө жалганышы аркылуу: *агыраак, көгүрөөк, жыттуураак* ж.б.; б) салыштырылуучу зат чыгыш жөндөмөдө аталат да, сын атоочко -ыраак(-раак) мүчөсү жалганат: *менден улуураак, күйөөсүнөн кичүүрөөк*; в) салыштырылып жаткан сөз чыгыш жөндөмөдө айтылып, сын атооч сөзгө -ыраак(-раак) мүчөсү жалганбай келсе да салыштыруу мааниси уюшулуп айтылат. Мисалы: *Анын бою менден узун*. Кыргыз тилинде салыштырма даража күчөтүп да, басаңдатып да салыштырат. Мындай маанилер атайын башка бир грамматикалык каражат менен туюндурулбай, салыштырма даражанын контексттеги маанилери менен эле туюндурулуп айтылат. Мисалы: *сылык киши, сылыгыраак киши, бир аз сылыгыраак киши, анча-мынча сылыгыраак жайы бар киши, өтө сылыгыраак киши* [Абдувалиев, 2008:102].

Басаңдатма даража. Басаңдатма даража заттын сынсыпат белгисинин демейдегиден азайтып, төмөндөтүп көрсөтөт. Алар өң-түс сын атоочторунан төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-ыш: *агыш, көгүш*;

-гыл: *киргил, кочкул*;

-ылжым (-ылжын): *көгүлжүм (көгүлжүн), каралжын*;

-ылтыр: *көгүлтүр*;

-гыч: *саргыч, бозгуч, кызгыч*;

-гылт: *кызгылт, сургулт*;

-гылтым: *кызгылтым, көгүлтүм*;

-омук: бозомук;

-ымтыл: карамтыл, көгүмтүл.

Салыштырма даражанын -ыраак мүчөсү, бир аз, анча-мынча деген өңдүү сөздөр аркылуу да басаңдатма даража жаралат

Күчөтмө даража. Күчөтмө даража заттын сын-сыпатын белгисинин демейдегиден күчөтүп туюндурат жана төмөндөгүдөй жолдор менен уюшулат:

- 1) Сын атооч сөздөрдүн биринчи муунунун өзгөрүп кайталанып айтылышы аркылуу: кыпкызыл, кыпкыска, жапжашыл, таптаттуу, бопбош, супсулуу, сапсары, жупжумшак, жапжакшы, капкара ж.б.;
- 2) Сын атооч сөздөрдүн кайталанып айтылышы аркылуу уюшулат, бул учурда сын атоочтордун биринчиси илик жөндөмөдө, экинчиси 3-жакка таандык болуп айтылат: көктүн көгү, бийиктин бийиги, тереңдин тереңи, акылдуунун акылдуусу, баткактын баткагы, ысыктын ысыгы, ж.б.;
- 3) Эң, аябай, өтө, абдан, эбегейсиз, ашкан, мүлдө, чым, чымкый, чылк, эпсиз деген сыяктуу күчөткүч сөздөрдүн жардамы менен уюшулат: *эң сонун, аябай кызык, өтө жаман, чымкый кызыл, абдан чоң, эбегейсиз бийик, ашкан айлакер, чым кара* ж.б.;
- 4) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтун жардамы аркылуу: койондон жапыс, бүркүттөн алгыр, аттан да күлүк, сүттөн ак, көмүрдөн да кара, үйдөн да чоң ж.б.;
- 5) Кээ бир сын атоочтордун кайталанып кош сөз түрүндө айтылышы аркылуу: *бийик-бийик, терең-терең, ширин-ширин, узун-узун, семиз-семиз, чоң-чоң, арык-арык* ж.б.;
- 6) Санды билдирген жана сан атооч сөздөргө эсе деген сөздүн кошулуп айтылышы менен да сын атоочтордо күчөтмө маани жаралат: көп эсе жакшы, он эсе мыкты ж.б.;
- 7) Жаман, иттей, өлгүдөй деген сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулуп, сын атоочтор менен бирге айтылышы аркылуу: *жаман катуу, жаман жеңил,* ж.б.

Затташкан сын атоочтор. Сын атооч (аныктагыч) ар дайым зат атоочту аныктап турат. Айрым учурда сын атооч аныктап турган зат атооч (аныкталгыч) түшүп калат дагы, сын атооч аныкталгыч болуп колдонулуп, анын грамматикалык белгилерин өзүнө сиңирет. Мисалы: *Күчтүү мектептер дайым алдыда.* Бул жерде *күчтүү* деген сын атооч *мектептер* деген зат атоочту аныктап турат. Зат атоочтун *күчтүү* экендиги аныкталды. Ушул эле сүйлөмдө *мектептер* деген зат атооч жок деле айтыла берет: Күчтүүлөр дайым алдыда. Аныкталгыч сөз (мектептер) түшүп калды эле, анын грамматикалык категорияларын (көптүк сандын -лар мүчөсүн) аныктагыч сөз (күчтүү деген сын атооч) өзүнө сиңирип, анын кызматын аткарды, ошентип сын атооч “затташты”, зат атоочтун категориялары боюнча өзгөрө берет. “Затташкан сын атоочтор жөндөлөт, таандык мүчөлөрдү кабыл алат, адамзаттык мааниде келсе жакталат, көптүк сан көрсөткүчүн да кабыл ала берет” [Абдувалиев, 2008:108].

Кыргыз тилиндеги сын атоочтор морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат [Абдувалиев, 2008:108].

Сын атоочтун салыштырма тил илиминде изилдениши.

Сын атоочту ар түрдүү тилдерде салыштырып изилдөө аркылуу анын лингвистикалык бөтөнчөлүктөрүн аныктоого болот. Англис жана кыргыз тилдериндеги салыштырмалуулук категориясында сын атоочту изилдеген Г.З. Джамашеванын диссертациясында иликтенген. Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун салыштырма изилдөө Ч.К.Найманованын “Сопоставительное исследование прилагательных английского и кыргызского языков” деген кандидаттык диссертациясында кеңири иликтөөгө алынган. Андан тышкары орус жана англис тилдериндеги сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү Н.А. Сергиенконун “Сопоставительное исследование лексико-семантических групп прилагательных с идентификаторами «чистый/грязный» и «clean/dirty» (по материалам лексикографии), С.В.Татаренконун “Сопоставительное исследование прилагательных эстетической оценки в русском и английском языках : На

материале словарей”, Е.Р.Хутованын (2004 “Сравнительно-сопоставительное исследование прилагательных моральной оценки человека в разносистемных языках: на материале русского, английского и кабардино-черкесского языков”, Л.Ю.Нанийдин (2016) Прилагательные простейших форм и размеров китайского и русского языков в типологическом аспекте” деген диссертациялык иштеринде талкууланган. Когнитивдик дискурстук аспекте орус жана англис тилдериндеги “ак/белый/черный” и “кара/white/black” сын атоочтору М.Б. Талапинанын (2006) диссертациясында каралган. М. Абжапарованын (2021) диссертациялык эмгегинде казак жана алтай тилдериндеги өң-түс лексикасы салыштырылган. Акыркы жылдарда орус жана түркмөн тилдериндеги сын атоочтун маселелери Е.М. Казакованын (2014) С. Бабажановдун (2022), Д. Инаятовдун (2022), Г.Арапованын(2016) Кыргыз жана түрк тилдериндеги өң- түс концепти, К. Саматовдун (2018) Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү, А.К. Кайкыбашеванын Немис жана кыргыз тилдеринин сын атоочторунун парадигматикалык-синтагматикалык аспектилерин деген эмгектеринде каралган.

Сын атооч тууралуу заманбап изилдөөлөр.

XXI кылымда лингвистиканын изилдөө багыттары өзгөрүп, когнитивдик лингвистика, лингвистикалык антропология, социолингвистика, этнолингвистика, прикладдык лингвистика сыяктуу илимдин жаңы тармактары өнүгө баштады. Когнитивдик лингвистика тил менен аң-сезимдин байланышын, дүйнөнү категориялаштыруу жана концепттештирүүдө тилдин ролун иликтейт. Лингвистикалык антропология улуттук маданияттын тилге таасирин, цивилизациялык процесстердин тил менен байланышын илимий жактан талдоого аракет кылат. Социолингвистика улуттук тилди тарыхый категория катары талдап, тилдин социалдык дифференциациясын анализдейт. Этнолингвистика бир этностун дүйнөнү тил аркылуу кабыл алышын караган дисциплиналар аралык илим. Колдонмо лингвистика тилдин турмушта практикалык аспектке колдонулушун изилдейт. Заманбап лингвистика тилдик

семантиканын негизинде бир улут түзгөн дүйнөнүн тилдик сүрөтүн реконструкциялоого аракет кылат. Сөз түркүмдөрүнүн, айрыкча сын атоочтун семантикалык интерпретациясы лингвистиканын жаңы багыттарынын кесилишинде изилденүүдө. Бул багыт Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, О. В. Афанасьева, Н. Н. Болдырев, А. Вежбицкая, С. Г. Воркачев, Г. В. Гафарова, В. З. Демьянков, В. И. Карасик, Е. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, В. А. Маслова, Р. И. Павленис, З. Д. Попова, О. Н. Прохорова, Е. В. Рахилина, Э. Рош, Г. Г. Слышкин, Ю. С. Степанов, И. А. Стернин, В. Н. Телия, Л. Телми, Г. В. Токарев, Н. В. Уфимцева, Т. Р. Ушакова, А. Т. Хроленко, А. Д. Шмелев сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде изилденген.

Улуттук аң-сезимди жана улуттук маданиятты чагылдыруучу сын атоочтун тилдик семантикасын изилдеген эмгектер акыркы жылдарда байма-бай жазылууда. Ю.А. Климованын “Имя прилагательное как репрезентант концепта “качество” в русской языковой картине мира” диссертациясында орус тилиндеги сын атоочтор репрезентациялаган дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменттери талданат.

С.Н. Степаненконун “Имя прилагательное как средство концептуализации количества в современном английском языке” аттуу илимий эмгегинде англис тилиндеги сын атоочтор сан-өлчөмдү концептуалдаштыруучу каражат катары каралат.

Н.А. Тарасевич азыркы англис тилиндеги сын атоочтордун когнитивдик структурасы иликтөөгө алынат. Н.Н. Белова “Семантика оценки в именах прилагательных” деген кандидаттык ишинде дүйнөнүн орус тилдик бейнесинин өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн сын атоочтун семантикасын талдайт. Сапаттык сын атоочтордун семантикалык жана маанилик талааларынын психолингвистикалык аспектиси Л.М. Босованын кандидаттык диссертациясында каралат.

Азыркы учурда тилдин абалын, өнүгүүсүн изилдеген колдонмо лингвистиканын бир бөлүгү болгон корпустук лингвистиканын контекстинде сын атоочторду изилдеген бир нече илимий иликтөөлөр пайда болду.

Корпусное исследование прилагательных лексико-семантической группы “цвет” в русском языке” деген Е.А. Шукшинанын эмгегинде орус тилиндеги өң-түстү билдирген сын атоочтор корпустук жана лексикографиялык өңүттөн изилденет. М.О. Иванова, З.Б. Степанова япон тилиндеги сын атоочтордун семантикалык жана контекстуалдык табиятын корпустук негизде иликтейт. Англис тилиндеги сын атоочторду корпустук контекстте изилдеген О.Н. Камшилова, В.П. Захаровдун изилдөөсү англис тилин үйрөнүүдөгү сын атоочтордун ордун талдайт. Орус тилиндеги адамды сыпаттаган сын атоочтордун лингвистикалык корпустагы абалы А.Шевлякова, В. Соловьев, В. Бочкаревдердин макаласында каралат. Г. Карталдын изилдөөсү америкалык варианттагы англис тилиндеги академиялык тексттерде кездешүүчү сын атоочторду корпустук иликтөөгө арналган. 2021-жылы жарык көргөн “A corpus analysis of adjectival patterns in a psychology textbook” деген С.М. Ниттанын макаласы психологиялык окуу китебиндеги сын атоочтук конструкцияларды корпустук лингвистиканын контекстинде изилдейт. Сын атоочтордун ар түрдүү маданияттардагы ролун А. Маас, М. Карасава, Ф. Полити, С. Суга сыяктуу окумуштуулар талдаган. Е. Манканын изилдөөсүндө англис жана итальян тилдериндеги сын атоочтор менен чагылдырылган фразеологизмдердин туризм тармагында колдонулушу каралат. Ф. Кодирова, Ф. Мамадалиева, С. Асрановдор өзбек тилиндеги колоративдик лексикага тийгизген өзбек маданиятынын таасирин талдашат.

Кыргыз тилинде когнитивдик лингвистиканын алкагында жазылган диссертациялык иштерден Г.У. Арапованын “Кыргыз жана түрк тилиндеги өң-түс концепттери” деген диссертациясын атаса болот. Аталган диссертациялык иште кыргыздардын жана түрк элинин тилдик бейнесинде түстөр кандай чагылары изилденген. Г.Н. Кыркбаеванын “Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр жана сөз тизмектери” аттуу кандидаттык иши азыркы кыргыз лингвомаданиятынын алкагында жазылган. А.Ш. Мурзалиева, М.Гапаровдун чыгармаларынын негизинде сын атоочтордун

эстетикалык мүмкүнчүлүгүн жана анын көркөм чыгармада берилишин лингвопрагматикалык көз караштан иликтеген.

1.4. Тил илимдеги валенттүүлүк, лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант).

Валенттүүлүк – текстте сөздүн башка бир сөз менен айкалышуусу. Терминди алгачкы жолу 1934-жылы К. Бюлер тарабынан Sprachtheorie деген эмгегинде колдонот [Найманова, 2004:14]. Л.Теньер жана А.В. де Гроот валенттүүлүк этишке гана таандык кубулуш деп аташкан. Окумуштуулардын пикиринде, валенттүүлүк этиштердин табиятында бар кубулуш, мисалы: *барып келди, уктап турду, ойлонуп жатат*. Бирок сын атоочтордун валенттүүлүгү анын заттын сын-сыпатын туюндургандыгы менен байланыштуу. Советтик лингвистикага аталган терминди Кацнельсон киргизген.

В.Г. Адмони валенттүүлүктү *айкашуу потенциясы (Fügungspotenz)* деп атайт, ар бир сөз түркүмүнүн айкашуу мүмкүнчүлүгү бар деген пикирин билдирет. М.Д. Степанова валенттүүлүк сөздөрдүн жасалышында да бар деген оюн айткан, *тышкы валенттүүлүктөн* тышкары *ички валенттүүлүк* да кездешет, мисалы уңгу, мүчө, суффикстер да валенттүүлүк менен айкашат [Найманова, 2004:10].

Тил илиминде валенттүүлүк жана айкашуу кубулуштарынын бирдейлигин жана алардын айырмачылыгы тууралуу да талаш-тартыш пикирлер бар. XX кылымдын орто ченинде Л.Н. Засорина, Н.И. Берков, М.Д. Степанова, Кацнельсон жана башкалар валенттүүлүк жана айкашуу бир кубулуш деп аташса, В.Д. Аракин, Г.А. Змудяк, В.В. Бурлякова сыяктуу окумуштуулар валенттүүлүк менен айкашуу ар түрдүү түшүнүктөр, бирок бири-бири менен тыгыз байланышкан деп айтышат [Найманова, 2004:17].

Ч.К. Найманованын “Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков)” деген эмгегинде сөз түркүмдөрүнүн валенттүүлүгүн синтаксистик деңгээлде карап чыккан.

Сын атоочтор зат атооч, этиш жана тактооч менен айкашып, валенттүүлүктү жаратат. Ч.К. Найманова сын атоочтордун валенттүүлүгүн төмөндөгүдөй моделдер курайт деп белгилейт [Найманова, 2004:64]. : **Adv+ Adj (тактооч+сын атооч)**, мында тактооч сын атоочко көз каранды болот, мисалы: *After prayer she said, “Oh I am so happy, so very happy”* (Сыйынгандан кийин ал “мен абдан бактылуумун, өтө бактылуумун” деди [Emily]).

Кыргыз тилинде да мындай валенттүүлүк тактоочтордун сын атоочтун айкашуусунан жасалат: *Уруштан кайта тартпаган Ушундай тажсаал абыдан* [Манас- Кыргыз тили корпусу]. Бул учурда сын атооч ядро, ал эми тактооч ага көз каранды элемент саналат. Англис тилинде мындай валенттүүлүк *greatly, fairly, exceedingly, exeteremely, pretty, rather, very, a little, quite* деген өлчөм тактоочунун жана интенсификаторлордун жардамы менен ишке ашат, ал эми кыргыз тилинде *ушунчалык, өтө, араң, зорго, аябай, абдан, аябаган, эбегейсиз, өңчөй, саал, паал* деген күчөтмө тактоочтордун жардамы менен куралат. Ошондой эле *сыпат тактоочтор* менен *сын атоочтордун* айкашуусунан жаралган валенттүүлүк кездешет, алар англис тилинде *awkwardly, bravely, cheerfully, supposedly, obviously* сыяктуу тактоочтор аркылуу жасалса, кыргыз тилинде *тез, бат, дароо, кайта, кайра, акырын, жай, кыргызча, досторчо* сыяктуу тактоочтордун жардамы менен валенттүүлүк пайда болот. Англис тилинде да, кыргыз тилинде да зат атоочтун сын атоочко көз каранды валенттүүлүгү кездешет, алар *a bit, a trifle* сыяктуу зат атоочтор аркылуу жасалат. Кыргыз тилинде барыш, жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтун жардамы аркылуу жасалган валенттүүлүк бар: *айылга ылайыктуу буюм*.

Англис тилинде валенттүүлүктүн дагы бир түрү: **adv+adj (тактооч+ сын атооч)** кездешет: *good enough*. Ошондой эле *adj+prep+ noun (сын атооч+предлог+ зат атооч)* түрүндөгү валенттүүлүк бар: *He is angry with me* (Ал мага жини келип атам). Кыргыз тилинде инверсия түрүндө кездешкен сөз айкаштары бар: *жолугушууга ыңгайлуу, ресурстарга бай*.

Adj+prep.+verb (Сын атооч+предлог+ этиш) түрүндөгү валенттүүлүктө этиш көз каранды элемент болгондуктан, инфинитив формасында колдонулат: *difficult to go (баруу кыйын)*. Кыргыз тилинде мындай формадагы валенттүүлүккө *эрте туруу* сыяктуу сөз айкашы мисал боло алат.

Сын атоочтор англис тилинде сүйлөмдө жардамчы этиш менен айкашып, валенттүүлүктү пайда кылат [Найманова,2004:128]. Анын формуласы **S+ to be +Adj** (Ээ+ to be этиши+ сын атооч). Мисалы: *Her eyes are black (Анын көздөрү кара)*. Бул сүйлөмдө англис тилиндеги жардамчы этиш *to be* менен өң-түстү билдирүүчү *black (кара)* сын атоочу айкашып, валенттүүлүк жасалды. Бул учурда сын атоочтун предикативдик функциясы тууралуу сөз болот [Найманова, 2004:128].

Англис тилине мүнөздүү жардамчы этиштерге: а) заттын бул же тигил абалын билдирип турган *to be, to feel, to sound* кирет: *I feel happy (Мен бактылуумун); it sounds a good idea (бул жакшы ой сыяктуу угулат)*; б) заттын мурдагы абалынын сакталып турушун билдирген байланыштыруучу этиштер: *to keep, to remain: I keep silent (Мен үнсүз турамын); He remained angry (Ал ачуулуу бойдон калды)*; в) заттын бир абалдан экинчи абалга өтүүсүн чагылдырган этиштер: *to get, to grow, to become: He gets old (Ал карып баратат)*; г) заттын сезилишин, туюлушун билдирген этиштер: *to seem, to appear: It seems easy (Бул оңой көрүнөт)*; д) мейкиндиктеги абалды түшүндүрүүчү этиштер: *to lie, to stand, to hang*.

Кыргыз тилинде байланыштыруучу этиштер жок, бирок айрым учурда “болуу” этиши, “эле” жардамчы этиши менен келген сын атооч англис тилиндеги предикативдик кызматты билдириши мүмкүн, мисалы: *Эңкүгө бүткөн нас болдук , Эзелден бери аз болдук* [Манас- Кыргыз тили корпусу]. *Кайнап жаткан капырдын Ортосунда турабыз , Кай жерде биз тирүү элек* [Манас- Кыргыз тили корпусу].

Лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант). Лексикалык- семантикалык топ лексиканы системалаштыруунун бир жолу. Алар бир сөз түркүмүнө тиешелүү жалпы бир

маанини туюнткан лексемалардан турат. Л.М. Васильевдин пикиринде, лексикалык семантикалык топ – сөздөрдүн (лексемалардын) семантикалык классы, алар бир жалпы парадигматикалык семага биригүүсү зарыл [Васильев, с.180]. Тилдеги лексиканын системалуу экендигин, сөздөрдүн ортосундагы семантикалык байланыштарынын табийгый экендигин XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында эле А.А.Потебня, М.М.Покровский, Р.Мейер, Г.Шпербер, Г.Ипсен жана башка окумуштуулар өз эмгектеринде белгилешкен [Кыркбаева, 2019:45].

Лингвистикада лексика бүт сөздөрдүн кору, ал бүтүндөй бир система. Ал системанын кандай түзүлгөнүн түшүнүү үчүн сөздөр бир канча топторго, бирикмелерге биригет.

“Семантикалык талаа – бул жалпы мазмунду туюнткан жана белгиленген заттын концептуалдык, предметтик же функционалдык окшоштугун чагылдырган тилдик бирдиктердин жыйындысы” деген аныктаманы В.Н. Ярцева берет.

Лингвистикадагы “талаа” маселеси Ф.де Соссюрдун “тилдик кубулуштардын мааниси” жөнүндөгү окууларында, В. фон Гумбольдттун “тилдин ички формасы” тууралуу айткан гипотезаларында айтылат. Андан ары немис лингвисттери “талаа” - терминин аныкташат. Г. Ипсен “талаа” мааниси орток сөздөрдүн жыйындысы деген аныктама берсе, Р.Мейер лексикалык бирдиктердин тартипке салынган жыйындысы деп атайт. Семантикалык талааны орус окумуштуулары Т.И. Вендина, С.В. Кезина, Б.Ю Городецкий, О.С. Ахманова, М. А. Кронгауз тил бирдиктеринин жыйындысы катары аныкташат, бул учурда орток маани, орток сема же кандайдыр бир семантикалык байланыштар сөзсүз болуусу керек. Э.М. Медникова, Э. Косериу семантикалык талаа- сөз корун тилдин айрым сөздөрүнө туура келген сегменттерге бөлүү аркылуу түзүлөт.

Р.Мутафчиевдин пикиринде, семантикалык талаа- лексикалык подсистема, ал “салыштырмалуу өз алдынча, анткени семантикалык талаа

башка тармактар менен ар түрдүү семантикалык байланыштарга ээ боло алат” [Мутафчиев,1971:30].

Ю.Н. Караулов семантикалык талааны “жалпы (инвариант) маани менен бириккен жана тилдеги белгилүү бир концептуалдык чөйрөнү чагылдырган лексикалык бирдиктердин жыйындысынын иерархиялык түзүлүшү деп аныктайт [Караулов, 1976:458].

Лексика-семантикалык топ бир сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөрдү камтыйт, алардын интегралдык, семантикалык, компоненттери, дифференциалдык компоненттери бар. Алар иерархиялык бүтүндүктү түзүп турат, өз учурунда ар кандай майда группаларга бөлүнөт. Ф. П. Филин, А. А. Уфимцева, Э. В. Кузнецова, Л. А. Новиков, Л. М. Васильев сыяктуу орус окумуштуулары лексика-семантикалык топтор тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн [Мясникова, 2008:136-141]. Ф.П. Филин “лексикалык-семантикалык топ- бир сөз түркүмгө таандык, жалпы бир маанини туюндурган сөздөрдүн бирикмеси деген аныктама берет. Алар семантикалык талааларга биригет. Мисалы, “температураны билдирген сын атоочторго” жылуу, салкын, муздак, кайнак, ж.б. лексемалар кирет [Филин,1993:135-137].

Лексика-семантикалык топту аныктоонун методдоруна компоненттик анализ кирет [Попова, Стернин, 2009:172]. Лексиканы изилдөөдө ар кандай сөздүктөр менен иштөө аркылуу сөздөрдүн орток маанисин туюнткан *интегралдык семаны* табууга болот [Медведева, 2017:115-119]. “Сема” термини алгач чех лингвисти В.Скаличка тарабынан лексеманын кичине компоненттерин туюнтуу үчүн колдонулган. Башка лингвисттер тарабынан айрым башкача терминдер да сунушталат, мисалы, мазмундук пландын фигуралары (Л. Елмслев), семантикалык примитивдер (А. Вежбицкая), семантикалык белги (А. Уфимцева) ж.б. [Попова, Стернин, 2009:34]. Э. В. Кузнецованын пикиринде, лексика-семантикалык топтордун негизги белгилерине төмөнкүлөр кирет:

1) Лексика-семантикалык топтун семантикалык негизин түзгөн жана ар бир жеке сөздө дифференциалдык семалардын жардамы менен такталган орток категориялык-лексикалык семанын аныкталышы.

2) Бир типтеги, кайталанма семалар топтун ичиндеги бардык сөздөрдү айрым карама-каршылыктар менен байланыштырат. Бардык оппозициялык байланыштардын жыйындысы мындай топтордун ички парадигмалык структурасын түзөт. Лексикалык-семантикалык топтун структурасы иерархиялык мүнөзгө ээ, анткени бардык лексемалар негизги сөз(архисема) менен байланышат

3) Бир лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн окшоштугу алардын синтагматикалык белгилеринин бирдейлигинен көрүнөт. Сөздөрдүн лексикалык маанилеринин мазмунунда жалпы семантикалык компоненттердин болушу алардын сүйлөмдөгү кызматын алдын ала аныктайт;

4) Бир лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн окшоштугу алардын башка топтор менен байланыштыгында көрүнөт [Кузнецова,1989:75-81].

Семантикалык талаа, лексика-семантикалык топ түшүнүктөрүнүн айырмачылыктарын окумуштуулар бөлүп көрсөтүшөт [Кыркбаева,2019:52]. Маселен, И.П.Слесарева лексика-семантикалык топ- синонимдик катар менен семантикалык талаа кубулуштарынын ортосундагы кубулуш катары мүнөздөгөн [Слесарева, 1990:45].

Г.Н. Кыркбаеванын пикиринде, акыркы мезгилдерде кыргыз лингвистикасында ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү лексика-семантикалык топторду изилдөөнүн далалаты тилдин лексикасын системалаштыруу аракети менен түшүндүрүлөт. Андан тышкары лексика-семантикалык топторду түзүп чыгуу жана изилдөө кыргыз тилин колдонуу чөйрөсүндөгү зарыл [Кыркбаева,2019:62].

Кыргыз тилинин лексикалык системасын башка индо-европа (орус, англис) тилдеринин лексикалык системаларына салыштыруу аркылуу, ар түрдүү системадагы тилдердин лексикасындагы окшоштуктарды жана

айырмачылыктарды ачып берет. Лексикалык -семантикалык топторду изилдөө аркылуу ошол тилдерде сүйлөгөн элдердин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн, маданиятын, тарыхын таанып билүүгө болот.

Лексика-семантикалык вариант. Лексика-семантикалык вариант маселелери полисемия (көп маанилүүлүк) теорияларынын алкагында В.В. Виноградов тарабынан сунушталган, анын теориясы боюнча көп маанилүү сөздөрдү эки топко бөлүп, аларга тиешелүү “фразеологиялык” контексттерди таап, алардын ошол көп маанилүү сөздөргө таандык экенин аныктоо. Мында “фразеологиялык контекст”, биздин оюбузча, ар кандай каймана мааниде колдонулган контексттерди билдирет [Яковенко, 2004:156].

Лексика-семантикалык вариант тууралуу андан кийинки илимий изденүүлөр А.И. Смирницкийге таандык. Анын пикиринде лексика-семантикалык вариант эки тараптуу (формалдуу, мазмундуу) бирдик, анын формалдуу тарабын форматив түзөт, ал эми мазмундук тарабын сөздүн көп маанисинин бирөөсү туюнтат. Бир гана лексикалык мааниден турган сөздүн бир гана лексика-семантикалык варианты бар. Көп маанилүү сөздөр лексика-семантикалык варианттардын жыйындысынан турат, алардын ар бири эки тараптуу бирдиктерден турат: сөздөр бири-бири менен парадигматикалык катышта (антонимия, синонимия, паронимия) жана синтагматикалык катышта болот (лексика-синтаксистик жана лексика-фразеологиялык). Ошентип, лексика-семантикалык вариант – бул көп маанилүү сөздүн өзгөчөлөнгөн гана мааниси эмес, ар кандай грамматикалык конструкцияларда жана белгилүү бир контекстте колдонулган өзгөчө маанинин реализацияланышы. Лексика-семантикалык вариант бул кептик кубулуш экендиги аныкталган [Яковенко, 2004:156].

В. В. Иоффе сөздүн кандайдыр бир өзгөчө мааниси анын лексика-семантикалык варианты боло алат деп көрсөтөт [Яковенко, 2004:156].

Лексика-семантикалык вариант – сөздүн семантикалык структурасынын негизги бөлүгү. Сөз – заттарды, кубулуштарды, кыймыл-аракетти жана башка түшүнүктөрдү чагылдырып турган тилдин негизги бирдиги. Сөздүн

семантикалык структурасы анын маанилеринин жыйындысынан турат. Сема— ар түрдүү терминдерди салыштырганда аныкталган семантикалык белги. Сема семемадан турат, ал төмөндөгүчө бөлүнөт:

1. Лексема же лексикалык маанилердин жыйындысы;
2. Граммема же грамматикалык маанилердин жыйындысы.

Лексика-семантикалык вариант ички формага ээ, ал ошол тилдин улуттук спецификасын жана ошол тилде чагылган улуттун көз карашын чагылдырат. Лексикалык-семантикалык варианттын сөздүн структурасынын мааниси ар кандай. Сөздүн негизги мааниси сөздүктөрдө жазылат, ал же бул контекст менен чектелбейт. Сөздүн жеке мааниси бул же тигил контекстте гана колдонулат, анын мааниси сөздүктөрдө чектелип берилет же берилбеши мүмкүн, анткени ал контексттин чегинде гана пайдаланылат. Лексика-семантикалык вариант сөздүн семантикалык структурасынын өзгөрүүсүнө алып келет. Анын бир нече түрү бар:

Метафора—эки кубулуштун же заттын окшоштуктарына же айырмачылыктарын көмүскө салыштырат. Мисалы: *Кыргыз ак сатпайт*. Бул сүйлөмдө *ак* сын атоочу метафора болуп, затташты, анткени *ак* лексемасы көчмөн кыргыздар ичкен суусундуктар: сүт, айран, кымызга каймана түрдө салыштырылып жатат. Метафора – бир лексема экинчи бир лексеманын семантикасына шайкеш колдонулат, мисалы: *Сапардын уулу чоң болду*. Бул сүйлөмдө *чоң* сын атоочу “чиновник, атка минер, кызматкер” деген маанини каймана түшүндүрөт.

Синекдоха — заттын, кубулуштун көбүн аз, азын көп маанисинде пайдаланган тилдик каражат.

I баптан алынган тыянактар

Бул илимий изилдөөнүн биринчи бабы англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочту изилдеген теориялык илимий булактарга сереп салынып, иштин теориялык өбөлгөлөрү аныкталды. Ал 5 параграфтан турат.

Биринчи параграф сөз түркүмдөр теориясын талдоо аркылуу тил илиминдеги сөз түркүмдөр маселесиндеги негизги терминдерди, түшүнүктөрдү

аныктоого арналган. Сөз түркүмдөрдү классификациялоонун лингвистикалык хронологиясы индо-европалык: англис, орус жана кыргыз тил илиминин контекстинде каралды. Сөз түркүмдөрүн классификациялоонун лингвистикалык принциптери талданды: Морфологиялык принцип- сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөз өзгөртүү системасын жетекчиликке алат. Синтаксистик принцип- сөздөрдүн синтаксистик кызмат аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө, башкача айтканда, сүйлөмдө аткарган кызматына жараша сөз түркүмдөрүнө тактык, аныктык киргизет. Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү жалпы категориялык грамматикалык маанилеринин өзгөчөлүгү боюнча маани берүүчү же негизги сөз түркүмдөрүнө, өзгөчө сөз түркүмдөрүнө жана кызматчы сөздөргө ажырайт.

Экинчи параграфта англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикадагы орду талданды. Англис тилиндеги adjective (сын атооч) латын тилиндеги nōmen adjectivum [A Latin Dictionary] деген сөзүнөн алынган, анын түп нускасы байыркы грек тилиндеги ἐπίθετον ὄνομα деген сөзү, анын романдаштырылган формасы epitheton ὄνομα, ал кошумча зат атооч деген маанини түшүндүрөт. Бул параграфта англис тилиндеги сын атоочтун сөз түркүмү катары келип чыгышы анализденди. Байыркы англис тилиндеги (Old English) сын атоочтун 3 түрү болгондугу, анын салыштырма, күчөтмө даражаларынын баштапкы абалы жана убакыттын өтүшү менен өзгөрүү процесстери каралды. Англис тилинин өнүгүүсүнүн ортоңку доорунда (Middle English) болгон лингвистикалык модификацияларга байланыштуу сын атооч да өзгөрүүлөргө учураган. Англис тилинин азыркы доору (Modern English) башталганда сын атоочтун салыштырма даражасы -er мүчөсү, күчөтмө даража -est мүчөлөрү менен колдонулгандыгы аныкталды.

Сын атоочтун лингвистикалык дефинициялары такталып, индоевропеистикадагы, англистикадагы сын атоочко берилген аныктамаларга сереп салынды. Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикалык өзгөчөлүктөрү илимий иликтөөгө алынды. Андан кийинки параграфта англис тилиндеги сын атоочтордун этимологиясы анализденди. Сын атоочтордун

этимологиясы англис тилиндеги лексиканын этимологиялык курамы менен тыгыз байланышта экендиги ачыкталды. Англис тилиндеги сын атоочторду дагы теги боюнча төл сын атоочтор жана бөтөн тилден келген сын атоочтор деп бөлүүгө болот. Ошентип сын атоочтор латын, грек, кельт, скандинавия тилдери, грек, француз жана башка тилдерден киргендиги такталып, алар мисалдар менен тастыкталды. Англис тилинде бөтөн тилдерден келген сын атоочтордун лингвистикалык орду дагы англичандардын узак тарыхы, саясий, социалдык-экономикалык, маданий жана илимий процесстер менен тыгыз байланышта. Сын атоочтун түрлөрү анализге алынды. Англис тилиндеги сын атоочтордун сүйлөмдөгү орду, затташкан сын атоочтордун табияты жана түрлөрү такталды.

Үчүнчү параграфта түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги сын атоочтордун изилдениши иликтөөгө алынды. Түрк тилдеринде сын атоочту айрым окумуштуулар кийинчереек пайда болгон деген пикирлерди билдирет. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги тексттерден сын атоочтордун пайда болушунун, калыптанышынын, өнүгүшүн иликтөө татаал экендиги белгиленет. А.М. Щербак сын атоочтор зат атоочтордон семантикалык жана функционалдык трансформациясынын негизинде пайда болгон деген теорияны сунуштайт. Ошол эле учурда сын атоочтордун көптөгөн аффикстери өзөк түрк тилинин (тюркский праязык) дооруна таандык болушу мүмкүн деген ойду айтат. Түрк тилдериндеги сын атооч тууралуу М.Терентьевдин “Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская”, П.М. Мелиоранскийдин 1897-жылы басылган “Грамматика казак-киргизского языка” деген эмгектериндеги теориялык жана практикалык сунуштарына сереп салынат. Андан тышкары XX кылымда түркология илиминде жасалган сын атооч тууралуу илимий иштерге шилтеме жасалат. Кыргыз тил илиминде XX кылымдын башында кыргыз профессору К.Тыныстанов сын атоочтун лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Андан тышкары И.А.Батмановдун теориялык жоболору талданат, У.Асылбеков, К.О. Бакеев, Д.Исаев К.Токоев, Б.Үмөталиевага таандык илимий эмгектерге сереп салынат. К.Дыйканов, С.Давлетов, С.Кудайбергенов

А.Аттокуров сыяктуу окумуштуулардын эмгектери талдоого алынат. А.Ш. Мурзалиева, Авязова сыяктуу окумуштуулардын акыркы жылдардагы эмгектерине шилтеме берилет. Эгемендик жылдарда жазылган И.Абдувалиев, Т.Садыковдун эмгектеринде азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочтун сыпатталышы каралат. Сын атоочту ар түрдүү тилдерде салыштырып изилдөө аркылуу анын лингвистикалык окшоштуктарын жана бөтөнчөлүктөрүн аныктоого болот. Салыштырма лингвистикадагы сын атооч тууралуу илимий эмгектердин теориялык өбөлгөлөрү такталды.

Төртүнчү параграф сын атооч тууралуу заманбап изилдөөлөрдүн теориялык негиздери аныкталды.

Бешинчи параграф тил илиминдеги валенттүүлүк, лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант) тууралуу маселелердин теориялык өбөлгөлөрүн иликтөөгө алат. Сын атоочтордун валенттүүлүгү профессор Ч.К. Найманова сунуш кылган моделдер аркылуу талдоого алынат. Лексика-семантикалык топ бир сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөрдү камтыйт, алардын интегралдык, семантикалык, компоненттери, дифференциалдык компоненттери аркылуу тилдердеги лексиканы системалаштырууга болот. Лексика-семантикалык вариант – сөздүн семантикалык структурасынын негизги бөлүгү экендиги аныкталат. Бир гана лексикалык мааниден турган сөздүн бир гана лексика-семантикалык варианты, көп маанилүү сөздөр лексика-семантикалык варианттардын жыйындысынан турары тастыкталды.

II БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СЫН АТООЧТУ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Иликтөөнүн методологиясы, объектиси, предмети жана методдору

Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.

Аталган диссертациянын методологиялык негиздери катары азыркы лингвистикалык компаративистиканын, функционализмдин, корпустук лингвистиканын негизги принциптери колдонулду.

Сөз түркүмдөрүнүн теориясы боюнча индо-европа лингвисттери О.В. Лукин, А.А. Гируцкий, В.Г.Ахвледиани, Г.М. Габучан, Л. Г. Герценберг, А.П. Володин, Г. Суит, Г. Л. Смит, Ж. Л. Трагер, О. Есперсен, Л. Ельмслев, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий жана башка окумуштуулардын эмгектери талданды.

Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча К.Тыныстанов, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, И.Абдувалиев, Т.Садыковдун эмгектери сөз түркүмдөрүнүн теориясы боюнча методологиялык негиз катары алынды.

Англис тилиндеги сын атоочторду изилдөө боюнча R.M.W. Dixon (1977), W. Klein(1980), T. Givón (1984), R.Quirk (1985), S. Greenbaum (1985), G. Leech(1985), J. Svartvik (1985), G. H. Tucker (1998). R.Huddleston (2002), G. K. Pullum (2002), V. Raskin (1996), S. Nirenburg (1996), L. McNally (2008), G. Kennedy(2008), D.N.S. Bhat(1994), M. C. Baker (2003), W. Frawley (1992), L. Iwanska(1995), L.M. Blöhdorn(2008), C. Ferris (1993), G.H. Tucker(1998), B.Warren (1984), S.Yamazaki (2002) сыяктуу окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды.

Түркологияда жана кыргыз тилинде сын атоочтордун диахрониясы жана синхрониясы боюнча Н. А. Баскаков, М.Терентьев, П.М. Мелиоранский, И.А.Батманов, А.Н. Кононов, А.И. Исхаков, Н.К. Дмитриев, В.Севортян, Б. А.

Серебренников, Н. З. Гаджиева, С. Л. Чареков, З.А.Асанова, А. М. Щербак, С. А. Салахов, Н. В. Малышева, А. Е. Божедонова, А. А. Сюрюн, Ж. Т. Сарбалаев, У.Асылбеков, К.О. Бакеев, Д.Исаев, К.Токоев, Б.Үмөталиева, Джамашева Г.З., Кайкыбашева, К.Дыйканов, С.Давлетов, А.Аттокуров, С.Кудайбергенов, И.Абдувалиев, Т.Садыков, А.М. Авязова, А.Ш. Мурзалиева сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине сереп жүргүзүлдү.

Сын атоочтун лингвистикалык компаративистикада изилдениши боюнча Джамашева Г.З., Ч.К.Найманова, Н.А.Сергиенко, С.В.Татаренко, Е.Р. Хутова, Л.Ю. Наний, М.Б. Талапина, М. Абжапарова, Е.М. Казакова, С. Бабажанов, Д. Инаятов сыяктуу окумуштуулардын эмгектери каралды.

Сын атоочтун азыркы антропологиялык лингвистиканын көз карашынан изилдениши боюнча Ю. Д. Аapresян, Н. Д. Арутюнова, О. В. Афанасьева, Н. Н. Болдырев, А. Вежбицкая, С. Г. Воркачев, Г. В. Гафарова, В. З. Демьянков, В. И. Карасик, Е. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, В. А. Маслова, Р. И. Павиленис, З. Д. Попова, О. Н. Прохорова, Е. В. Рахилина, Э. Рош, Г. Г. Слышкин, Ю. С. Степанов, И. А. Стернин, В. Н. Телия, Л. Телми, Г. В. Токарев, Н. В. Уфимцева, Т. Р. Ушакова, А. Т. Хроленко, А. Д. Шмелев, Ю.А. Климова, С.Н. Степаненко, Н. А. Тарасевич, Н.Н. Белова, Л.М. Босова, Г.У. Арапова, Г.Н. Кыркбаева сыяктуу окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды.

Сын атоочтордун валенттүүлүгү Ч.К. Найманованын илимий ишинин негизинде талданды. Сын атоочтордогу лексика-семантикалык вариант, лексика-семантикалык түр маселеси Л.М. Васильев, Г. Ипсен, Р.Мейер, Т.И. Вендина, С.В. Кезина, Б.Ю Городецкий, О.С. Ахманова, М. А. Кронгауз, Э.М. Медникова, Э. Косериу, Р. Мутафчиев, Ю.Н. Караулов, Ф. П. Филин, А. А. Уфимцева, Э. В. Кузнецова, Л. А. Новиков, Л. М. Васильев, Ф.П. Филин, З.Д. Попова, И.А. Стернин сыяктуу окумуштуулардын эмгектери каралды. Андан тышкары котормо-сөздүктөрү, түшүндүрмө сөздүктөрү, этимологиялык сөздүктөр, энциклопедиялык сөздүктөрдөн пайдаланылды.

Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочторду иликтөөгө алууда *корпустук лингвистиканын* изилдөө принциптери колдонулду.

Корпустук лингвистика – тексттик корпустарды түзүү жана колдонуу маселелерин изилдеген лингвистиканын бир тармагы. Башкача айтканда, корпустук лингвистика тилдик материалдарды тексттик корпустарда жыйнап, аларды иликтөөгө алат. Аталган тил илиминин тармагы 1950-жылдарда пайда болгону менен анын башаты Орто Кылымдарга таандык, ал мезгилде белгилүү бир тексттер тандалып, алардагы бардык сөздөрдүн тизмеси тексттердеги контекст менен бирге түзүлгөн [Corpus Linguistics].

Корпус лингвистикасы төмөндөгүдөй изилдөө *милдеттерин* коет:

1. тилдеги эң жыш колдонулган сөздөрдү изилдөө;
2. оозеки жана жазуу тилдин ортосундагы айырмачылыктарды изилдөө;
3. этиштин кайсы чактары тилде активдүү колдонуларын изилдөө;
4. этиштер кайсы предлогдор жана послелогдор менен колдонулат;
5. кайсы сөздөр оозеки кепте жана расмий стилде колдонулат;
6. адамдар кайсы идиомалык фразаларды көп колдонушат;
7. бир тилди үйрөнүп жаткан адам күндөлүк сүйлөшүү учурунда сүйлөшө алышы үчүн канча сөз билиши керек;
8. эне тилинде сүйлөгөн адам канча сөз өз кебинде колдонот [Bennet, 2010:5-6].

Nesselhauf (2011) корпустун төмөндөгүдөй түрлөрүн белгилейт: 1. жалпы корпус (мисалы, The British National Corpus) тилдин оозеки жана жазуу тилинин бардык кубулуштарын чагылдырат; 2. тарыхый корпус тилдин мурдагы абалын сыпаттайт (мисалы, The Helsinki Corpus); 3. аймактык корпус тилдин аймактык көрүнүшүн сыпаттайт (мисалы, The Wellington Corpus of Written New Zealand English); 4. тилди үйрөнүүчүлөрдүн корпусу кандайдыр бир тилди үйрөнүп жаткандарга арналат (мисалы, The International Corpus of Learner English); 5. көп тилдүү корпус эки же үч тилди сүрөттөйт (мисалы, a parallel corpus of New Testament); 6. оозеки тилдин корпусу (The London-Lund Corpus of Spoken English).

Kohnen (2007) белгилегендей, корпусту изилдөөдө негизги кыйынчылык—корпустун көлөмү менен байланыштуу, анткени чоң көлөмдөгү

маалыматты изилдөөгө алуу абдан татаал; Biber жана башкалар (1998) белгилегендей, корпус жөн эле тексттердин жыйындысы эмес, ал тилди толук же кандайдыр бир бөлүгүн сыпаттайт.

Лингвистикалык фактылык материалдардын жыйнагы – конкорданс деп аталган.

Конкорданс- (конкорданция) кандайдыр тилдик материалдардын тизмеси. Кембриж сөздүгүнүн аныктамасы боюнча, конкорданс -- китептерде же жазуучунун чыгармаларында колдонулган сөздөрдүн алфавиттик тизмесин камтыган китеп же документ, сөздөрдү кайсы сүйлөмдө, текстте табууга боло тургандыгы жөнүндө маалымат берет [Cambridge Dictionary].

Мисалы, XIX кылымда немис окумуштуусу Г.Л. Флюгель Курандын конкордансын (Gustav Leberecht Flügel, *Concordantiae Corani arabicae*. Leipzig, 1842) түзгөн, Коуден-Клерк Шекспирдин чыгармаларынын конкордансын (Charles Cowden Clarke, *Shakespeare Concordance*, London, 1845), Ломлер Фридрих Вильгельм Ломлер (Friedrich Wilhelm Lomler, Leipzig, 1827—1829) немис христиан теологу Мартина Лютердин чыгармаларынын конкордансын түзгөн. Ал эми башка окумуштуулар белгилүү бир тексттердеги же тексттердин топтомуна абдан жыш колдонулган сөздөрдүн тизмесин түзүшкөн. Ошентип ал мезгилде корпус лингвистикасы деген термин колдонулбаса да, кол менен жазылган, терилген тексттерде корпустук лингвистиканын маселелери чечилген.

Biber (1998) жана Tognini-Bonelli(2001) аныктагандай, “корпустук лингвистика термини жалпысынан корпуска негизделген лингвистикалык изилдөөлөрдү билдирет [Chu-Ren Huang, Yao Yao, 2015:949-953].

“Корпус лингвистикасы акыркы он жылдыкта прикладдык лингвистикада маанилүү багыт катары пайда болду. Корпус лингвистикасы грамматикаларды сыпаттоодо, сөздүктөрдү жазууда, жанрдык жана регистрдик айырмачылыктарды изилдөөдө жана тилди окутуу ресурстарында колдонулат” [Grabe, Kaplan, 2006:363-369].

“Корпус тил жөнүндө гипотезаларды текшерүү жана тилди колдонууда сандык маалыматтарды берет. Мындан тышкары, алар башка лингвистикалык методдор байкай албаган тилдин кайталануучу кубулуштарын түшүндүрөт. Натыйжада корпустук маалыматтарга негизделген тилдин теориялары иштелип чыгууда. Корпус ошондой эле колдонмо лингвистикада: тилди окутууга жана котормодо керектелет” [Hunston, 2006:234-248].

“Корпустук лингвистика белгилүү бир контексттерде лингвистикалык элементтердин колдонулушу тууралуу маалыматты берип, тилдерди сандык өлчөм менен сүрөттөйт. Лингвистикалык корпустар көлөмү жана дизайны боюнча абдан айырмаланат, бирок алардын көпчүлүгү тилдик кубулуштарды анализдөөгө арналган компьютердик программа менен иштейт. Азыркы корпус лингвистикасы тилдин бардык деңгээлин, анын ичинде фонологияны, лексиканы, грамматиканы жана дискурсту изилдеп, лингвистикалык сыпаттоодо эмпирикалык негиз катары колдонулат.

Корпоралар көбүнчө грамматикалык класстарды жана функцияларды көрсөтүү үчүн аннотацияларды колдонот. Компьютердик программалар грамматикалык структураларды талдоо же конкорданс аркылуу сөз айкаштарын аныктап, текстти талдоодо революция жасады.

Корпус лингвистикасы кандайдыр бир тилде сүйлөгөн адамдар күндө кандай сүйлөй тургандыгын тактап, ар кандай тарыхый, аймактык, социолингвистикалык контексттерде, жанрларда жана регистрлерде тилдер системалуу түрдө кандайча өзгөрүп тургандыгын байкоого жол ачты” [Kennedy, 2001:2816-2820].

Корпустар лингвистикалык изилдөө үчүн гана колдонулбастан, The American Heritage Dictionary of the English Language, (Англис тилинин америкалык мурасы сөздүгү”, 1969) сыяктуу сөздүктөрдү жана A Comprehensive Grammar of English Language (“Англис тилинин жалпы грамматикасы”, 1985) сыяктуу грамматикалык колдонмолорду түзүүдө да колдонулган.

Америкалык англис адабий (стандарт) тилинин биринчи заманбап лингвистикалык корпусу Браун корпус (“The Brown Corpus of Standard

American English”) 1961-жылы АКШнын Браун университетиндеги окумуштуулар Н.Франсис(Nelson Francis) жана Г.Куцера(Henry Kucera)тарабынан иштелип чыккан [Corpus linguistics].

Ал америкалык англис тилиндеги тексттеринен жыйналган бир миллион сөздөн турган корпус. Лингвистикалык корпус жакшы стандарттык талаптарга жооп бериши үчүн тексттер 15 түрдүү тексттерден ар кандай санда тандалып алынган: басма сөз (отчеттор, редакциялык макалалар, рецензиялар), хоббилер, диний тексттер, окуу/илимий тексттер, көркөм адабият (ар кандай жанрларда).

Браун корпусунун макети башка корпусту иштеп чыгууда көчүрүлүп, колдонулган. Мисалы, Британиялык англис тилинин корпусу (LOB, Lancaster-Oslo-Bergen) жана Индиялык англис тилинин корпусу (Kolhapur Corpus) Браун корпусунан көчүрүлгөн. Эки корпус тең Браун Корпустун 15 категориясынан тандалып алынган 1 миллион (ар бири 2000 сөздөн турган 500 тексттен) сөздөн турат. Узак убакыт бою Браун Корпус жана LOB корпусу экөө гана лингвистикалык корпус болгон [Corpus linguistics]. Ошондуктан корпустук лингвистика жаатындагы көптөгөн изилдөөлөр ушул корпустарга негизделген.

Дагы бир маанилүү “кичинекей” корпус – бул Лондон-Лунд британиялык англис оозеки тилинин корпусу (LLC). Ал Ж. Свартвиктин жетекчилиги астында Лунд университетинде иштелип чыккан. Корпус алгачкы компьютердик корпус болгон жана 100 оозеки тексттен 5000ге жакын сөз жыйналган. Тексттер ар кандай категорияларга бөлүнөт, мисалы, оозеки сүйлөшүү, комментарий ж.б. Тексттер орфографиялык жактан түшүндүрүлгөн жана просодик белгилер менен камсыздалган [Corpus Linguistics.URL:https://www1.essex.ac.uk/linguistics/external/clmt/w3c/corpus_ling/content/history.html].

1980-жылы окумуштуулардын тобу англис тилинин Коллинз сөздүгү (Collins Cobuild English Language Dictionary) түзө башташкан; ал сөздүктө 20 миллион сөз болгон, сөздүктүн негизинде корпус түзүлгөн; ал корпуска жаңы тексттер кошулуп, 1991-жылы Bank of English (BoE) деген ат менен корпус

иштей баштаган, анын 1996-жылкы акыркы версиясында 320 миллион сөз болгон [4]. 1995-жылы дагы бир корпус Британиялык корпус түзүлгөн (British National Corpus, BNC). Ал болжолдуу түрдө 100 миллион сөздөн турат. Аталган изилдөө English Corpora.org сайтындагы англис тилинин корпустарынан пайдаланды. Аталган тизмеде эң кеңири тараган корпустар төмөнкү таблицада бар:

Корпустун аты	Көлөмү (сөз менен)	Кайсы мезгилдерди камтыйт	Жанры
<u>News on the Web (NOW)</u> Интернеттеги жаңылыктар корпусу	17.9 милли ард ⁺	2010- ж.	Интернет жаңылыктары
<u>iWeb: The Intelligent Web-based Corpus</u> Интернет тексттери корпусу	14 миллиард	2017-ж.	Интернет тексттери
<u>Global Web-Based English (GloWbE)</u> Дүйнөлүк интернет корпусу	1.9 миллиард	2012-13-жж.	Дүйнөлүк интернет тексттери блогдорду кошкондо
<u>Wikipedia Corpus</u> Википедия корпусу	1.9 миллиард	2014-ж.	Википедия тексттери
<u>Coronavirus Corpus</u> Коронавирус корпусу	1.5 миллиард	2020-ж. январы-2022-ж. декабры	Интернет тексттери
<u>Corpus of Contemporary American English (COCA)</u> Азыркы америкалык англис тилинин корпусу	1.0 миллиард	1990-2019-жылдар	Ар түрдүү жанрда
<u>Corpus of Historical American English (COHA)</u> Америкалык англис тилинин тарыхый корпусу	475 миллион	1820-2019-жылдар	Ар түрдүү жанрда
<u>The TV Corpus</u> ТВ корпусу	325 миллион	1950-2018—жылдар	ТВ көрсөтүүлөрү
<u>The Movie Corpus</u> Фильмдер корпусу	200 миллион	1930-2018-жылдар	Фильмдер
<u>Corpus of American Soap Operas</u> Америкалык сериалдар корпусу	100 миллион	2001-2012-жылдар	ТВ сериалдары
<u>Hansard Corpus</u> Хансард корпусу	1.6 миллион	1803-2005-жылдар	Парламент тексттери
<u>Early English Books Online</u>	755	1470s-1690-	Ар түрдүү тексттер

Англис тилиндеги эски китептер корпусу	миллион	жылдар	
<u>Corpus of US Supreme Court Opinions</u> АКШ Жогорку сотунун тексттери корпусу	130 миллион	1790-жылдардан азыркыга чейин	Укук, соттук тексттер, пикирлер
<u>TIME Magazine Corpus</u> Time журналынын корпусу	100 миллион	1923-2006-жылдар	Журнал
<u>British National Corpus (BNC) *</u> Англис тилинин британиялык улуттук корпусу	100 миллион	1980-1993-жылдар	Ар түрдүү жанрда
<u>Strathy Corpus (Canada)</u> Англис тилинин Стрази корпусу (Канада)	50 миллион	1920-2000-жылдар	Ар түрдүү жанрда
<u>CORE Corpus</u> Англис тилинин регистрлеринин корпусу	50 миллион	2014-жылы	Интернет
From <u>Google Books n-grams (compare)</u> Гугл китептеринин корпусу			
<u>American English</u> Гуглдагы америкалык китептеринин корпусу	155 миллиард	1500-2000-жылдар	Ар түрдүү
<u>British English</u> Гуглдагы британиялык китептеринин корпусу	34 миллиард	1500-2000-жылдар	Ар түрдүү

2-таблица. Англис тилинин корпустары тууралуу маалымат[<https://www.english-corpora.org/>]:

News on the Web (NOW)-- Интернеттеги жаңылыктар корпусу 17,9 миллиард сөздөн турат, ал интернеттеги 2010-жылдан азыркы мезгилге (2023-жылдын 9-майына) чейинки чыккан газета-журналдардан чогултулган тексттерди камтыйт. Ар бир айда 180-200 миллион сөз (300 000 жаңы макала) корпуска кошулуп турат, ар жылы эки миллиардга жакын сөз кошулуп турат [<https://www.english-corpora.org/now/>].

iWeb: The Intelligent Web-based Corpus -- Интернет тексттери корпусу 14 миллиард сөздү камтыйт, ал 22 миллион интернет сайттарынан алынган [<https://www.english-corpora.org/iweb/>].

Global Web-Based English (GloWbE)-- Дүйнөлүк интернет корпусу англис тилинин варианттарынын ортосундагы айырмачылыктарды көрсөтөт <https://www.english-corpora.org/glowbe/>].

The Wikipedia Corpus—Википедия корпусу 1,9 миллиард сөздү камтыйт, ал 4,4 миллион макаладан топтолгон. Бул корпусун башкалардан артыкчылыгы андан сөздү, фразаны, сөз түркүмүн жана синонимдерди тапса болот [<https://www.english-corpora.org/wiki/>].

Coronavirus Corpus--Коронавирус корпусу 1,9 миллион тексттен жыйналган 1,5 миллиард сөздөн турат, ал коронивирус инфекциясы башталган 2020-жылдын декабрынан 2022-жылдын декабрына чейинки мезгилде басылган тексттерден турат. Корпус дүйнөлүк пандемиясынын социалдык, экономикалык жана маданий таасирин камтыган тексттерди чагылдырат [<https://www.english-corpora.org/corona/>].

Corpus of Contemporary American English (COCA)-- Азыркы америкалык англис тилинин корпусу АКШнын эң чоң корпусу, ал англис тилинин бардык тармактарын камтыйт, ал башка корпусстардын жаралышына таасир эткен. Ар жылы 25 миллиондон сөз кошулуп турат, алар төмөндөгү жанрлардан турат: оозеки кеп, көркөм адабият, популярдуу журналдар, газеталар, илимий тексттер, телекөрсөтүү жана фильмдердин субтитрлери, блогдор жана башка интернет баракчалары [<https://www.english-corpora.org/coca/>].

Corpus of Historical American English (COHA)--Америкалык англис тилинин тарыхый корпусу тилдин тарыхый өнүгүүсүн камтыган эң чоң корпус, ал башка корпусстарга таасирин тийгизет. Ал мурда BYU Corpora деген ат менен белгилүү болчу [<https://www.english-corpora.org/coha/>].

The TV Corpus -- ТВ корпусу 325 миллион сөздү камтыйт, ал 1950-жылдардан бери көрсөтүлгөн 75000 телекөрсөтүүдөн алынган эпизоддорду камтыйт [<https://www.english-corpora.org/tv/>].

The Movie Corpus -- Фильмдер корпусу 1930-жылдардан бери тартылган 25 000 фильмден алынган 200 000 миллион сөздү камтыйт [<https://www.english-corpora.org/movies/>].

Corpus of American Soap Operas--Америкалык сериалдар корпусу 2000-жылдардын башында тартылган сериалдардан жыйналган 22 000 транскриптен алынган маалыматты камтыйт; бул корпусун өзгөчөлүгү оозеки тилдин кубулуштарын түшүнүүгө жол ачат [<https://www.english-corpora.org/movies/>].

Hansard Corpus -- Хансард корпусу 1803-жылдан 2005-жылдарга чейинки Британия парламентинде сүйлөнгөн тексттердин топтому; 1,6 миллион сөздү камтыйт [<https://www.english-corpora.org/hansard/>].

Early English Books Online -- Англис тилиндеги эски китептер корпусу Бириккен Королдуктун Гуманитардык илимдерди изилдөө боюнча кеңешинин SAMUELS долбоору (2014-2016-жж.) тарабынан ишке ашырылган. Корпус 1470-жылдардан 1690-жылдарга чейинки тексттерди камтыйт; 25 368 тексттен жыйналган 755 миллион сөз бар [<https://www.english-corpora.org/eebo/>].

Corpus of US Supreme Court Opinions--АКШ Жогорку сотунун тексттери корпусу АКШ Жогорку сотунун 1790-жылдарынан бери чыгарылган чечимдеринен турган 32 000 тексттеги 130 миллион сөздү камтыйт [<https://www.english-corpora.org/scotus/>].

TIME Magazine Corpus --Time журналынын корпусу аталган журналга 1923-2006-жылдарга чейинки басылган 275 000 макаладан турган тексттердин топтомун камтыйт, анда 100 миллион сөз бар [<https://www.english-corpora.org/time/>].

British National Corpus (BNC) -- Англис тилинин британиялык улуттук корпусу 1980-жылдардын акыры 1990-жылдардын Оксфорд университетинин басма үйү (Oxford University press) тарабынан түзүлгөн, анда 100 миллион сөз бар, ар түрдүү жанрларды камтыйт [<https://www.english-corpora.org/bnc/>].

Strathy Corpus (Canada) -- Англис тилинин Стрази корпусу Канададагы Квинс Университет (Queen's University) тарабынан түзүлгөн. 1100 тексттен жыйналган 50 миллион сөздөн турат [<https://www.english-corpora.org/can/>].

CORE Corpus--Англис тилинин регистрлеринин корпусу АКШдагы Улуттук илим фонду (National Science Foundation) тарабынан каржыланып,

Douglas Biber, Mark Davies, Jesse Egbert сыяктуу окумуштуулар тарабынан түзүлгөн; 50 миллион сөздөн турат [<https://www.english-corpora.org/core/>].

From Google Books -- Гугл китептеринин корпусу америкалык китептеринин корпусу жана британиялык китептеринин корпусу деген эки корпустан турат. Америкалык китептердин корпусу 155 миллиард сөздөн турса, британиялык китептердин корпусу 34 миллиард сөздөн турат [<https://www.english-corpora.org/googlebooks/>].

Аталган илимий иште англис тилиндеги сын атоочторду мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун изилдөөдө English-Corpora.org [<https://www.english-corpora.org/>] сайтында жайгашкан Интернет тексттери корпусу(The Intelligent Web-based Corpus), Дүйнөлүк интернет корпусу (Global Web-Based English), Википедия корпусу (Wikipedia Corpus), Коронавирус корпусу (Coronavirus Corpus), Азыркы америкалык англис тилинин корпусу (Corpus of Contemporary American English (COCA)), Америкалык англис тилинин тарыхый корпусу (Corpus of Historical American English (COHA)), ТВ корпусу (The TV Corpus), Фильмдер корпусу (The Movie Corpus), Америкалык сериалдар корпусу (Corpus of American Soap Operas), АКШ Жогорку сотунун тексттери корпусу (Corpus of US Supreme Court Opinions), Time журналынын корпусу (TIME Magazine Corpus), Англис тилинин британиялык улуттук корпусундагы (British National Corpus (BNC)) фактылык материалдар колдонулду.

English-Corpora.org [<https://www.english-corpora.org/>] сайтындагы корпустарда бир колдонуучуга 24 саат ичинде 20 баракча менен гана иштөө чектелгендиктен англис тилиндеги сын атоочторду изилдөө узакка созулду. Айрым учурда сын атоочтун саны бир корпуста 500 000ден ашуун болсо, мисалы long лексемасынын саны Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда (Corpus of Contemporary American English (COCA)) 500 000ден ашык болгондуктан, аны издөөдө <* long> же <long*> деген формула менен табуу эрежеси каралат.

Corpus of Contemporary American English

SEARCH WORD CONTEXT ANALYZE TEXT

KWIC **LONG** **ADJ** See also as: **ADV** **CONJ** **VERB** # lines: 100 200 500 1000 Collocates Clusters Topics Texts KWIC

WEBSITE		SORT	SORT	SORT
1 FIC:2013:Overland	dry and ber skin itcbed . At night , she slept	long	and	deep
2 NEWS:1996:AssoCPress	sue for libel can sometimes cost millions and it 's a	long	and	draining
3 BLOG:2012:blog.keirse.com	in 1984 , 1985 , 1987) it was a	long	and	fruitful
4 SPOK:2010:NBC_MeetPress	and I 'm not saying it 's not going to be	long	and	raw
5 ACAD:2004:ArabStudies	that worked on that study . Both Janet and Ibrahim labored	long	and	hard
6 FIC:2003:Ploughshares	. Sid can always make her laugh . Usually she laughs	longer	and	harder
7 NEWS:2014:Denver	, website : brightonco.gov Garden Camps January November Week	long	and	raw
8 MAG:1995:Antiques	the horizon . A dark bank of fog , a "	long	and	low
9 BLOG:2012:...eoflong.blogspot....	. Finally , there are variety of small positions (both	long	and	low
10 FIC:1990:NewBegin	an old lady that sits in a rocking chair all day	long	and	long
11 ACAD:1996:Lancet	cord . The lead had four platinum-iridium electrodes , 6 mm	long	and	spaced
12 BLOG:2012:...s.chicagotribune....	editorial cartoonist for the Chicago Tribune . The Tribune has a	long	and	storied
13 MAG:1994:ChristToday	and Atlantic City in the late 1970s , it began a	long	and	divisive
14 SPOK:1992:Ind_Geraldo	know , you -- two people that 's been together so	long	and	you
15 MAG:2001:TodayParent	? The short answer is , I did n't . The	longer	answer	is
16 BLOG:2012:bic2011.org	the English and the CIA ' s never-ending meddling . A	long	answer	is
17 BLOG:2012:bayareaspotsguy.com	now ? \$1,500-2,000 . So , when they mention 18 feet	long	Aquariums	four
18 BLOG:2012:hslwatch.com	wo n't be airplanes here next time . So how much	longer	are	we
19 NEWS:1992:SanFranChron	a ride on a Soviet navy vessel . Once there ,	long	arguments	susued
20 FIC:1990:Iris	big machine that had a mind of its own with one	long	arm	had
21 BLOG:2012:wow.joystiq.com	weave around the constructs ' attacks . Personally , I prefer	long	arm	of
22 NEWS:2014:OrangeCR	on the team , " Goodrich said . " He had	long	arms	and
23 WEB:2012:...des.marketwatch....	the small easing step of pledging to keep rates low for	longer	at	the

Corpus of Contemporary American English

SEARCH CHART CONTEXT ACCOUNT

CLICK TO SEE CONTEXT (CLICK COLUMN HEADER FOR SECTIONS)

SECTION	ALL	BLOG	WEB	TV/M	SPOK	FIC	MAG	NEWS	ACAD	1990-94	1995-99	2000-04	2005-09	2010-14	2015-19
FREQ	151945	22937	22839	10277	14629	22932	22582	17712	18037	17740	17590	18118	17663	17948	17110
WORDS (M)	993	128.6	124.3	128.1	126.1	118.3	126.1	121.7	119.8	121.1	125.2	124.6	123.1	123.3	122.8
PER MIL	153.01	178.34	183.81	80.24	115.98	193.81	179.09	145.49	150.57	146.48	140.48	145.38	143.54	145.51	139.39

SEE ALL SUB-SECTIONS AT ONCE

1- сүрөт. Англис тили корпусундагы сын атоочторду издөө мисалы.

Ошондой эле айрым сын атоочтор омоним катары зат атоочтордун да милдетин аткарса, ал учурда сын атоочтордун мисалдарын алардан бөлүп кароо зарылдыгы келип чыкты, мисалы, *flat* зат атооч катары *батир* маанисин берсе, сын атооч катары *тегиз* семантикасында колдонулат. Ошондой эле *extended* сын атоочу *узартылган*, *узун* маанисин берсе, этиш катары *узартуу* маанисинде колдонулат.

Кыргыз тилинин аннотацияланган расмий корпусу 2020-жылы Германиялык Академиялык алмашуу кызматы (DAAD) тарабынан каржыланып, Германиянын Саарланд университетинин окумуштуулары Жорг Кнаппен (Jörg Knappen), Штефан Фишер (Stefan Fischer) жана Элке Тайк (Elke Teich) жана Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин котормо кафедрасынын доценти Касиева Аида жана тарабынан иштелип чыккан. Ал эки бөлүмдөн турат, биринчи бөлүгү 84 тексттен жыйналган 1 205 888 сөздөн турат. Корпуста лемма (сөздүн уңгусу) жана сөз түркүмдөрү белги (теги) менен белгиленет.

Тексттер “Биздин Мурас” фондусу тарабынан берилген [Kasieva A., et al. A new Kyrgyz corpus: sampling, compilation, annotation. 2020.URL:<https://www.zfs.uni-hamburg.de/dgfs2020/programm/abstracts/dgfs2020-clp-kasieva.pdf>]. Кыргыз тилинин корпусу [Manas-UdS Kyrgyz corpus: powered by CQPweb](#) сайтында жайгашкан. Изилдөөдө аталган корпустагы фактылык материалдар “Манас” эпосу, “Олжобай менен Кишимжан”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” майда эпос- дастандары, Ч. Айтматовдун “Жамийла”, “Тоолор кулаганда”, Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч”, “Келкел”, “Кыргын” романдары, “Сүйлөбөс кыз”, “Жоомарт Адил Кан”, “Жээренче чечен”, “Асыл таш”, “Эки дос”, “Чочколой баатыр”, “Ач карышкыр”, “Абылай жетим”, “Түлкү, жолборс, аюу, карышкыр”, “Айлакер бала”, “Апенди менен хан”, “Карышкырдын камкордугу”, “Мүнүшкөр”, “Кулдун уулу жана Зымырык куш”, “Толубай сынчы”, “Жез кемпир”, “Макмут”, “Отунчу падыша”, “Ырыс алды ынтымак”, “Асан-Үсөн”, “Арстан менен коен”, “Каардуу хан” жана башка жомоктор, макал-лакаптар жана “Эркин-Тоо” гезитинен алынып колдонулду.

Мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочтор төмөнкү моделдер аркылуу терилип изделди: [pos= “adj*”] жана [word= “узун” & pos= “adv”]

Manas-Uds Kyrgyz corpus -- CQI x +

https://cqpweb.manas.edu.kg/kyrgyz_2022_10_03/concordance.php?theData=кыска%0D%0A&qmode=sq_nocase&pp=50&del=begin&t=&del=end&uT=y

Your query “кыска” returned 156 matches in 54 different texts (in 1,019 words [1,019 texts]; frequency: 153,091.27 instances per million words) (0.027 seconds - retrieved from cache)

Show Page: 1 Line View Show in random order New query Go!

No	Filename	Solution
1	Manas01	Аржасы бийик [UNREADABLE], ээри бас, Алты ай минсе арыбас, Колу кыска [UNREADABLE],
2	Manas01	Кайыбынан кабылган, [UNREADABLE] экен жараткан, Жаныбарым Аккула Кайынадан табылган. Кыска
3	Manas01	сайсам жедим - деп, Анан өлсөм мейлим» - деп, Кыска
4	Manas01	шайлап тур. Муну угуп, эр Көкчө: «Узундуу [UNREADABLE] - Кыска
5	Manas01	- деп, Он дальныйн бети», - деп, Кыска
6	Manas01	шумкар [UNREADABLE], Кайып болуп көрүнбөй, Качып кетти Ак шумкар [UNREADABLE], Алтын Кыска
7	BrokenSword02	каухар кеме ... Жөн тегин адамдын баласы эмес, узун алдин учуна Кыска
8	BrokenSword02	белги дөн кырдач мурдун, кирпиги аз кичинекей көзүн, коюу быжыгыр Кыска
9	BrokenSword02	турган жан [UNREADABLE] жок! Көрөткүлө тентип жүргөндү! Жигиттер ичтеринен байланып жүргөн Кыска
10	BrokenSword02	Миң жаша, ата углу! Бал! Ушундан соң казай Кыска
11	BrokenSword02	бөжөндөп тез - тез басып, түркүн дунүйөнү көрсөтүп, кээде гана Кыска
12	BrokenSword02	тез басып, түркүн дунүйөнү көрсөтүп, кээде гана кыска - Кыска
13	BrokenSword02	башка салганы [UNREADABLE] деген көктүккө кабылган, кан тамыр үзүлгүдөй муун калчылдаган өтө Кыска [UNREADABLE],
14	BrokenSword02	— деди Бекназар өзүнчө [UNREADABLE], — эмп [UNREADABLE] го [UNREADABLE] байтан берки узун кептин Кыска
15	BrokenSword02	чечилип сүйлөбөй, саламга келгендерге алдыртан серп таштап, түнөрүп отурду Кыска
16	BrokenSword02	көп чыдоого, көп күтүүгө убакыт барбы [UNREADABLE] [UNREADABLE], адам өмүрү өтө Кыска
17	BrokenSword02	!» деп ойлонду Исхак [UNREADABLE]. Иса - оулия тегерек [UNREADABLE], Кыска
18	BrokenSword02	Ордонун аскерин Султанмурат бек баштап келди. Ал көлтөйүп, буту Кыска
19	BrokenSword02	көз көрүүнө тынч кетип турган эле. Абдулазиз жасаулабышы сулуу чертилген, Кыска [UNREADABLE],
20	BrokenSword02	» көчүнө калабы [UNREADABLE] деп самайт. аны бул үздөлбөгөн үмүттөн чыом эткен Кыска

72°F Sunny Поиск 15:03 01.10.2024

Manas-Uds Kyrgyz corpus -- CQI x +

https://cqpweb.manas.edu.kg/kyrgyz_2022_10_03/concordance.php?newPostP=rand&viewMode=line&pp=50&del=end&qname=hu65bca82q&uT=y

Your query “узун” returned 278 matches in 29 different texts (in 1,019 words [1,019 texts]; frequency: 272,816.49 instances per million words), ordered randomly (0.002 seconds)

Show Page: 1 KWIC View Show in corpus order New query Go!

No	Filename	Solution 1 to 50 Page 1 / 6
1	pv00000	артса өзүнө кыл. Жакшылыкты унуткан, жамандыкка жолугат. Жакшылыктын жолу узун [UNREADABLE], жанашкандын колу узун [UNREADABLE]. Жакшылыктын жолу узун [UNREADABLE], ыймандуулуктун колу узун [UNREADABLE]
2	Kelkel084	ар бурчта эл кобурап, күтүүгө ыраазы болуп калышты. Жанагы узун мурут чайкала басып келип, унчукпай он колун көкүрөгүнө алган боло,
3	OjjobaymenenKishimjan05	күлдү, күлдү ат, Күлдү балам кызыл ат, Жал куйругу узун ат, Муну токуп маа берчи [UNREADABLE], Үстүндөгү бадана, Муну дагы
4	Kelkel084	Топусунун үстүнөн башына жоолук танынган кишилер урейү ымыртта даана көрүнбөй, узун этек кара чапандын койнуна катып келишкен мышыктарын сууруп, [UNREADABLE] да [UNREADABLE], ар
5	Manas01	түйгү короктоп, Урушчудай сороктоп, Жай - жарагын шайлашып, Жалы узун [UNREADABLE], буту жоон Балбан атын камдашып, Айласын таппай алдырап, Аскерине
6	Manas01	көр [UNREADABLE], Пшенбесен өзүмө Муштаган жерим ачып көр [UNREADABLE], Сыргак! » Узун кармап айзасын Күн батарда күтүмдөп, Муштап калды Алмамбет [UNREADABLE]. Көрөткөн боз
7	Kyrgyz085	булактатып жүргөн таягын бийик көтөрө, ар жакка кезей сипкилдети, булайган узун муруту да, жайкалган конур сакалы да кошо сенселип турду. Эң
8	BrokenSword02	чоочунбай имерилип турушат. «Бий» атагы гана калган укурук моюн узун акап Жангарач бул инисинин доорунда эл аскакалы [UNREADABLE], ой башы [UNREADABLE], той
9	BrokenSword02	тентушу Абдырахман, алардын артында сытыган Мусулманкул, дагы бир чоочун, узун бойлуу дөө адам [UNREADABLE]. Оюнчу [UNREADABLE] бектер дүргүй тосо басып калышты. Жаш
10	pv00000	жакшы чор эл көзүнө зор [UNREADABLE]. Зайыпсыз [UNREADABLE] ашын даамсыз [UNREADABLE], [UNREADABLE] да [UNREADABLE] [UNREADABLE], узун колун кыска [UNREADABLE], каруусуз [UNREADABLE]. Зайыптарсыз [UNREADABLE] ак ордо [UNREADABLE] да [UNREADABLE] [UNREADABLE], ак шейшентүү [UNREADABLE]
11	Kyrgyz085	кетип. Аны сайын жүзү жадырап Шаби ак тайлактын жүнүнөн кылдап иштелген узун этек көчкөндүн койнуна кепиндиктей аппак илеките оролгон бирдемени сынып кетердей акырын
12	Teolorkulgaganda06	саналуу күндөр калды. Албетте, алардын толук аттары [UNREADABLE] топ [UNREADABLE] татаал жана узун [UNREADABLE], аларды жаттап алуу керек [UNREADABLE]. Азырынча бул жагы деле жетиштүү -
13	pv00000	узун [UNREADABLE], жанашкандын колу узун [UNREADABLE]. Жакшылыктын жолу узун [UNREADABLE], ыймандуулуктун колу узун [UNREADABLE]. Жакшыны — сөз өлтүрөт, жаманды — таяк өлтүрөт. Жакшыны
14	BrokenSword02	алдырлардын ичине кирип кетип жатыптыр. Жээктерин жаны чөптөр баскан бир таман узун жол жүлгөлөнүп, алакаандын отундагы чийиндердей туштукка айрылып, учу түгөнбөй жиптей

72°F Sunny Поиск 14:58 01.10.2024

2-сүрөт. Кыргыз тили корпусундагы сын атоочторду издөө мисалы.

Изилдөөдөгү негизги татаалдык корпустагы фактылык материалдардын аздыгы болуп саналат, анткени айрым сын атоочтор тууралуу маалыматтар дээрлик жокко эсе, мисалы, жалпайган, жепирейген корпуста 1 жолу, жайпак сын атоочу болгону эки жолу, тайпак сын атоочу үч жолу эле катталган. Жайпагай, жайпагайыраак, тайпагай сын атоочтору лингвистикалык корпуста такыр катталган эмес. Лингвистикалык корпуста катталбаган сын атоочторду изилдөөдө 2019-жылы басылып чыккан “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, “Кыргыз улуттук энциклопедиясы”, “Кыргызстандын географиясы”, “Геометрия” сыяктуу сөздүк, колдонмо жана окуу китептери, интернеттеги маалыматтар колдонулду. Изилдөөгө алынган сын атоочтор лингвистикалык корпуста айрым учурда тактооч болсо, сүйлөмдө баяндоочтун, бышыктоочтун кызматын аткарып калган учурларда, ал лексемалардын сын атоочтук функцияны аткарган сын атоочтор бөлүнүп иликтөөгө алынды.

2.2. Изилдөө методдору

Бул илимий иштеги англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочторду салыштырып иликтөөгө алуу салыштырма-типологиялык тил илиминин милдеттерине кирет.

Кыргыз тили генетикалык теги алтай тилдеринин түрк тобунун кыргыз-кыпчак бутагына таандык, англис тили болсо индоевропа тилдеринин батыш герман тобуна мүчө [Буранов,1983:167-170]; кыргыз тили морфологиялык структурасы боюнча агглютинативдик болсо, англис тили флективдүү тил [Буранов, 1983:172], грамматикалык байланыштарды чечмелөөдө кыргыз тили – синтетикалык тил, англис тили – аналитикалык тил.

Илимий иштеги изилдөө методдоруна жалпы илимий методдор: анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, материал топтоо, лексикографиялаштыруу, системалаштыруу, ирээттеп топтоштуруу, интерпретациялоо, которуу жана трансформациялоо колдонулат; ошондой эле сын атоочторду лексика-семантикалык жактан талдоодо алардын сөздүктөгү

маанилеринин анализи, сөздүктөгү аныктамаларды тактоо, ядро менен периферияны аныктоочу семалык анализ колдонулат.

Ошондой эле диссертацияда корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонулат. Корпустук талдоо методдорун колдонуу тастыкталган жана объективдүү статистикалык маалыматтарды талдоого мүмкүндүк берет, анын негизинде ишенимдүү далилдерди жана гипотезаларды чыгарууга мүмкүн.

“Корпустук лингвистиканын методдорун колдонуу лингвистиканы изилдөөдө өзгөрүүлөргө алып келди. Ошентип тил илиминде тексттердин корпусун изилдөөнүн сандык жана сапаттык методдору пайда болду. Бул методдор тексттин корпусун анализдөөгө да, аннотациялоого да пайдаланылат” [Колпакова, 2012:75]. Аннотация – корпустагы тексттин чегинен сырткары атайын белги (теги, маркировка) менен көрсөтүлгөн грамматикалык жана структуралык маалымат [Scherer, 2006:28]. Аннотациянын жардамы менен тексттеги ички маалымат ачыкталат.

Корпустагы лингвистикалык аннотация ар түрдүү деңгээлде: сөздүн, сүйлөмдүн, тыбыштын жана маанинин чегинде болот.

Тыбыштык деңгээлде сөздөрдү айтуунун өзгөчөлүктөрүн, басым жана интонацияны билсе болот. Сөздүн деңгээлинде (морфологиялык аннотация) лексемалардын кайсы сөз түркүмүнө таандык экенин же уңгу, мүчөсү кайсы экенин (флексия же агглютинация) табууга мүмкүн; сүйлөмдүн деңгээлинде сөз айкаштарынын түрлөрү же сүйлөмдөрдүн синтаксистик функциясын аныктоого болот (синтаксистик аннотация). Маанилик чекте лексемалардын семантикалык белгилери жана тексттеги элементтердин ортосундагы семантикалык байланыштар такталат (семантикалык аннотация) [Колпакова, 2012:77]. Тексттеги же дискурстагы белги (теги, маркировка) сылыктыкты аныктайт. Мындай корпустар “аннотацияланган корпустар” деп аталат [Колпакова, 2012:77]. Кыргыз тилинин корпусу аннотацияланган корпус болгондуктан анда сөз түркүмүн, сөздөрдүн уңгу, мүчөсүн табууга (морфологиялык аннотация) мүмкүн.

“Азыркы лингвистикада тексттердин корпустары маалыматтардын банкы катары кызмат кылат. Ошондуктан корпустагы маалымат банкын колдонуп, лингвисттер сандык методдор жана статистикалык маалыматтардын негизинде сапаттык изилдөөлөрдү жүргүзө алат [Scherer, 2006:28-29].

Корпустук анализ атайын программалар менен жүргүзүлөт; ал 1980-жылдардан баштап ал программалар WordSmith(Скотт, 2013), AntConc (Энтони, 2005) и ConcGram (Гривс, 2009) тарабынан иштелип чыккан.

Ал программаларды компьютерлерге жүктөп алуу корпусту анализдөөгө мүмкүндүк берет, алардын айрымдары, мисалы, AntConc программасы бекер болсо, WordSmith программасын абоненттик төлөм менен сатып алса болот [Ngula, 2018:132].

С.А. Уоллс жана Г. Нелсон 2001-жылы алгачкылардан болуп корпустук изилдөө методдорунун “3А перспективасын” сунушташкан. Аларга аннотация(annotation), абстракция (abstraction) жана анализ(analysis).

- Аннотацияда тексттеги элементтер кандайдыр бир схема аркылуу белгиленет.
- Абстракцияда корпустук терминологиядан теориялык маселелерге, б.а. корпустагы элементтердин теориясына, мисалы лингвистикалык эрежелерге кайрылууга туура келет.
- Анализде лингвистикалык изилдөө жүргүзүлөт, бул учурда лингвистикалык изилдөөлөр статистикалык маалыматтарды кошуу аркылуу жүргүзүлөт [Wallis, Nelson, 309]. Азыркы учурда көп корпустар сөз түркүмдөрүн белгилешет.

Корпустук лингвистиканын изилдөө методдору тексттеги лингвистикалык бирдиктердин жыштыгын жана кайталанышынын маанилүүлүгүн көрсөтөт. Окумуштуулардын пикиринде корпустук лингвистиканын изилдөө методдору төртөө:

Бул методдорду төрт категорияга топтоого болот:

1. Ачкыч (түйүндүү, негизги) сөздөрдү талдоо. Бул В корпусу менен салыштырганда А корпусунда адаттан жыш көп кездешкен сөздөр. Бул сандык метод берилген корпустагы сөздөрдү башка бир корпуска салыштырып ал сөздүн кайсы сөздүктө кездешүү же кездешпөө ыктымалдыгын текшерет;
2. Коллокациялык (сөз айкаштарын) талдоо. Сөз айкаштары - ачкыч сөздүн жака-белиндеги (-/+ n сөзүнүн оң же сол жагында жайгашкан) жайгашкан сөздөр. Сөздүн сөз айкаштарынын тутумунда изилдөө анын контексттердеги маанисин тереңирээк түшүнүүгө жардам берет;
3. Коллигациялык талдоо. Бул сөздөр жана сөз тизмектери биригип колдонулган синтагматикалык контрукцияларды талдайт (Ноеу, 2005). Лексикалык маани менен грамматикалык контексттин ортосундагы байланышты анализдеп, синтаксистик функциянын сөз айкашындагы же сүйлөмдөгү ордун баса белгилейт;
4. N-gram. N-gram анализи сөз саптары 2,3,4,5 же 6 сөздөн турган кластерлерге топтолуп, алардын жыштыгы анализденет[Research methods: corpus linguistics];

Аталган диссертацияда мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн талдоодо англис жана кыргыз тилдеринде корпустук маалыматтар колдонулду, алардын жыштыгын эсептөөдө корпустук сандык методу пайдаланылды. Тилдик бирдиктердин корпустук анализин колдонуу тилдеги грамматикалык, лексикалык, стилдик жана контекстуалдык өзгөчөлүктөрдү талдап чыгууга мүмкүндүк берет.

Ошондой эле мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочторду изилдөөдө корпустук изилдөө методдорунун ичинен ачкыч(түйүндүү, негизги) сөздөрдү талдоо жана коллокациялык(сөз айкаштарын) талдоо колдонулду. Мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочторду ачкыч сөздөр катары тандап алып, аларды корпустагы жыштыгы жана кайталынышы изилденди.

Англис тилиндеги корпустар ар түрдүүлүгү менен айырмалангандыктан, сын атоочтордун ал же бул корпуста бардыгын же жоктугун табууга мүмкүн.

Ал эми кыргыз тилинин корпусу бир эле корпустан тургандыгына байланыштуу мейкиндиктеги чен-өлчөмдү туюнткан сын атоочторду кайсы бир чыгармада кездешишин же кездешпешин изилдөө менен чектелдик. Коллокациялык талдоо англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун кайсы зат атоочтордун кандай сыпатын билдирерин талдады. Ошондой эле айрым учурда лексика-семантикалык вариант катары каралган туруктуу метафора, эпитет, метанимиялар жана фразеологизмдер каралды.

II баптан алынган тыянактар

Экинчи бап изилдөөнүн методологиясын, материалдарын жана методдорун талдады. Аталган илимий иште азыркы лингвистикалык компаративистиканын, функционализмдин, корпустук лингвистиканын негизги принциптери колдонулду.

Диссертацияда мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочторду лингвистикалык компаративистиканын алкагында изилдөө алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын табууга мүмкүндүк берди.

Ошондуктан сөз түркүмдөр теориясы, лингвистикалык компаративистика, функционалдык лингвистика, корпустук лингвистиканын теориясы боюнча индоевропалык, россиялык окумуштуулардын, түркологдордун жана кыргыз лингвисттеринин эмгектери диссертациянын теориялык базасын түзөт.

Англис тилиндеги сын атоочторду изилдөө материалдарын English-Corpora.org [<https://www.english-corpora.org/>] сайтында жайгашкан Интернет тексттери корпусу(The Intelligent Web-based Corpus), Дүйнөлүк интернет корпусу (Global Web-Based English), Википедия корпусу (Wikipedia Corpus), Коронавирус корпусу (Coronavirus Corpus), Азыркы америкалык англис тилинин корпусу (Corpus of Contemporary American English (COCA)), Америкалык англис тилинин тарыхый корпусу (Corpus of Historical American

English (COHA)), ТВ корпусу (The TV Corpus), Фильмдер корпусу (The Movie Corpus), Америкалык сериалдар корпусу (Corpus of American Soap Operas), АКШ Жогорку сотунун тексттери корпусу (Corpus of US Supreme Court Opinions), Time журналынын корпусу (TIME Magazine Corpus), Англис тилинин британиялык улуттук корпусундагы (British National Corpus (BNC)) маалыматтар түздү. Ал эми кыргыз тилиндеги сын атоочторду аннотацияланган расмий кыргыз корпусунан алынды.

Изилдөөдө кыргыз корпусундагы фактылык материалдар “Манас” эпосу, “Олжобай менен Кишимжан”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” майда эпос-дастандары, Ч.Айтматовдун “Жамийла”, “Тоолор кулаганда”, Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч”, “Келкел”, “Кыргын” романдары, “Сүйлөбөс кыз”, “Жоомарт Адил Кан”, “Жээренче чечен”, “Асыл таш”, “Эки дос”, “Чочколой баатыр”, “Ач карышкыр”, “Абылай жетим”, “Түлкү, жолборс, аюу, карышкыр”, “Айлакер бала”, “Апенди менен хан”, Карышкырдын камкордугу”, “Мүнүшкөр”, “Кулдун уулу жана Зымырык куш”, “Толубай сынчы”, “Жез кемпир”, Макмут”, “Отунчу падыша”, “Ырыс алды ынтымак”, “Асан-Үсөн”, “Арстан менен коен”, “Каардуу хан” жана башка жомоктор, макал-лакаптар жана “Эркин-Тоо” гезитинен алынып колдонулду.

Илимий изилдөө жалпы илимий методдор: анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, материал топтоо, лексикографиялаштыруу, системалаштыруу, ирээттеп топтоштуруу, интерпретациялоо, которуу жана трансформациялоо колдонулат; сын атоочторду лексика-семантикалык жактан талдоодо алардын сөздүктөгү маанилеринин анализи, сөздүктөгү аныктамаларды тактоо, ядро менен периферияны аныктоочу семалык анализ колдонулат. Корпустук лингвистика тил илиминин маселелерин тексттик корпустарда изилдөөчү лингвистиканын бир тармагы. Тексттердин жыйнагынан турган лингвистикалык корпустар тилдин азыркы жана мурдагы абалына анализ жүргүзө тургандыгы аныкталат.

3-БАП АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ МЕЙКИНДИКТИ БИЛДИРГЕН СЫН АТООЧТОРДУ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЫЯНАКТАРЫ

3.1. Англис жана кыргыз маданиятындагы Мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү

Мейкиндик түшүнүгү ар бир элдин дүйнө көз карашына ылайык жаралат, андан сырткары ал философия, физика, геометрия жана башка илимдердин жоболору, теориялары, теоремалары жана аксиомалары менен тастыкталат.

Философияда: мейкиндик – материалдык кубулуштардын белгилерин аныктоочу философиялык категория [Краткий энциклопедический словарь философских терминов]. Мейкиндик – материянын болуу формасы, ал материянын түзүлүшүн, башка заттар менен кошо жашашын, байланышын чагылдырат [Философия и методология науки (понятия категории проблемы школы направления). Терминологический словарь-справочник].

Табият таануу, физика илимдеринде: мейкиндик адамдын аң-сезимине көз каранды эмес, ал мезгил (убакыт) менен, заттын кыймылы менен тыгыз байланыштагы физикалык түшүнүк [Ярошенко, 2005].

Биздин заманга чейинки III кылымда Евклид негиздеген аксиомалардан турган евклиддик геометриянын (элементардык геометрия) стереометрия деген бөлүгү мейкиндиктеги фигуралардын өзгөчөлүктөрүн изилдейт [Бекбоев, 2015:288].

Геометрияда *бир өлчөмдүү, эки өлчөмдүү, үч өлчөмдүү* жана башка мейкиндиктиктин өлчөмдөрү изилденет. *Бир өлчөмдүү* мейкиндикке *түз сызык*- узуну же кыскасы кирет. Эки өлчөмдүү мейкиндикке *тегиздик*, узун туурасы бар, ал эми *үч өлчөмдүү* мейкиндик - *көлөмдөн* турат: заттын *узуну, кеңдиги (туурасы), тереңдиги, бийиктиги* жана *чоңдугу*.

Англис тилинде *space* лексемасы *мейкиндикти* туюнтат. Ал латын тилиндеги *spatium* деген сөзүнөн алынган. Англис тилинин Мерием-Вебстер сөздүгүндө аталган лексема көп маанилүү (10 мааниси бар), биздин изилдөөбүзгө тиешелүү мааниси төмөндөгүчө: *Space is a limited extent in one, two, or three dimensions : distance, area, volume* (Мейкиндик – узундуктан,

кеңдиктен жана көлөмдөн турган үч өлчөмдүү түзүлүш) [Merriam-Webster Dictionary].

Британия энциклопедиясында ал төмөндөгүдөй аныкталат: space, a boundless, three-dimensional extent in which objects and events occur and have relative position and direction (мейкиндик-заттар жана окуялар пайда болуп турган, салыштырмалуу абалы жана багыты бар чексиз, үч өлчөмдүү форма) [Encyclopedia Britannica].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: мейкиндик—кең, жайык жер деп берилет [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү].

Орус тилинин С.И. Ожегов түзгөн сөздүгүндө: 1. Мейкиндик (пространство)- ар дайым кыймылдап турган материянын формасы, ал убакыт менен байланышкан, анын узундугу, туурасы, бийиктиги жана көлөмү бар. Убакытсыз жана мейкиндиксиз материянын кыймылы жок; 2. Чексиз аралык: асман мейкиндиги, талаа мейкиндиги; 3. Эки нерсенин ортосундагы аралык, боштук, орун [Ожегов].

Адамдын биологиялык табияты, анын анатомиялык түзүлүшү аны курчап турган дүйнөнү көрүүгө, кабыл алууга таасирин тийгизет. Бардык адамдардын мейкиндикти өлчөөсү анын мейкиндикте турган абалына байланыштуу. Ошондуктан адам туруп турганда, отурганда, жатканда анын мейкиндиктеги денеси ар түрдүү абалда болот. Психологиялык жана физикалык көз караштан мейкиндикти өлчөөнүн эң маанилүүсү “*жогору-төмөн*” же “*өйдө-ылдый*” абал. Анткени вертикалдык абал (“*жогору-төмөн*”) адамдын туруп турган абалында мейкиндикти өлчөй алат, анын багыттарын аныктай алат, бул абал адамдын эң негизги абалы экендигин Т. Т. Ли, Г. Кларк, А. В. Кравченко аныкташат [Кузина, 2008:157].

Ар бир тилде адамдын денесинин вертикалдык абалы аркылуу мейкиндиктин түшүнүктөрү лексемалар менен аныкталат. Е.В. Рахилина “бийик объекттер адам сыяктуу вертикалдык абалда турушат, алардын пайдубалы бар, демек бул учурда бийиктик жердин үстүнөн (тегиздиктен) канча аралыкта турганы өлчөнөт” деп белгилейт[Рахилина, 2008:25-30].

Мисалы, кыргыз тилинде: *бийик тоо, бийик мунара, бийик дарактар*; англис тилинде: *high mountain, tall tower, tall/high trees*.

Ал эми горизонталдык абал “*алдыга-артка*” деген ассиметрияны жана “*оңго-солго*” деген симметрияны билдирет. Ал гана эмес адамдын биологиялык түзүлүшүнүн алды жана арт жагы ассиметриялуу: сезүү, угуу, көрүү органдары: көз, кулак, мурун, ооз бет жакта, арт жакта мээ жайгашкан. Ал эми адамдын эки капталы: оң жана сол капталы симметриялуу [Кравченко,1996:183-184]. Ошентип адам заттардын узунун, туурасын, бийиктигин, көлөмүн өлчөөдө *жогору-төмөн, алдыга-артка, оңго-солго* деген координаталык системаны колдонот, ал эми тилде мейкиндиктин координаталык огу катары: *бийиктик (вертикаль), узуну (фронталдык горизонталь) жана туурасы, капталы (латералдык горизонталь)* деген түшүнүктөр колдонулат.

Тил илими болсо мейкиндикти вербализациялаган лексемалардын лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн талдайт. Ал эми ар түрдүү тилдердеги алардын лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн жана окшоштуктарын табуу аркылуу салыштырма тил илиминин маселелери чечилет.

Англичандар мейкиндикти өздөрүнүн дүйнөгө болгон көз карашы, философиясы, адеп-ахлак нормалары, каада-салттары, диний ишенимдери аркылуу өзгөчө түшүнүшөт, ал тилде чагылдырылат.

“Англис тилдик маданиятта же дегеле индоевропалык тилдик маданиятта мейкиндик үч өлчөмдө болот деп айтылат. Англис тилинде мейкиндикти абдан көп лексемалар жана грамматикалык структуралар чагылдырат. Мисалга алсак, *in, at, before, after, by, next* сыяктуу предлогдор мейкиндиктеги байланыштарды билдирет. Англичандар мейкиндикти көп учурда өлчөм сын атоочтору менен туюнтушат, анткени бардык материалдык заттын узуну, туурасы, бийиктиги жана көлөмү бар” [Акетина, 2016:23].

Мейкиндикти чагылдырган семантикалык талаанын ядросу *space* лексемасы менен вербализацияланат; ошондой эле мейкиндиктин ар кандай өлчөмүн чагылдырган лексемалар ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн турат.

“Англис тилинде узундук менен кеңдикти сын атоочтор чагылдырат, ал эми көлөмдү бүтүндөй сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору туюнтат” [Акетина, 2018:25].

“Англичандар өздөрүнүн дүйнө карашында мейкиндиктин өзгөчөлүктөрүн симметрия, ассиметрия, форма, өлчөм, аралык жана чек аркылуу аныкташат. Мейкиндикти англичандар так аныкташат, ошондуктан анын өзүнө гана тиешелүү белгилери бар” [Акетина, 2016:25].

Азыркы учурда мейкиндик тууралуу изилдөөлөр перцептуалдуу мейкиндик, реалдуу мейкиндик жана концептуалдык мейкиндиктин айланасында жүрөт. Перцептуалдуу мейкиндик адамдын жеке ички сезими, тажрыйбасы аркылуу түзүлөт, кармап көрүү, көрүү аркылуу заттар жана кубулуштар тууралуу тыянактар жаралат. Реалдуу мейкиндик сырткы дүйнөдөгү реалдуу заттардын жана кубулуштардын болушу менен аныкталат. Концептуалдык мейкиндик — ар бир улут өзгөчө “көргөн” жана аны тилде чагылдырган дүйнөнүн тилдик сүрөтү аркылуу изилденет [Акетина, 2016:26].

Кыргыздар Евразиянын тоо-талааларында, талаа-ойдуңдарында көчүп, конуп жүргөн эл болгондуктан, мейкиндикти өз көз карашы, туюму, көчмөн философиясы, маданияты жана ыйык ишенимдери аркылуу өзгөчө түшүнүп, аны тилде чагылдырышкан. Боз үй көчмөндөрдүн архитектуралык артефакты катары өзүнүн кайталангыс симметриялык, формалык жана көлөмдүк бөтөнчөлүктөрдү камтыйт. “Боз үй жыгачтан, жүндөн, кийизден, чийден, кайыштан жасалат. Боз үйдүн жыгачын түндүк, кереге, уук, босого таяк, каалга, бакан түзөт. Түндүк алкак, чамгарак жана бастырма же чегирден куралат. Түндүктүн алкагынын диаметри боз үйдүн кенендигине жараша 120-150 см болот. Ууктардын баштары керегенин баштарына байланып учтары түндүктүн көзөнөктөрүнө сайылат. Боз үйдүн көлөмү керегенин канатынын санына барабар. Эң кичине боз үйдүн көлөмү төрт канат, эң чоңунун көлөмү он эки канат болот. Керегелер тор көз же жел көз болуп 40, 60, 80, 100, 120 баштан турат. Боз үйдүн эшиги босого таяктардан турат. Алар оң босого, сол босого, баш босого, аяк босого деп аталып бири-бирине ашталып, босого таңгыч менен

керегеге бекитилет. Боз үйдүн диаметри беш-алты метр, бийиктиги төрт-сегиз метр” [wikipedia.org]. Мында өзгөчө белгилеп кете турган бөтөнчөлүк боз үйдүн элементтеринин ортосундагы симметрия, аны бузууга болбойт. Кыргыздар боз үйдү шамалдын багытына, малдын оттоо жерине, суунун жакындыгына жараша түзөң жерлерге тигишкен. Көчмөн турмушта малга ыңгайлуу болгондуктан жаздоодо түзөң талааларда, адырларда отурса, жайында бийик тоолордун арасына жайлоого чыгышкан, күздөөдө эгин жыйналган адырлардын жана талаалардын жайпак беттерине көчүп, кышты шамалдан далдоо, жылуураак түз жерлерде өткөрүшкөн.

Кыргыздар мейкиндикти чексиз элестетишет, алар үчүн бийиктиктиктин орду өзгөчө, анткени байыркы ата-бабалар жерде туруп көктөгү (асмандагы) Теңирге сыйынса, азыркы мусулман кыргыздар монотеисттик кудай Алла Таала “асмандын жети кабатындагы бийикте” деп ишенишет. Кыргыздар мекендеген тоолор дагы “асман тиреген бийиктикте” жайгашкандыктан, кыргыздардын мүнөзүндөгү адилеттик, айкөлдүк, токтоолук тоолордун бийиктик символун чагылдырат. Кыргыздардын мүнөзүндөгү мээримдүүлүк, боорукердик, камырабастык, кечиге берүү кенен талаалардын символу сыяктуу [Кыргыздар 1,2 том, Кыргызстан, 1994].

Кыргыздардын жер-сууларга ат койгондо алардын *көлөмүн, кеңдигин, тардыгын, узундугун, кыскалыгын, алыстыгын, жакындыгын, башатын* ж. б. эске алышат: *Кең-Талаа, Үзөңгү Кууш, Узун Акмат, Жазы-Кечүү, Жалпак-Таш, Кең-Жылга, Узун-Булак, Тар-Суу, Узун-Кыштак, Чоң Алай, Кичи Алай, Кен-Арал, Кең-Суу, Кең-Сай, Чоң-Арык, Керме-Тоо, Кичи-Жаргылчак, Чоң-Жаргылчак, Ичке-Булун, Чоң Өрүктү, Чоң -Сары- Ой, Ичке-Суу, Чоң-Таш, Чолок-Тума, Чоң-Сай, Чоң-Курулуш, Чоң-Багыш, Кичи-Арал, Чоң-Дөбө, Орто-Нура, Чоң-Талаа, Чуңкур-Кыштак, Чоң-Бүлөлү, Кичи-Бүлөлү, Орто-Суу, Чоң-Каракол, Чоң-Кыштоо, Тегерек-Саз, Кичи-Жайылма, Чоң-Кара-Буура, Чоң-Капка, Төмөнкү Ала-Арча, Чоң-Далы, Жайылма, Кайырма, Төмөнкү Норус, Жайыл, Төмөн-Суу, Чолок-Арык, Чолок-Кайыңды, Чоң-Жар, Жакынкы Арал, Алыскы Арал, Жогорку Орок, Төмөнкү Орок, Чоң-*

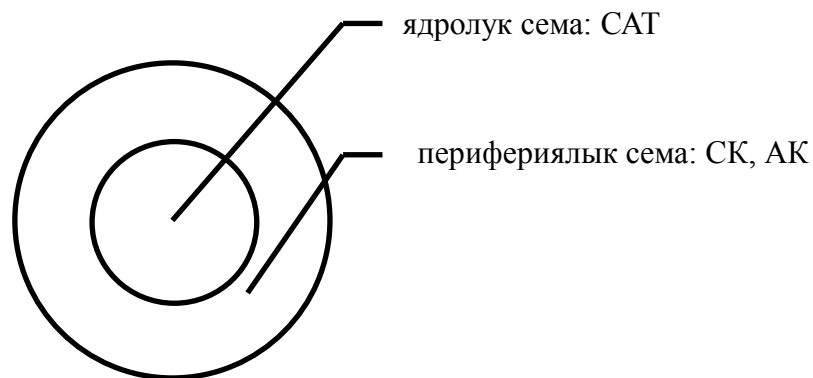
Кемин, Кичи-Кемин, Тегерек, Чоң-Куурчак [Кыргыз Республикасынын Административдик-аймактык атоолор системасынын мамлекеттик классификатору]. Бул топонимдер алардын мейкиндиктеги географиялык өзгөчөлүктөрүн жана маанилүүлүгүн чагылдырып турат.

3.2. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык топтору

Мейкиндиктеги заттар *тегиздикте* жайгашат, алардын *узундугу, кеңдиги (тууралык), бийиктиги, көлөмү* бар. Аларды сыпаттаган сын атоочторду *лексика-семантикалык топторго* ажыратууда интегралдык(архисема) жана дифференциалдык семанын мааниси бар. *Интегралдык сема* бир лексика-семантикалык топту түзүүчү лексемаларды бириктирип жалпыласа, *дифференциалдык сема* лексемаларды маани жагынан бири-биринен айырмалайт. Ушул семалык маанилерге жараша тилчилер лексика-семантикалык топторду курашат [Филин, 1993:14].

Ф.П. Филиндин пикиринде, лексика-семантикалык топтор мааниси боюнча бирдей маанидеги сөздөрдүн түрдүү белгилеринен турган синонимдердин жана карама- каршы маанидеги антонимдердин жыйындысы. Лексика- семантикалык топко кирген ар бир сөз өз алдынча жана кошумча түшүнүк бере алат, ошол эле убакта топтун башка мүчөлөрүнөн дагы көз каранды” [Филин, 1993:14]. Ошентип, лексикалык-семантикалык топту синонимдик катар жана антонимдер түзө алат.

Лексика- семантикалык топту семантикалык жактан айырмалаган ядролук сема (ал синонимдик жана антонимдик түйүндөн— САТ турат) жана перифериялык семаны (синонимдик катар — СК, антонимдик катардан— АК турат) курайт.

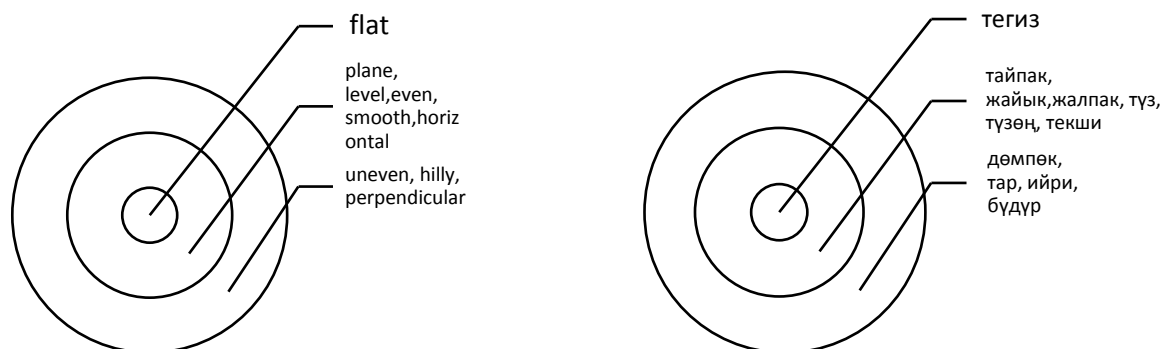
3- сүрөт. Семантикалык талаа

Аталган параграфта лингвистикалык жана экстралингвистикалык маалыматтардын негизинде англис жана кыргыз тилдериндеги Мейкиндикти туюндурган сын атоочтор лексика-семантикалык топторго ажыратылды.

Тегиздик өлчөмүн чагылдырган сын атоочтордун лексика-семантикалык тобу. Мейкиндикте *тегиздик* эки өлчөмдүү түшүнүк, тегиздикте *узундук*, *кеңдик*, *бийиктик* бар. Геометриянын мыйзамдарына ылайык көлөмдү- *узундук*, *кеңдик*, *бийиктик* биригип түзөт. Мисалы, адамдар тегиздикке (жерге) үй салышат, анын *узуну*, *кеңдиги(туурасы)* жана *бийиктиги* биригип анын *көлөмүн* түзөт, ага адамдар кирип жашашат.

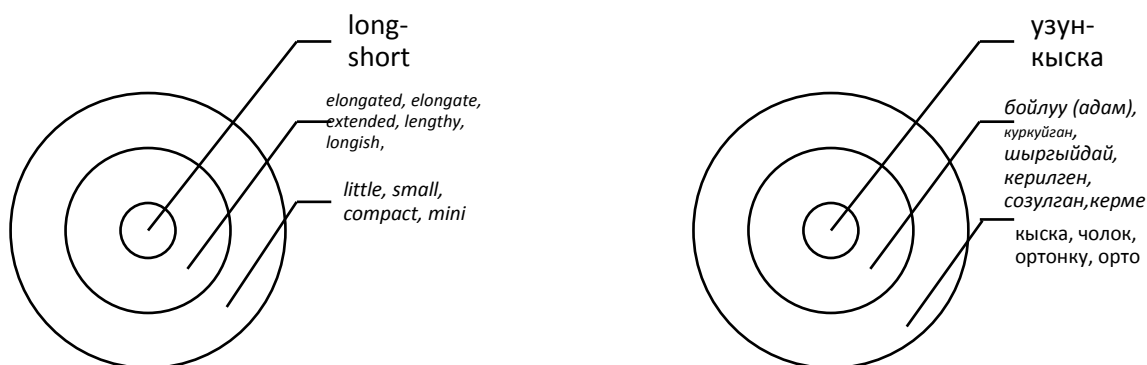
Англис жана кыргыз тилдеринде *тегиздикти* сыпаттаган сын атоочтор көп түрдүү. Бул лексика-семантикалык топтун *ядролук семасы* катары англис тилинде *flat(тегиз)* сын атоочу, ал эми кыргыз тилинде *тегиз* сын атоочу аталат. Перифериялык семаларын англис тилинде антонимдик жана синонимдик түйүндөн турган *plane- тегиз*, *level- жазык*, *smooth- жылмакай*, *even- тегиз*, *perpendicular- тик*, *plumb- тик*, *вертикалдуу*; *uneven- тегиз эмес*, *levelled- тегиз*, *түз*, *horizontal- горизонталдуу*, *туурасынан*, *hilly- адырлуу*, *дөңсөлүү* сын атоочтору түзсө, ал эми кыргыз тилинде *жайпак*, *жалпак*, *текши*, *тайпаң*, *тайпак*, *жайык*, *түз*, *тайпагай*, *жайпагай*, *жалпагай*, *түзөң* сын атоочтору курайт. Бул синонимдик катар тегиздиктин маанилерин сүрөттөйт. Синонимдер маанилеш сөздөр экендигине карабастан, ар биринин өзүнө тиешелүү кошумча мааниси бар же бири- биринен колдонулуш чеги,

башка сөздөр менен айкалыш чөйрөсү, стилдик касиеттери боюнча айырмаланат.

Сүрөт 1. Англис жана кыргыз тилдериндеги *flat* жана *тегиз* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия- антонимдик катар

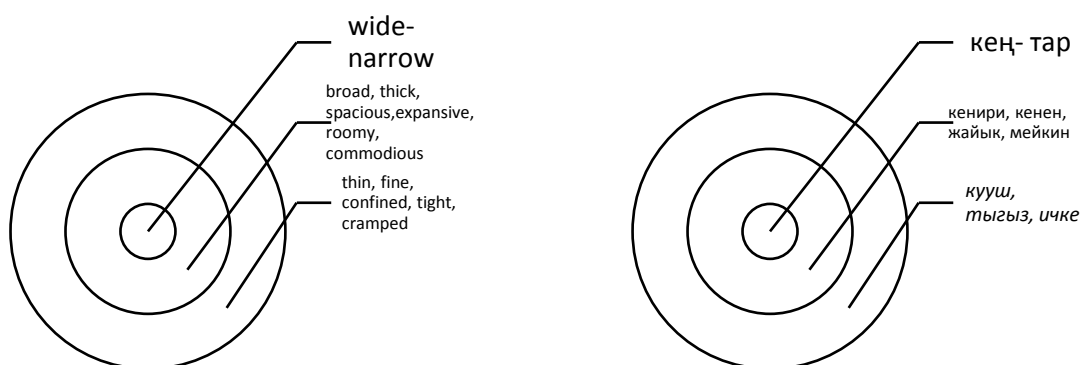
Узундук өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык тобу. Узундукту сыпаттаган сын атоочтор *горизонталдуу узундукту* аныктайт. Англис тилинде узундукту сүрөттөгөн ядролук сема: *long*(узун) жана *short*(кыска), анын перифериялык семаларын *elongated*(узартылган), *extended*(кеңейтилген), *lengthy*(узун) ошондой эле антонимдер *brief, concise*- ж.б. түзөт. Кыргыз тилинде ядролук семаларга *узун* жана *кыска* кирет, анын перифериясында *бойлуу (адам), бийик (тоо), куркуйган, шырмыйдай, керилген, созулган, керме, кыска, чолок, ортоңку, орто, чет* ж.б бар.

Сүрөт 2. Англис жана кыргыз тилдериндеги *Long-short* жана *узун-кыска* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар

Кеңдик тегиздиктеги горизонталдуу (туурасынан кеткен) жайгашкан түшүнүк. Англис тилинде кеңдикти (туурасын) сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семаларын *wide* (кең) анын антоними *narrow* (тар) түзөт. Анын перифериялык семаларына *broad* (кеңири), *thick* (кеңири), *spacious* (кенен), *expansive* (кенен), *extensive* (кеңири), *sizable* (кеңири), *roomy* (кеңири), *commodious* (кеңири), *oversize* (чоң) *voluminous* (көлөмдүү), *oversized* (чоң), *thin* (ичке, кууш), *fine* (кичине) жана башкалар кирет.

Кыргыз тилинде кеңдикти (туурасын) сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семаларын *кең* жана *тар* лексемалары курайт. Перифериялык семаларын *кеңири*, *мейкин*, *даркан*, *кенен*, *чоң*, *талпагай*, *ири*, *жоон*, *кенен-чонон*, *чакан*, *кичине*, *кууш* жана башкалар түзөт.

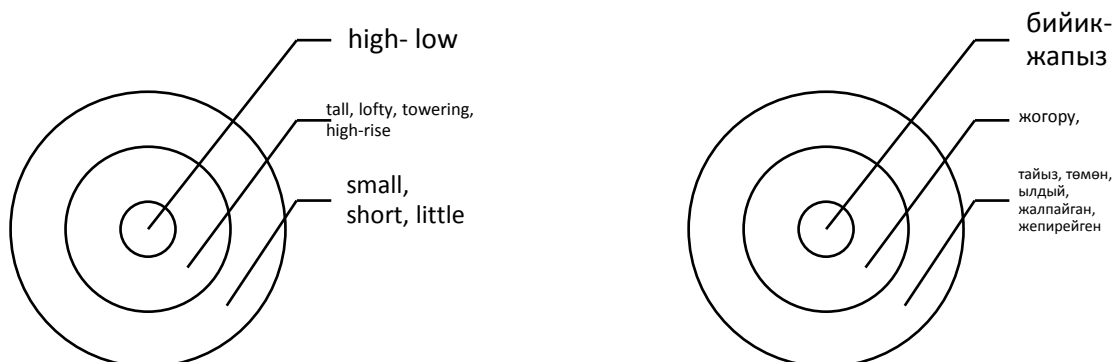

Сүрөт 3. Англис жана кыргыз тилдериндеги *wide-narrow* жана *кен-тар* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар.

Бийиктик өлчөмүн чагылдырган сын атоочтордун лексика-семантикалык тобу. Бийиктик вертикалдуу, аны репрезентациялаган сын атоочтордун англис тилиндеги ядролук семаларына *high-бийик* жана *low-жапыз* лексемалары кирет, ал эми анын перифериялык семаларына *tall*, *lofty*, *big*, *giant*, *long-legged*, *lanky*, *leggy*, *Brobdingnagian towering*, *lofty*, *dominant*, *altitudinous*, *prominent*, *eminent*, *elevated*, *lifted*, *dominating*, *uplifted*, *raised*, *high-rise*, *statuesque*, *upswept*, *small*, *little*, *short*, *stunted*, *squat*, *fubby* жана башкалар кирет.

Кыргыз тилинде бийиктикти эки сын атооч сыпаттайт: *бийик* жана *жапыз*. Анын перифериялык семаларына *өйдө*, *улуу*, *узун*, *жогору*, *төмөн*,

кодо, куркуйган, ылдый, терең, тайыз, жалпайган, жепирейген жана башка сөздөр кирет.

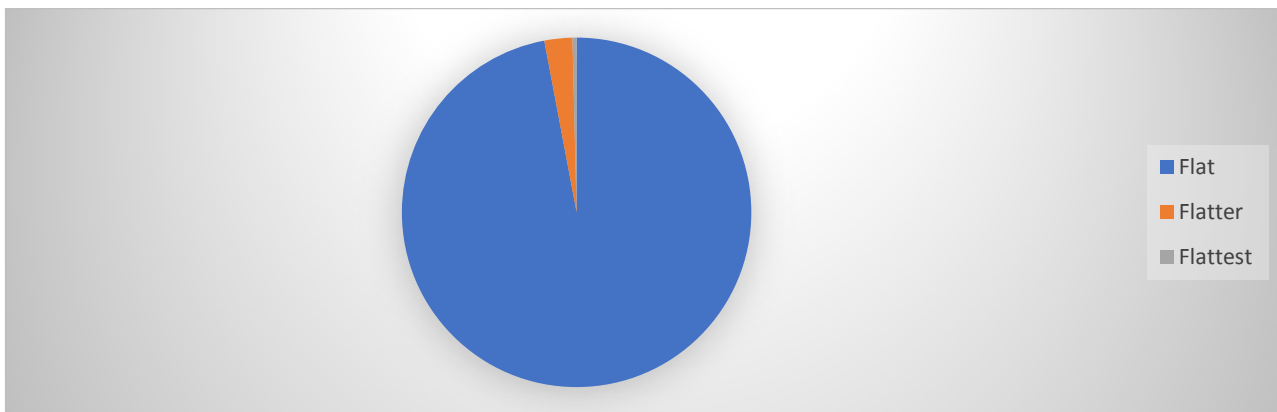
Сүрөт 4. Англис жана кыргыз тилдериндеги *high- low* жана *бийик- жапыз* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия- антонимдик катар.

3.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги тегиздик өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү

Бул лексика-семантикалык топтун ядролук семасы катары англис тилинде *flat* (*тегиз*) сын атоочу, ал эми кыргыз тилинде *тегиз* сын атоочу аталат. Перифериялык семаларын англис тилинде антонимдик жана синонимдик түйүндөн турган *level, horizontal, flat, plane, smooth* сын атоочтору түзсө, ал эми кыргыз тилинде *жайык, жайпагай, жайпак, тайпак, тайпагай, тайпаң, түз, түзөң, текиш, жалпак, жалпагай* сын атоочтору курайт.

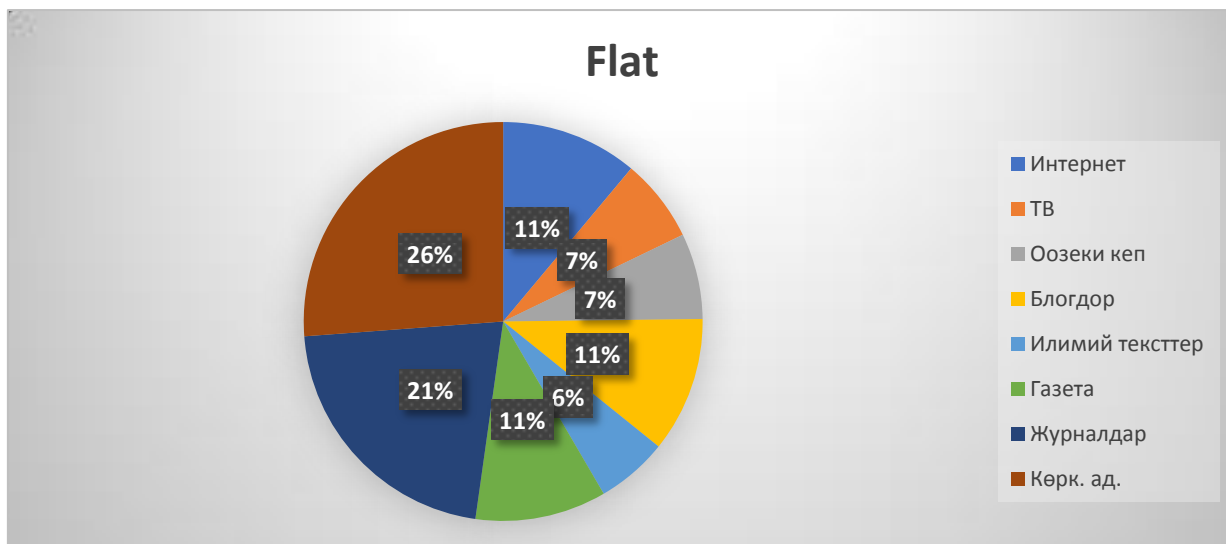
Америкалык англис тилинин корпусунун (The Corpus of Contemporary American English (COCA)) көлөмү 1 миллиардга жакын лексемаларды түзөт.

Flat (*тегиз*) сын атоочу изилденген корпуста 24 674 жолу, анын салыштырма даражасы *flatter* 657 ирет, анын күчөтмө даражасы *flattest* 96 жолу 25 427 жыштыкта колдонулат, тексттердин саны 18,091 [The Corpus of Contemporary American English].

1-диаграмма. Flat сын атоочунунун жай(flat), салыштырма (flatter) жана күчөтмө даражасынын лингвистикалык корпустагы көрсөткүчү (flattest)

Стилдик жанры боюнча flat сын атоочунун колдонуу чөйрөлөрү төмөндөгүдөй: жалпы саны : 39882, блогдордо -4379 жолу, интернетте -4422, ТВ тексттеринде -2694, оозеки кепте- 2776, көркөм адабиятта- 10444, журналдарда- 8608, газета, жаңылыктарда- 4243, академиялык тексттерде - 2316 жолу колдонулат [The Corpus of Contemporary American English].

2-диаграмма. Flat сын атоочунунун стилдик жанр боюнча америкалык корпустагы пайыздык катышы.

Flat сын атоочун Кембриж сөздүгү тегиз, жалпак, тайпак экендигин аныктайт, мисалы: *flat surface* (бир заттын үстүнүн тегиз экендигин билдирет: тегиз столдун үстү, тегиз талаа), *flat screen tv* – жалпак экрандуу тв ж.б. [Cambridge Dictionary].

Узак кылымдар бою илим менен технология өнүккүчө адамзат Жер жалпак формада деген түшүнүк болгон, ошондуктан *Flat Earth* деген эпитет (лексика-семантикалык вариант) бар. Ал адамзаттын Жер планетасынын *тегиз, жалпак диск* формасында болуусу тууралуу эскирген концепцияны билдирет. Адамдар жердин “чеги”, “чети” болгондуктан ал *тегиз формада* деп ойлонгон, Египеттиктер жана месопатомиялыктар Жер тегерек диск катары океанда жылып турат деп элестетишкен; б.з.ч. VIII кылымда Гомер суудан турган “Okeanos” тоголок жерди курчап турат деп көрсөткөн. Байыркы скандинавиялык калктар жана герман элдери Жер жалпак формада жана аны суу курчап турат деп ишенишкен. Байыркы Кытайда Жер тегиз жана квадрат (төрт чарчы) түрүндө болсо, ал эми бейиштер тоголок формада деген ойго ынанышкан. Бул идея европалык астрономия илими XVII кылымда пайда болгонго чейин сакталган. Веда тексттеринде да жер жалпак диск катары сыпатталат. Б.з. XIX кылымда мусулмандардын Аббасиддер халифатында математика менен астрономия абдан өнүккөн, айрым мусулман окумуштуулары жердин шар формасында экендигине ишенишкен [Ash-Shareef, 2014:208-210]. Түрк окумуштуу-лингвисти Кашгарлык Махмуд Жердин картасын сызып, аны шар формада деп элестеткен. 20-кылымга чейин кыргыздар дагы жер тегиз формада, аны өгүз мүйүзү менен көтөрүп турат деп ишенишкен.

Ошентип, англис тилинин корпустарында көрсөтүлгөндөй тегиздик өлчөмүн туюнткан ядролук лексема *flat— тегиз жер* маанисинде төмөндөгү мисалдарда колдонулат:

An ice rink needs to be completely flat (Муз аянтчасы толугу менен тегиз болуусу керек). Roll out the pastry on a flat surface (Камырды тегиз жерге жайыңыз). There are drainage channels all over this flat agricultural land (Бул тегиз эгин талаасынын бардык жеринде дренаждык каналдар бар) [TV Corpus].

Ал төмөндөгү фразаларда колдонулат: *flat shoes (жалпак бут кийим), flat bread (жалпак камыр, жалпак нан), flat cap (жалпак баш кийим)*.

Англис тилинин америкалык корпусунда *flat* сын атоочу тегиздиктеги чен-өлчөмдү билдирет: *Area is relatively flat* (Бул жер салыштырмалуу тегиз). *Measure the flat area shown on the below diagram* (Диаграмманын алдындагы тегиз жерди өлчөңүз). *Our castles are not big, flat buildings* (Биздин ченмер жалпак жана чоң эмес имараттардан турат). *It shows a flat earth horizon* (Бул жердин тегиз горизонтун көрсөтүп турат) [The Corpus of Contemporary American English].

Британиялык корпуста *flat* лексемасы 8069 ирет, *flatter* 114 жолу, *flattest* 7 жолу колдонулат [The British National Corpus (BNC)]. Англис тилинин британиялык вариантында *flat* буюмдардын, заттардын жалпактыгын билдире тургандыгы аныкталды: *Starting the engine can become difficult, and flat spots will disrupt the power curve* (Кыймылдаткычты иштетүү кыйын болууда, жалпак тактар энергиянын ийри сызыгын бузат) [The British National Corpus (BNC)]. *The problems leading to flat roof failure are well-known -- blistering, wrinkling, cracking, splitting etc.* (Жалпак чатырдын бузулушуна алып келген көйгөйлөр жалпыга белгилүү – алардын көөп кетиши, жаракалардын, бөлүкчөлөрдүн пайда болуусу ж.б.) [The British National Corpus (BNC)].

Бул лексика- семантикалык топко кирген *plane* сын атоочу да тегиздик чен-өлчөмүн сыпаттайт. Кембриж сөздүгү *plane* сөзүн *тегиз, жалпагай* деп аныктайт [Cambridge Dictionary]. *Plane* сын атоочу XVII кылымдын башында латын тилиндеги *planum* сөзүнөн алынган, ал *жалпак тегиздик* дегенди билдирет. Ал адегенде геометриялык маанилерди түшүндүрүү үчүн колдонулган.

Англис тилинин корпустарында ал төмөндөгүдөй катышта колдонулат: Америкалык англис тилинин корпусунда 54082 жолу, Коронавирус корпусунда 37983 жолу, Википедия корпусунда 69987 ирет, Британиялык англис тилинин корпусунда 3347 жолу, англис тилиндеги Фильмдер корпусунда 15908 жолу ирет кезигет, диаграмманы караңыз:

3-диаграмма. Plane лексемасынын англис тилинин корпустарында колдонулушу:

Plane сын атоочу төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

а) тегиздик геометрияны туюнтат: *Euclid's postulates of plane geometry (Евклиддин тегиздик геометрия тууралуу постулаттары)* [Wikipedia Corpus]. *Angles formed by two rays lie in a plane, but this plane does not have to be a Euclidean plane (Эки нурдан пайда болгон бурчтар бир тегиздикте жатат, бирок бул тегиздиктин Евклид тегиздиги болушу шарт эмес)* [Wikipedia Corpus];

б) буюмдардын жалпактыгын, тегиздигин сыпаттайт: *His use of two plane mirrors of metal, forming with each other an angle of nearly 180 (Анын бири-бири менен дээрлик 180 бурчта жайгашкан металлдан жасалган эки тегиз күзгүнү колдонуусу)* [Wikipedia Corpus]. *The gnomon was simply a vertical pillar or rod mounted on a horizontal plane (Гномон жөн гана горизонталдуу тегиздикке орнотулган тик мамы же таяк болгон)* [The Corpus of Contemporary American English (COCA)];

в) фигуралардын тегиздигин репрезентациялайт: *Indeed, the problem of determining the area of plane figures was a major motivation for the historical development of calculus. Чынында эле, тегиз фигуралардын аянтын аныктоо маселеси эсептөөнүн тарыхый өнүгүшүнө негизги түрткү болгон)* [Wikipedia Corpus];

Англис тилинде *китептин бетин, ширеңке кутусунун бетин, столдун үстүнүн тегиздигин* жана башка заттарды сүрөттөөдө *plane* сын атоочу колдонулат.

Level сын атоочу да тегиздиктеги чен-өлчөмдү сыпаттоо үчүн пайдаланылат. Бирок бул сын атоочтун башка сын атоочтордон айырмасы – ал деңиз деңгээли менен барабар *тегиздикти* билдирет: *level- parallel with the plane of the horizon* [Merriam-Webster Dictionary].

Аталган сын атооч англис тилинин корпустарында тегиздиктин сыпаттаган мааниси дээрлик табылган жок, анткени *level* лексемасы зат атооч катары *деңгээл* деген маанини туюндургандыктан, аталган мааниде гана корпуста көп учурай турганы белгилүү болду.

Smooth сын атоочу тегиздик чен-өлчөмүн сүрөттөйт. Британия энциклопедиясы бул сын атоочту тегиз, жалпак деп аныктайт: *having a flat, even surface* [Britannica Dictionary]. Бирок бул сын атооч тегиздиктиктин жылмакай болушун сүрөттөйт: *They groomed the ski trail so it was smooth* (*Лыжа трассасын тегиз кылып оңдошту*). *The river rocks had been worn smooth by the water* (*Суу жууй берген аскалар теңтегиз көрүнөт*).

Англис тилинин корпусу бул сын атоочтун дүйнөлүк интернет желесиндеги колдонулган *smooth* сын атоочунун сандык маалыматтарын мамлекеттер боюнча көрсөтөт [Corpus of Global Web-Based English].

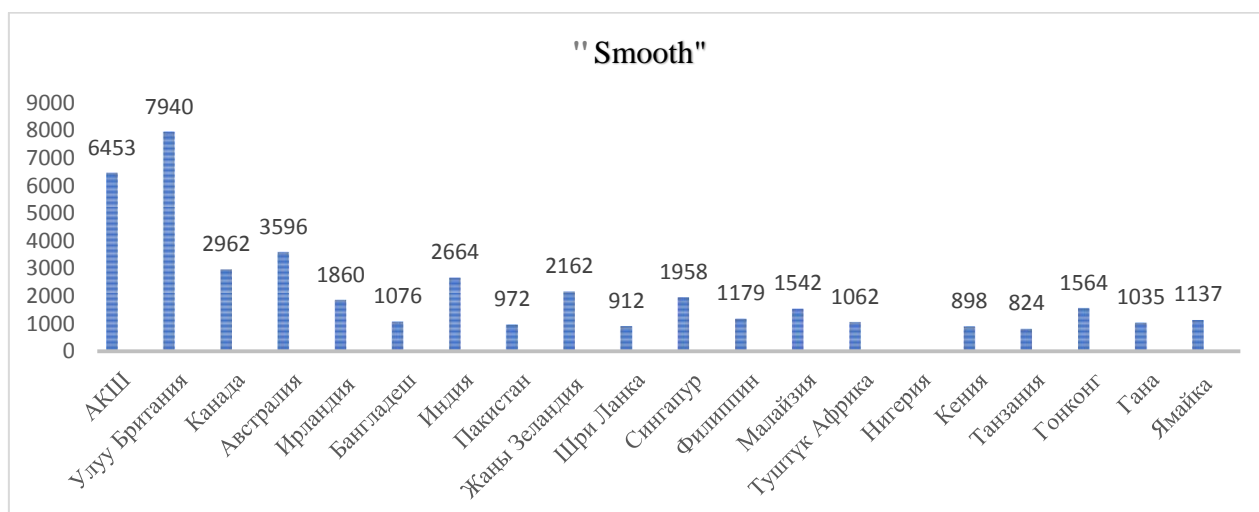

диаграмма 4. **Smooth** сын атоочунун дүйнөлүк интернет корпусунда колдонулушу

Таблица көрсөткөндөй, *smooth* сын атоочу эң көп Улуу Британиялык интернет желесинде колдонула тургандыгы аныкталды, андан кийинки орунда АКШдагы интернет колдонуучулар пайдаланат, бул сын атоочту эң аз колдонгон мамлекеттер Африка өлкөлөрү.

Smooth сын атоочу Википедия корпусунда 34420 жолу, Интернеттеги жаңылыктар корпусунда 100000 жолу, Интернет тексттери корпусу 732180 жолу, Коронавирус корпусунда 19413 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 27540 жолу, Америкалык сериалдар корпусунда 1181 жолу, колдонулат.

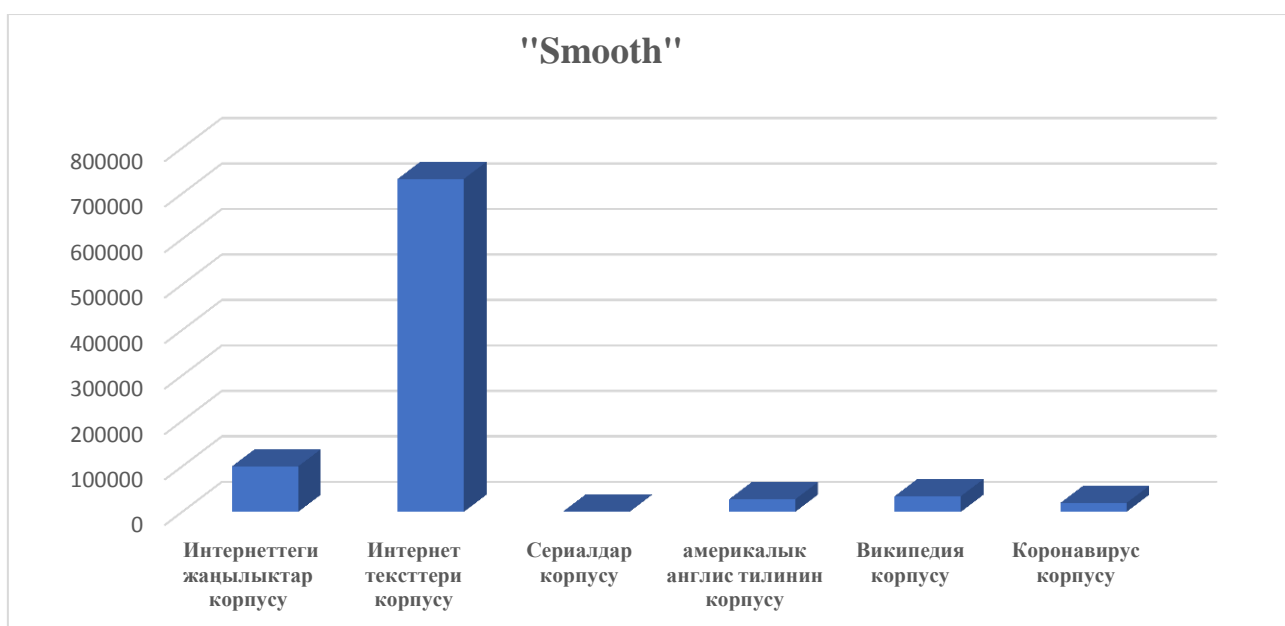

Диаграмма 5 Англис тилинин тил корпустарында “smooth” лексемасынын колдонулушу

Фактылык материалдар көрсөткөндөй, *smooth* сын атоочу төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Рельефтин тегиздигин билдирет: *These were excavated into a smooth leveled surface in the bedrock* (Булар аскалардын жылмакай тегизделген бетине казылып алынган) [The Wikipedia Corpus].

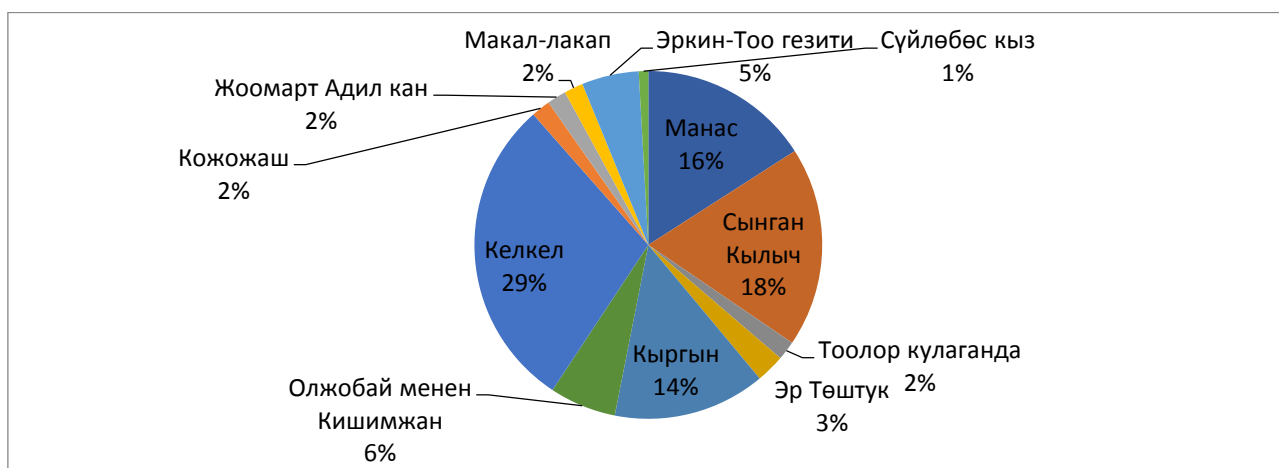
2. Полдун тегиздигин, жылмакайлыгын сыпаттайт: *Smooth wood floors, a sit-and-read children's area and upstairs coffee shop* (Жылмакай, тегиз жыгач полдор, балдар үчүн отуруу жана окуу аянты) [The Corpus of Contemporary American English (COCA)]. *On the other hand, Europa's smooth, icy surface likely*

conceals an ocean of liquid water (Башка жагынан алганда, Европанын жылмакай, муздуу бетинин алдында, кыязы, океан катылып жаткандай сезилет [News on the Web (NOW) Corpus].

3. Муздун бетинин тегиздигин, жылмакайлыгын сыпаттайт: *But it felt as though I was really moving on the smooth ice* (Мен чындап эле өзүмү жылмакай тегиз муздун үстүндө кетип бараткандай сездим. [News on the Web (NOW) Corpus].

Ошентип, англис тилиндеги тегиздик чен-өлчөмүн сыпаттаган *сын* атоочтордун ядролук семасы катары *flat* анын бардык семантикалык маанилерин туюндурат, ал эми перифериялык семалары *plane, smooth, horizontal, level* сын атоочторунун өзүнө гана таандык кошумча маанилери бар.

Кыргыз тилиндеги тегиздик өлчөмүн билдирүүчү ядролук сема *тегиз*. Бул сын атоочтун лексика-семантикалык, стилдик жана корпустук табиятын изилдөөдө кыргыз тилинин корпусу колдонулду. Корпуста *тегиз* сын атоочу 113 жолу колдонулат, анын жыштыгы миллион сөзгө 45.111 сөз туура келет. Ал “Манас” эпосунда 18 жолу, “Сынган Кылыч” романында 21 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 7 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “Сүйлөбөс кыз” жомогунда 1 жолу, “Жоомарт Адил Кан” жомогунда 2 жолу, “Кожожаш” дастанында 2 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 33 жолу, “Кыргын” чыгармасында 16 жолу, макал-лакаптарда 2 жолу, “Эркин-Тоо гезитинде 6 жолу колдонулат (8-таблица) [Кыргыз тили корпусу].

6-таблица. Кыргыз тилинин корпусунда “тегиз” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы.

Тегиз сын атоочунун салыштырма формасы тегизирээк лингвистикалык корпуста талдоого алынбагандыгы табылды, ал эми анын күчөтмө даражасынын формасы *тептегиз* “Манас” эпосунда 6 жолу, “Кыргын” чыгармасында 1 жолу эле колдонулганы катталган [Кыргыз тили корпусу]. Күчөтмө сын атооч *абдан тегиз, идеалдуу түз* деген маанини туюнтат. Сөздү колдонууда физикалык мейкиндикке да, абстрактуу көрүнүштөргө да тиешелүү болушу мүмкүн, бирок негизги маани – *эч кандай кынтыксыз, толук тегиздикти* билдирет. Мисалы: *“Тептегиз төр жайлоо, кыштоо жерден арсак азууланып көрүнгөн ак кар көк муз азыр кол сунсаң жетердей, бийик тоолордун чокулары менен чектешип, асман менен жердин ортосунда созулуп жаткандай.”* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу]. Бул сүрөттөө жаратылыштын идеалдуу, тынч жана сулуу көрүнүшүн чагылдырат.

Ошондой эле кыргыз тилинин корпусу жаңы 2020-жылдан баштап түзүлө баштагандыгына байланыштуу, анын жылдар боюнча прикладдык (колдонмо) динамикасын байкоого мүмкүндүк болбоду. Корпус стилдик жанр боюнча фольклор, көркөм адабият жана публицистикалык стилдеги тексттерди жыйнагандыктан, *тегиз* лексемасынын илимий стилде, оозеки кепте колдонулушун *корпустун* негизинде талдай албадык. Ошентсе да, тегиз лексемасы сын атооч катары да, тактооч катары да келген учурлары бар.

“Тегиз” сын атоочу кеңири лексикалык- семантикалык колдонуу чөйрөсүнө ээ:

- Физикалык мейкиндикте объектилердин, нерселердин бетинин мүнөзүн билдирет. Бул мааниде ал *жалпак, түз же жазыктыктын* сыпатын берет. Жердин тегиздиги мындай сыпатталат: *Өйүз - бүйүзү тегиз көрүнгөн көк мөлтүр көл жатат* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Эпостордо, дастандарда жаратылыш өзгөчө эмоция менен сүрөттөлөт: *Жайык тегиз жер менен, Салкын шамал жел менен* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу]. Аталган мисалда *жайык, тегиз* синонимдери бирге келип, стилдик

маанай жаратат, ал жердин географиялык өзгөчөлүгү логикалык басым менен айтылат. Изилдөө көрсөткөндөй кыргыздар *жерди тегиз, көлдү тегиз, сазды тегиз* деп сыпатташат, мисалы: *Кызыл ат жүрөт жайкалып, Өзөндүн тегиз сазында* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу].

- Социалдык же абстрактуу теңдүүлүктү да билдирип, деңгээлдеги бөлүштүрүү, бирдей мамиле, тең укуктуулук сыяктуу абстрактуу маанилерди да камтыйт. Бул учурда сөз физикалык мейкиндикке карата эмес, бирдейликтин, теңдиктин символу катары колдонулат. Кыргыз тилинде *тегиз* мейкиндиктеги тең салмактуулукту, башкача айтканда, адамдардын мамилесинин ортосундагы тең салмактуулукту, теңдикти түшүндүрө тургандыгы байкалды. Мисалы: *Жоо дегенде сүйүнгөн Манас кандын кырк бөрү Баары кыраан тегиз эр, Баары катар эгиз эр. Кыркыбыз кырк жерден келген эр элек, Баарыбыз тегиз шер элек!* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. Бул сүйлөмдө Манастын чоролорунун акыл-күчүнүн бирдейлиги *тегиз* сын атоочу менен чагылдырылат.

- Убакытты же процессти билдирүүдө, анын үзгүлтүксүз, кынтыксыз жүрүшүн көрсөтүү үчүн да колдонулат. Бул мааниде *тегиз* сын атоочу *бүтүн, толук, үзгүлтүксүздүктүн, кемчиликсиз* жүрүштүн сыпатын берет. Мисалы: *Бүт кол аттарынан тегиз жамырап түшүп, дөңдү этектей тартып, жер жайнап отуруп калышты* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]; *....деп мыйыгынан асте күлүп, бирөө тындап ойго кабылып, тегиз баары былк этпей дымыды* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. Бул сүйлөмдөрдөн кырдаалдагы тынчтыкты, кемчиликсиздикти *тегиз* сын атоочу менен чагылдырган.

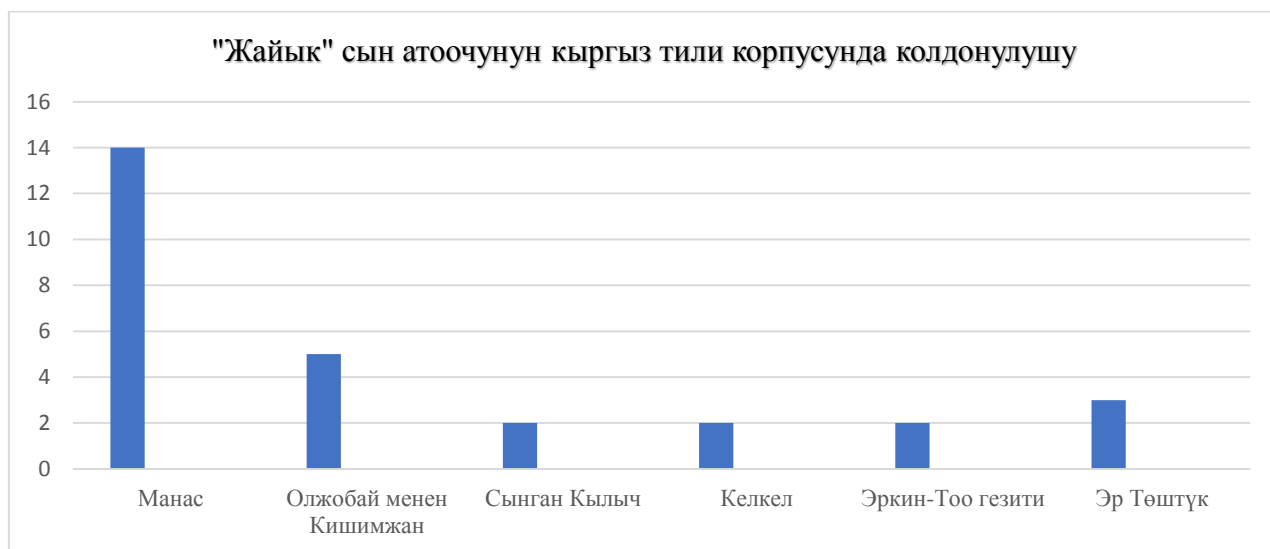
Тегиз сын атоочунун лексика-семантикалык варианты катары *телегейи тегиз* деген фразеологизмди атаса болот. Ушул фразеологизм аркылуу дагы бир жолу кыргыздардын менталитетинде мейкиндиктеги тең салмактуулукту, жетишкендикти, барчылыкты жана бакубатчылыкты *телегейи тегиз* фразеологизми аркылуу түшүнсө болот. Макал-лакаптарда узак кылымдар бою жашап келген элдин кулк-мүнөзү, философиясы чагылдырылат, мисалы: *Жерди тегиз дебеңиз, алды — артында кайкаң бар, элди тегиз дебестен, алды-*

артыңды байкаңдар [Кыргыз эл макалы]. Бул макал адамдарды бардык нерсеге ишене берүү болбой тургандыгын, абайлоо менен кыраакы болууга чакырат.

Кыргыз тилиндеги гезит-журналдардын тилинде да *тегиздин* семантикасы *теңдикти* сыпаттайт: *Кыргызстандын жашоо деңгээли жогору болгон , эркиндиктин, бардыгына мүмкүнчүлүктөрдүн тегиз болушу , адилеттүүлүк , биримдик, социалдык коргоо жана жоопкерчиликтердин принциптери үстөмдүк.....* [Эркин-Тоо гезити- Кыргыз тили корпусу]. Жогорудагы сүйлөмдөрдө *тегиз* сын атоочу зат атоочтон кийин келгендиктен, стилдик инверсияга учурайт да, кептин көркөмдүк сапаты жогорулайт.

Мейкиндиктеги тегиздикти сыпаттоочу сын атоочтордун лексика-семантикалык тобунда *жайык* лексемасы да бар. Изилдөө көрсөткөндөй кыргыз тилинин корпусунда аталган лексема 27 жолу 6 текстте колдонулат, анын ичинде “Манас” эпосунда 14 жолу, “Сынган Кылыч” романында 2 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 5 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 2 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 1 жолу колдонулат.

7-таблица. “Жайык” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “*жайык – жазы, кенен жайылып жаткан түздүк*” деген зат атоочтук мааниси берилет [Акматалиев,2015:428]. Изилдөө көрсөткөндөй, *жайык* лексемасы аркылуу мейкиндиктеги тегиз чексиздик сүрөттөлөт, мисалы: *Ок өтпөгөн кек күбө, Этеги жайык көк күбө* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. Аталган сүйлөмдө

жайык сын атоочу *тегиз асманды (көктү)*- асман мейкиндигинин тегиздигин сыпаттайт, ошентип кыргыз тилинде тегиздик өлчөмү бир эле жердеги тегиздикти эмес, ар кандай мейкиндиктеги тегиздикти сүрөттөй тургандыгын көрсөтөт. Адамдын сырт келбетин, чымыр денесин да *жайык* сын атоочу вербализациялайт, мисалы: *Кырк чоронун мыктысы, Кыйласынан чыйрагы, Ачык кабак, жайык төш; Эңчегер бойлуу, кең далы, Эр мүчөлүү, жайык төш* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. Бул сүйлөмдө адамдын көкүрөк тулкусунун чоң экендиги, далысынын кеңдиги сүрөттөлөт, бул жерде *көлөм* өлчөмү менен айкашып кетет. Географиялык мейкиндиктеги тегиздикти да эң көп *жайык* лексемасы сыпаттай тургандыгы аныкталды, мисалы: *Жайык талаа, кумдак чөл* [Манас- Кыргыз тили корпусу]. Миздей жайык жер ошол [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Жайык* лексемасы стилдик жактан *тегиз* сын атоочуна караганда да кыйла экспрессивдүү экени көркөм чыгармалардын тилинде байкалат, мисалы: *Кырдын үстү биртике кобул жайык жер эле* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Ал эми төмөндөгү сүйлөмдө сын атооч затташып кеткен, анткени *жайык жер* деген фразидагы жер сөзү түшүп калган учурда, *жайык* сын атоочу затташат: *Саз бойлоп, суу бойлоп, тилкеленип, бир жайык менен бир жайыктын ортосуна көшөгө болуп, дүңгүрөп калың өскөн камыш* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Изилдөө көрсөткөндөй, кыргыздар өздөрүнүн көчүү-конуу жолунда жайык, тегиз жерди тандап, ошол жерди жайлап, кыштай тургандыгы мисалдарда байкалат: *Тоолуу кыргыз элде экен. Абасы салкын, атыр жел Ак кардуу жайык төрдө экен* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу]. *Жанында караан эл менен, Жайык, тегиз жер менен* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу]. *Уругу кыпчак эл дечү, Жердеген жайык конушу Келишкен сонун төр дечү* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу].

Корпустан тышкаркы маалыматтарда *жайык* сын атоочу буюмдардын тегиздиктеги көрүнүшүн сыпаттайт: *жайык табак, жайык идиш, жайык этектүү көйнөк, жайык жакалуу күрмө* ж.б. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөйт: *жайык бет, жайык төш*, ж.б. *Жайык* сын атоочу илимий стилде

колдонулбагандыгы менен көркөм адабиятта жыш колдонулат: *Биз айылдан чыгып кечмелиги жайык өзөн сууга туш келдик* [К. Каимов]. *Ошонун эки өйүзү бизге карайт, жана да белден берки жайык талаа* [Ж. Турусбеков]. *Кашаттын үстү кыйла жерге мелтиреп жаткан чоң жайык* [Н. Байтемиров].

Жайпак сын атоочу кыргыз тилинин корпусунда болгону эки жолу эле катталган, ал мисалдар “Апенди жана кан” жомогунан алынган: *Үчөөнү тең үзүп, жайпак табакка салып, хандын үйүн карай жөнөдү* [Апенди жана кан].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *жайпак- жалпак, жазы, тайпагай* деп аныкталат [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү]. Изилдөө көрсөткөндөй, *жайпак* төмөндөгү сөз айкаштарында колдонулат: *жайпак жер, жайпак талаалар, жайпак тоолор, жайпак адырлар*. Географияда *жайпак тоо* термин катары колдонулат: *Алмалы тоосу. Жону жайпак, капталдары жантайыңкы, бирок кыска, жардуу тик аскалар да кездешет* [Кыргызстандын географиясы].

Андан тышкары буюмдарга карата колдонулат: *жайпак табак, жайпак калак, жайпак күрөк, жайпак тебетей, жайпак таш* ж.б.

Кыргыз тилинде **жайпагай, жайпагайыраак** сөздөрү *жайпак* сын атоочунун салыштырма формасы деп ойлоого болот, бирок лингвистикалык корпуста да, К. Карасаевдин орфографиялык сөздүгүнөн башка булактарда аталган сын атоочту катталбаганы аныкталды, демек бул сын атооч оозеки кепте пайдаланылат.

Тайпак сын атоочу да *тегиздик* өлчөмүн туюнткан сын атооч. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү бул лексеманы төмөндөгүдөй аныктайт: *тайпак-жайык, түз, тегиз* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү]. Кыргыз тилинин корпусунда *тайпак* сын атоочу үч жолу колдонулат, анын экөөсү “Манас” эпосунан алынган болсо, бир мисал Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда” чыгармасынан тандалган. “Манас” эпосунан алынган мисалдар *тайпак* сөзү географиялык тегиздикти билдирет: *Адыр - күдүр чоң тайпак, Беленди бели дээр экен. Чен-өлчөмдү сыпаттаган лексикалык бирдик катары кийинки сүйлөмдө тайпак* сын атоочу этиш менен айкашат: *Этек жагы өтөктө*

Бийик чыккан талы бар . Үстү тайпак бурчтанат [Манас- Кыргыз тили корпусу].

Тайпак географиялык термин катары колдонула тургандыгы аныкталат: *Өткөн жашоосу ар бир мүнөт сайын алыстап , артта калып баратты. Саратов тайпак тоосунун* алдындагы *Волга эсине түштү* [Тоолор кулаганда - Кыргыз тили корпусу]. Географиялык маалыматтарда аталган сын атооч тоолуу ландшафтты сүрөттөй турганы такталды: *Тайпак тоо – плато, кырка тоо жана тоо массивдери менен айкалышып, кээде тоо аралык өрөөндөр менен кезектешип жаткан кеңири аймак* [“Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы, 2014:816]. *Адыгине тоосу. Жону тайпак, айрым жерлеринин капталы тик, кыска кокту-колоттуу. Балыкты тоосу. Жону тайпак түзөң* [Кыргызстандын тоолору]. *Тайпак* сын атоочу кыргыздын улуттук маданиятынын үлгүлөрүн чагылдырат: *Тайпак табакты “желпүүр табак” деп да коет* [Кыргыздын кол өнөрчүлүгү]. Андан тышкары, заттардын бетинин тегиздигин сыпаттайт: *тайпак таш. Тайпак* сын атоочу айрым учурда затташат, мисалы *тайпак жер* деген фразида *жер* түшүп калган учурда *тайпак “тегиз жер”* маанисинде колдонулат: *Жар башындагы кичинекей тайпакта жума сайын базар болчу эле* (Сасыкбаев).

Тайпагай сын атоочу да тегиздикти ченөөчү сын атоочторго кирет. Кыргыз тилинин корпусунда аталган сын атооч катталган эмес. 1969-жылы басылып чыккан кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *тайпагай* сөзү сын атооч катары “*тайпайган жазы*”, “*жайык*” деген маанини билдирет деп аныкталат. Тегиздикти билдирүүчү башка сын атоочтордой эле *тайпагай* да ландшафтты сыпаттайт: *тайпагай жылга, тайпагай кокту, тоолуу-тайпагай өрөөндүү Алай-Борбордук Теңир Тоо.* ж.б. Айрым буюмдарды сүрөттөйт: *тайпагай жыгач челек, тайпагай калак, тайпагай күрөк, тайпагай табак, тайпагай казан, тайпагай кашык, тайпагай чөмүч, тайпагай таш* ж.б. *Тайпагай* сын атоочунун *тайпагайыраак* деген салыштырма формасы бар. Бирок аталган форма сейрек колдонула тургандыгы аныкталды, ал *эскирген сөздөрдүн* да катарына кирип калуусу мүмкүн. Анткени бул сын атооч К.К.

Карасаевдин орфографиялык сөздүгүнөн башка сөздүктөрдө кездешпей тургандыгы тастыкталды.

Тайпаң – жайык, түз, тегиз [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү]. Кыргыз тилинин корпусунда бир эле мисал бар экендиги тастыкталды: *Көз айныган көк тайпаң, Көк тайпаңды жердеген, Көп алптардын баарынан Сарыбай кыйын эр деген* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. Башка фактылык материалдарда да бул сөздүн азыркы кыргыз тилинде өтө деле жыш кездешпей тургандыгы аныкталды. Молдо Кылычтын “Буудайык” чыгармасында колдонулган: *Тегиз тоонун бер жагы — Айры белес, ач кайкаң, Алакандай көк тайпаң, Көк тайпаңга барганы, өлөнү куруп салганы. Куш төрөсү Буудайык, Кудайдан тилеп калганы* [Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Буудайык]. Термин катары география боюнча окуу китептерде жана сөздүктөрдө кездешет: *Каражорго тоосу. Кырына байыркы тайпаң жерлер мүнөздүү. Майтөр суусунун башында байыркы тайпаң жерлер 3400 м бийикте жатат* [Кыргызстандын географиясы].

Жантайыңкы деген сын атооч да географиялык тегиздикти сыпаттайт, бирок бул учурда тегиздик 30 градуска ылдый же өйдөнү көздөй жантайып турат. *Жантайыңкы- Бир аз айдөш келген, жантаймараак, бир аз жантагыраак. Жантайыңкы бет* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019].

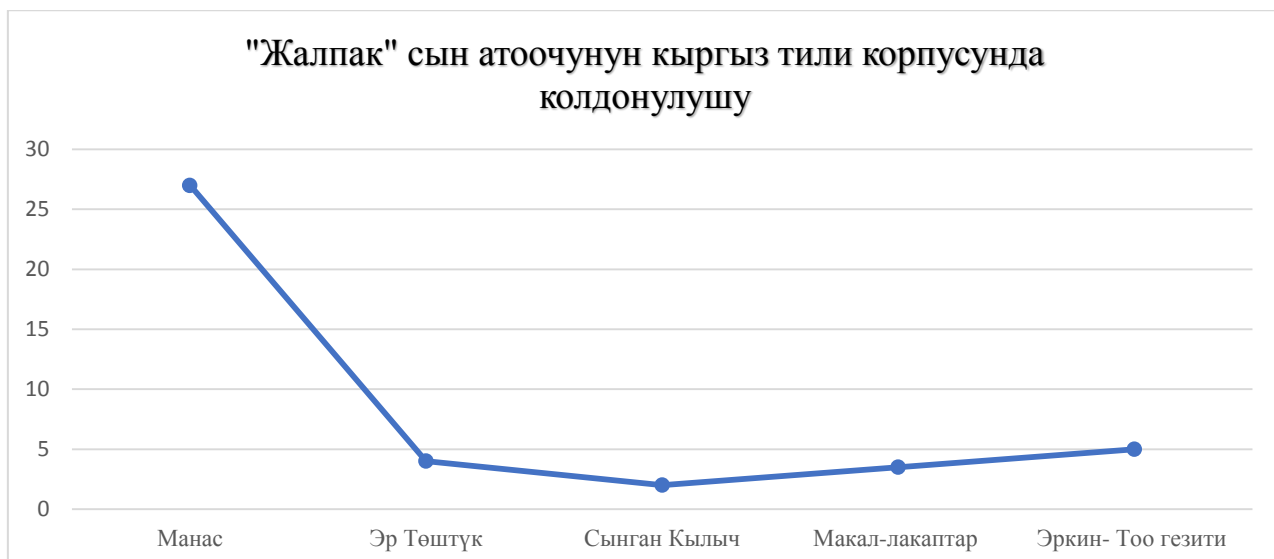
Географиялык окуу китептеринде тоолордун, түздүктөрдүн, дөң-адырлардын абалын чагылдыруу үчүн колдонулат: *Каракужур тоосу. Түштүк капталы Каракужур өрөөнүнө карай жантайыңкы ж-а батыш капталдары кыска* [Кыргызстандын географиясы]. Бул сын атоочтун синонимдерине *жантак, жантайма, жантагыраак, айдөш* синонимдери кирет, бирок булар тегиздикти 30 градуска жантайтып сүрөттөйт.

Түз. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө бул сын атоочтун төмөндөгүдөй аныктамасы бар: *Тегиз, уңкул-чуңкулу жок: түз талаа, түз жер* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү]. Кыргыз тилинин корпусунда бул сын атооч 332 жолу 67 текстте колдонулат. Бирок түз сын атооч катары көп

маанилүү сөз болгондуктан, тегиздик өлчөмүн сыпатоочу мисалдар азыраак экендигин байкоого болот. Мисалы: *Камчы менен кагышып , Айбалталап чабышып , Айза менен сайышып , Түз жер айкын талаада Түгөнүшүп калышып* [Манас]. *Кармашып менде келген жок , Каттап бирөө көргөн жок . Боз адырмак кыраң түз, Болжоп чыгар тоо болду*[Манас - Кыргыз тили корпусу].

Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч” романында Кокон ордосу жайгашкан жердин географиялык өзгөчөлүгүн сүрөттөө менен окурмандын көңүлүн Кокон кандыгындагы болуп турган окуяларга бурат: *Черняев боз чаптуу дөңдө жалгыз көздүү дүрбү салып турду . Бет алдындагы түз талаа гана эмес , те алда кайда карарган чоочун Ташкен дубалы* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Мелтиреген түз талаа бейпил сыяктуу , бозомук туманы суюлуп , бир жакка качып тарап ....* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Көркөм чыгармаларда жана эпостордо табиятты, ландшафтты сүрөттөө арбын, мындай ыкма чыгарманын экспрессивдүүлүгүн арттырат, лирикалык чегинүү катары колдонулуп, окурмандын эмоционалдык туйгуларын ойготот: *Түнөргөндөн карарган түз талаага кез болуп , ал талаанын боюнда оркуп түтүн бөлүнөт*[Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. Түз сын атоочунун синонимдерине *бир кылка, түзөң, түптүз* кирет. **Түзөң**-тегиздикти түшүндүргөн туундуу сын атооч катары затташат, андан түзөңчө деген зат атооч жасалат.

Жалпак- *тоголок же кырдуу эмес, жайыгынан келген, жазы, жайпагыраак* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019:439]. Кыргыз тилиндеги мейкиндиктеги тегиздик чен-өлчөмүн эң жыш сыпаттаган сын атоочтордун бирине жалпак кире тургандыгы фактылык материалдар аркылуу тастыкталды. Кыргыз тилинин корпусунда 54 жолу ар түрдүү 9 текстте колдонулат, корпус бул сын атооч жыштык боюнча бир миллион сөзгө 21 653 мисал дал келет деп болжолдойт [Кыргыз тилинин корпусу]. Аталган сын атооч “Манас” эпосунда 27 жолу, “Сынган Кылыч” романында 2 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 4 жолу, макал-лакаптарда 5 жолу, Эркин-Тоо гезитинде 16 жолу колдонулат.

8-диаграмма. “Жалпак” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

Фактылык материалдар көрсөткөндөй жалпак сын атоочу адамдын сырт келбетин сыпаттайт, мисалы: *Мурду жалпак , жаргак көз , Кабагы тайыз , заары күч* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Бети жалпак , кең далы , Балбандыгы башкача , Баатырдыгы бир канча* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Жалпак* географиялык мейкиндиктеги тегиздикти сыпаттайт: *Алмамбет , Сыргак - эки шер Жалпак кыя , жалгыз жол, Үстүндө үйдөй кара тал* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыздар жер-суунун аттарын алардын географиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша коюшат: *Ош облусунун Өзгөн районунун Алтын - Булак , Зергер , Жылалды , Жалпак - Таш жана Баш - Дөбө айыл өкмөттөрүнүн башчыларын шайлоо болуп өттү* [Эркин-Тоо гезити - Кыргыз тили корпусу].

Кыргыз тилинин корпусу жалпак сын атоочунун лексика-семантикалык варианттарын каттаган, мисалы кыргыз тилинде *жалпак тил* деген метафора “чечен” маанисин билдирет, мисалы: *Жазы жаак , жалпак тил Чечен кандар дагы бар* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. “*Дөөлөт тоголок болот, мээнет жалпак болот*” деген макал аркылуу *ийгиликке жетүү үчүн тынбай эмгектенүү керек* дегенди билдирет.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү *жалпак тил бирөөнү өзүнө тартуу максатында жайкап, жылмалап айткан чебер сөз* деп аныкталат.

Ал эми азыркы кыргыз тилинде публицистикада жана оозеки тилде *жалпак тил* фразасы *карапайым, түшүнүктүү тил* деген маанини түшүндүрөт: *Көз карандысыз эгемен мамлекеттин негизги өзөгү сот эркиндиги менен бааланышы зарыл . Жөнөкөй жалпак тил менен айтсак , биринчи Жараткан болсо , андан кийинки ишенимибиз эле сот* [Эркин-Тоо гезити - Кыргыз тили корпусу].

Изилдөө көрсөткөндөй, жалпак буюмдардын жазы формасын туюндурат: *жалпак табак, жалпак бут кийим, жалпак мискей, жалпак ээр ж.б.* Биологиядагы ар түрдүү курт-кумурскалардын, балыктардын сырткы көрүнүшүн сүрөттөйт, мисалы: *жалпак курт, жалпак балык, жалпак төштүүлөр ж.б.*

Жерлердин географиялык түзүлүшүн сыпаттайт: *жалпак дөбө, жалпак талаа ж.б.* Медицинада жана анатомияда термин катары ар түрдүү органдарды сүрөттөйт: *жалпак бут, жалпак баш, жалпак сөөктөр, жалпак мурун, жалпак тамандуулук, жалпак тырмак ж.б.* Мисалы: “*Жалпак сөөктөргө кабыргалар, баштын төбө сөөктөрү жана жамбаш сөөктөрү кирет*” деген сүйлөмдө анатомиялык термин катары колдонулат [“Ден – соолук” Медициналык энциклопедиясы].

Жалпагай — *жалпак* сын атоочунун салыштырма формасы. Ал заттын формасынын жалпак экендигин билдирет. Мисалы: *Крокодилдер – сууда жашоочу сойлоочулар түркүмү. Денеси кескелдирик сымал, узундугу 2–7 мге чейин, башы жалпагай, узун тумшуктуу* [“Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы].

3.4. Англис жана кыргыз тилдериндеги узундук өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү

Англис тилинде узундукту сүрөттөгөн ядролук сема: *long(узун)жана short(кыска)*, анын перифериялык семаларын *elongated, elongate, extended, lengthy, longish*, ошондой эле антонимдер *little, small, compact, mini* ж.б. түзөт. Кыргыз тилинде ядролук семаларга *узун* жана *кыска* кирет, анын

перифериясында *бойлуу (адам), куркуйган, шырмыйдай, керилген, созулган, керме, кыска, чолок, ортоңку, орто* ж.б бар. Англис тилинде мейкиндиктеги узундукту өлчөгөн бирдиктер сын атоочтун кызматын аткарышат: inch (дюйм), foot (фут), yard (ярд), and mile (миль). Бул узундук ченемдери зат атоочту аныктаган учурда сын атооч боло алат: inch (дюйм)- 2,54 сантиметр, foot (фут) – 12 дюймдан турат, ал 30,48 сантиметрге барабар, англис тилинде foot -бутту билдирет, ошондуктан бул өлчөө буттун узундугуна барабар. Yard (ярд) 3 фут 36 дюймга барабар. Эл аралык деңгээлде 1 ярд 0, 9144 метрге барабар. 1,760 ярд 1 милге барабар. 1 миль 5,280 футка же 1,609 километрди түзөт.

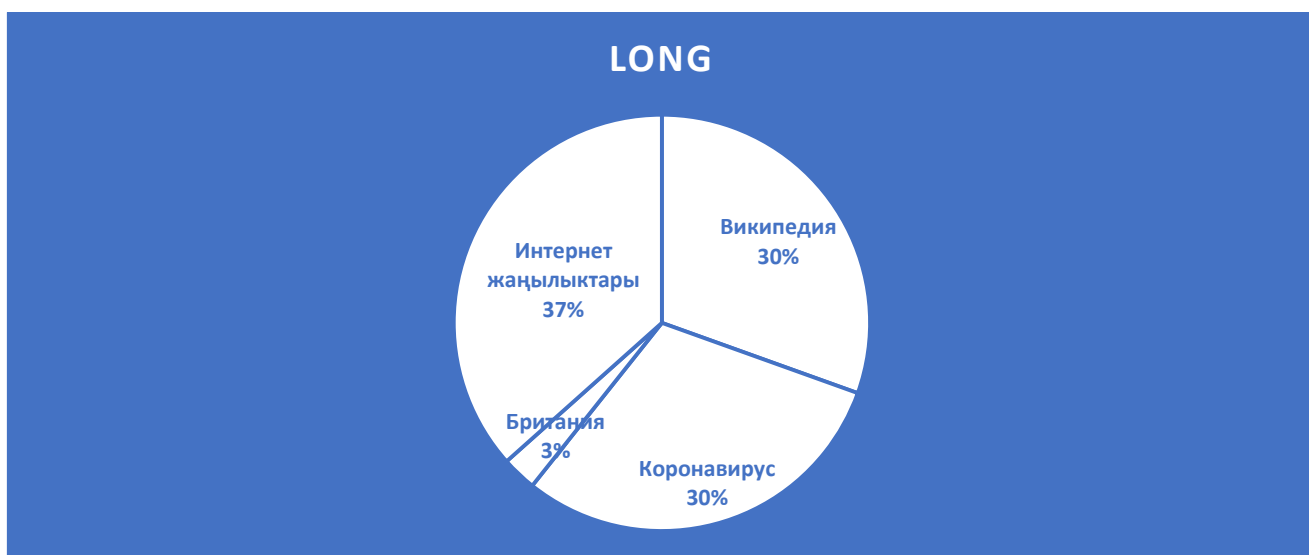
Long сын атоочу мейкиндиктеги узундукту (long river) өлчөгөн сын атооч. Кембриж сөздүгүндөгү аныктамага ылайык, long: 1. узун; 2. узун жазылган кат же чыгарма. Аталган сын атооч тактооч катары убакытты (long hours) билдирет [Cambridge Dictionary].

Англис тилинин америка вариантындагы корпусунда long сын атоочу жана анын салыштырма формасы longer жана күчөтмө даражасы longest төмөндөгү санда катталган [The Corpus of Contemporary American English (COCA)]:

9-диаграмма. “*Long*” сын атоочунун салыштырма жана күчөтмө даражасынын корпустасы сандык көрсөткүчү.

Ал эми Википедия тексттеринен жыйналган корпуста *long* сын атоочу 621995 ирет колдонулат [The Wikipedia Corpus]. Англис тилинин британиялык корпусунда *long* сын атоочу 55258 жолу пайдаланылат. Коронавирус корпусунда *long* сын атоочу 616672 жолу, интернет желесиндеги жаңылыктарда *long* сын атоочу 746666 ирет кездешет.

10-диаграмма. “*Long*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда пайыздык катышы.

Азыркы англис тилинде *long* сын атоочу мейкиндиктеги географиялык узундукту чагылдырат: *Canada's coastline has a length of 202,080 kilometers and is considered the longest coastline worldwide* [The Corpus of Contemporary American English (COCA)]. *The Yangtze River is the world's third longest river and the longest to flow entirely within one country* [The Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Адамдын жана жаныбарлардын сырткы көрүнүшүн сүрөттөйт: ..... *that women of a certain age should not wear their hair long – has no place in our modern vernacular, let alone at today's salon. Mirren's extra-long hair swung as she swirled, redolent of her confidence and swagger* (белгилүү бир курактагы аялдар чачын узун өстүрбөшү керек деген сөз сулуулук салондорунда гана эмес, күнүмдүк кебибизде да эч кандай мааниге ээ эмес. Миррендин өтө узун чачтары

ийилип, анын өзүнө деген терең ишеничин айгинелеп турду) [British National Corpus (BNC)].

Long hair – адамдын узун чачын гана эмес, жаныбарлардын жүнүн да чагылдырат, мисалы: *The Persian, or Persian Longhair, is one of the oldest and most popular breeds of cats* (Перс мышыгы же узун жүндүү перс мышыгы мышыктардын эң байыркы жана кеңири тараган түрү) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Longhair — бул мисалда фразеологизм лексика-семантикалык вариант боло алат. *Long-legged* – узун буттуу деген сын атооч дагы адамдын физикалык келбетин сыпаттайт, анын синонимдерине *long-limbed* (сөөк-саактуу), *leggy* (узун буттуу) жана башка лексемалар кирет.

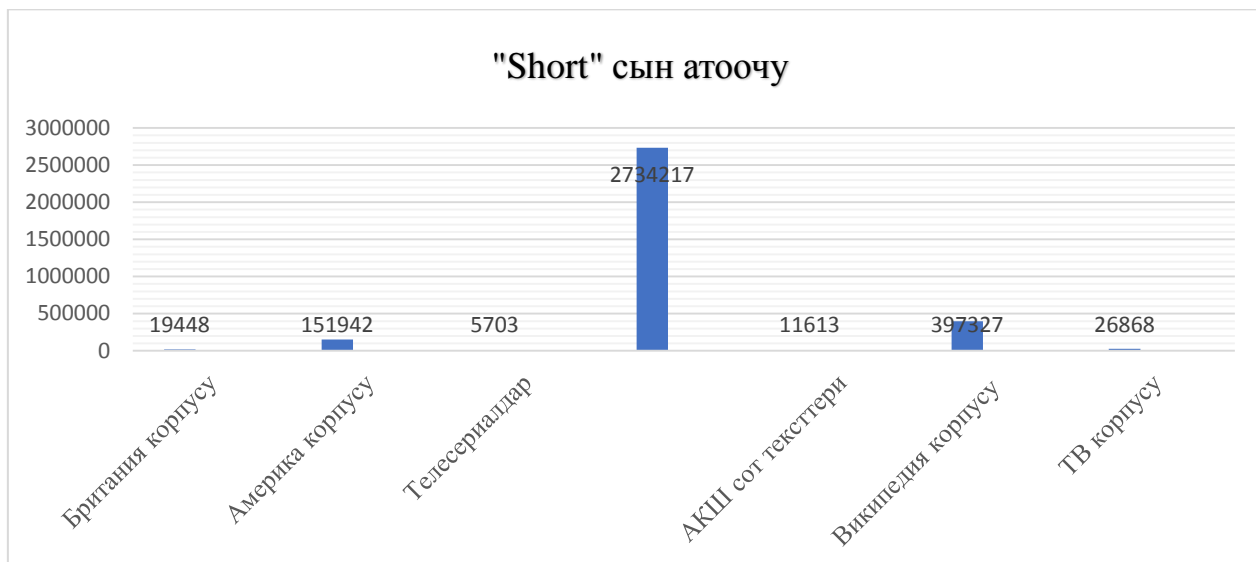
Өмүрдүн узактыгын да *long* сын атоочу менен вербализацияланат: *to live a long life*- узак жашоо, узун өмүр сүрүү. *Убакыт мөөнөт*.

Long-life фразеологизми узак убакытка жарай турган буюмдардын сапатын репрезентациялайт: *long-life battery* – өлбөс-житпес батарея. Бул сын атооч курт-кумурскалардын физиологиялык өзгөчөлүктөрүн, келбетин сүрөттөйт: *daddy long-legs* деген фразеологизм узун буттуу жөргөмүш же узун денелүү жертөлө жөргөмүш дегенди билдирет. Ошондой эле *long-arm* деген фразеологизм “күчтүү, колу узун” деген сын атоочту түшүндүрөт. *Long face*-капа болуп, таарынып жүргөн адамдын жүзүн түшүндүрөт. Медицинада *long face* (узун бет) бир нече медициналык жана анатомиялык диагноздорду (ооруларды) сыпаттайт.

Лексика-семантикалык вариант *a long haul* – узак убакытты талап кылган аракет, *a long way to go* – өтө көп жана узак талбаган иш-аракет. Ошентип, англис тилинде *long* мейкиндиктеги узундукту ченейт, узундук убакыт менен байланышат жана физикалык заттардын узундугунан тышкары абстрактуу түшүнүктөрдүн (өмүрдүн) да узундугун сыпаттайт.

Short узундукту өлчөгөн дагы бир сын атооч. Кембриж сөздүгү аны төмөндөгүдөй аныктайт: *узундуктун, аралыктын жана бийиктиктин аз (кыска, кичине) экендигин түшүндүрөт* [Cambridge Dictionary].

Англис тилинин Британия корпусунда *short* сын атоочу 19448 жолу, англис тилинин америкалык вариантындагы корпуста 151942 ирет, интернет желесиндеги жаңылыктар корпусунда 2734217 жолу, Википедия корпусунда 397327 жолу, ТВ корпусунда 26868 жолу, АКШ сотторунун текстеринде 11613 жолу, АКШдагы телесериалдар корпусунда 5703 жолу колдонулат.

11-диаграмма. “*short*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Бул сын атооч мейкиндиктеги узундуктун канчалык деңгээлде кыска экендигин сыпаттайт: *The shortest river in Britain is the River Morar on the West Coast of Scotland* (Шотландиянын батыш жээктериндеги Морар дарыясы Улуу Британиядагы эң кыска дарыясы) [British National Corpus (BNC)].

Адамдын сырткы келбети, боюндагы чен-өлчөмдү билдирет: *Shorter girls should opt for a high-waisted pair, with the flare starting at the knee, and team with some high heels for maximum impact* (Бою кыска кыздар тизеден ылдый жагы кеңирээк жана бели жогору шым менен бийик такалуу бут кийимди жарашыктуу айкалыштырып кийиниши керек) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

She seems very masculine, with short hair, jeans and heavy boots (Ал кыска чачы, жинсы шымы жана колдойгон өтүгү менен эркекке окшошот) [British National Corpus (BNC)].

Корпусту анализдөө учурунда *short* сын атоочу көп учурда нейтралдык семантикага ээ экендиги аныкталды. Корпустарда абдан көп колдонулган сын атоочтук айкаш *short time* (кыска убакыт): *I've only known them for such a short time* (Мен аны ушунча аз убакыттан бери эле билем). *We had such a short time together* (Биз аз эле күн бирге болдук) [TV Corpus]. Лингвистикалык корпустагы дагы бир жыш колдонулган сын атоочтук айкаш *short visit*, ал кыргыз тилине контекстке ылайык которулат: *Listen, Ralph, she says she's just coming for a short visit* (Ралф, уксаң, ал бир аз убакытка бизге конокко келет экен) [TV Corpus].

Бул сын атооч мейкиндиктеги адам өмүрүнүн чен-өлчөмүн сыпаттайт: *Don't be afraid to make mistakes. Life is too short to make the wrong choice twice* (Ката кетирүүдөн коркпогула. Бирок бир катаны экинчи кайталабагыла, анткени өмүр кыска) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Лингвистикада тыбыштардын (өзгөчө үндүү тыбыштардын) кыскалыгын түшүндүрөт: *short vowels* (кыска үндүүлөр).

Short list – кандайдыр бир конкурска, сыйлыкка жана саясий кызматка ат салышып жаткан талапкерлердин “кыска тизмеси”, ал башка адамдардын арасынан тандалып алынат: *The following short list of books in the English language may be of some help to the beginner* (Төмөнкү англис тилиндеги китептердин кыскача тизмеси тилди жаңы үйрөнүп жаткандарга жардам бериши мүмкүн). [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

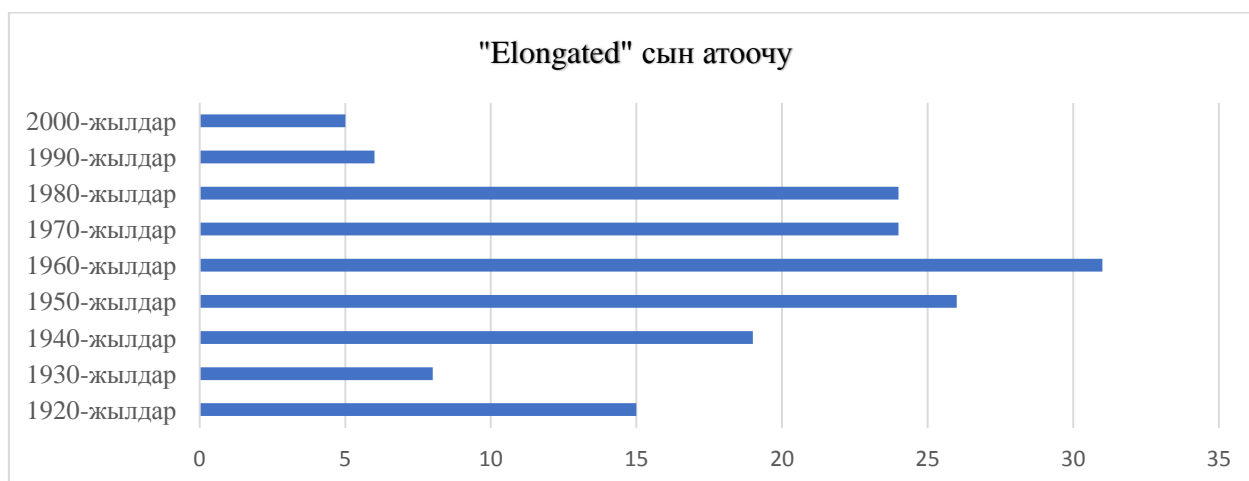
Англичандар жини бат келген адамды *short temper* деп аташат, ал “ачуусу бат” дегенди билдирет: *Louvin was notorious for his drinking and short temper* (Лувин ичкиликке жакындыгы жана жини бат келгендиги менен таанымал болчу) [TV Corpus].

Узундукту чагылдырган дагы бир сын атооч *elongated*, аны Кембриж сөздүгү мындай деп аныктайт: *elongated* (узартылган)-- демейдегиден узунураак жана ичке, керилген, узартылган [Cambridge dictionary]. Бул сын атооч *elongate* (узартуу) деген этиштен жасалган. Англис тилинин корпустарын изилдөөдөн алган фактылык материалдарга таянып, *elongated* (узун) сын атоочу *long* сын атоочунан айырмаланып, расмий коннотацияга ээ экендиги

байкалды. Мисалы: *The elongated iPhone would be much better if Apple used the same light sensor from the black (Apple (Эннл) ошол эле кара түстөгү жарык сенсорун колдонсо, узартылган iPhone (айфон) алда канча жакшы болмок* [Corpus of Contemporary American English (COCA)]. Демек буюмдардын узундугун вербализациялайт.

Технология менен илим тууралуу жазылган тексттерде жыш колдонулганы байкалды. Мисалы: *The elongated video screen consisted of more than one million pieces include 411,000 pixels and 30,000 cables (Бир миллиондон ашык бөлүктөн турган узун видео экраны 411 000 пикселди жана 30 000 кабелди камтыйт* [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

2019-2020-жылдары дүйнөнү каптаган коронавирус инфекциясы боюнча топтолгон тексттердин корпусунда *elongated* 596 жолу колдонулат. Ал эми англис тилинин америкалык вариантынын корпусунда 1582 жолу кезигет, Википедия тексттеринен жыйналган корпуста аталган сын атооч жок экендиги байкалды, ошондуктан *elongated* илимий стилде колдонула турган сын атооч экендигин аныктоого болот, мисалы: *The elongated span of the pandemic has triggered a spur of infection and hospitalisation (Пандемиянын узакка созулушу (узакка созулган пандемия) инфекциянын көбөйүшүнө жана ооруканалардан толуп кетишине себеп болду)* [The Coronavirus Corpus]. Америка Кошмо Штаттарындагы эң белгилүү жана кеңири тараган журналдардын бири болгон Time журналынан жыйналган корпустагы тексттерде *elongated* лексемасы 1920-жылдардан 2000-жылдарга чейинки аралыкта 158 жолу эле колдонулган.

12-диаграмма. “*elongated*” сын атоочунун “Time” журналында пайдаланылышы

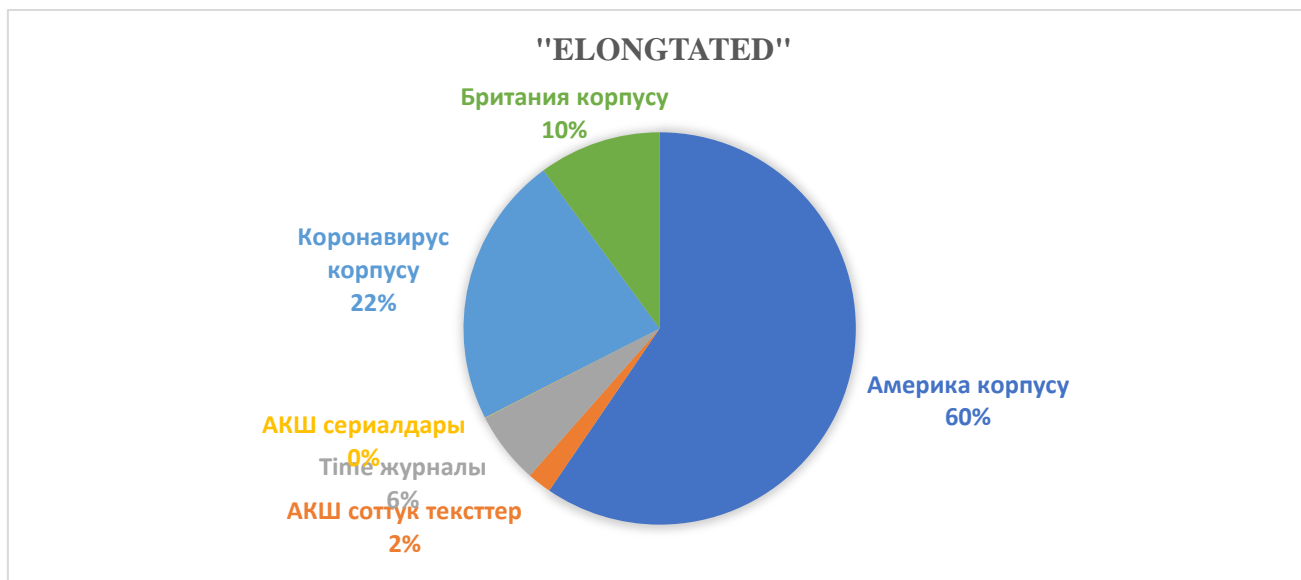
Диаграмма көрсөткөндөй, “Time” журналында *elongated* сын атоочу 20-кылымдын башында 1920-жылдары 15 жолу, 1930-жылдары 8 жолу, 1940-жылдары 19 жолу, 1950-жылдары 26 жолу, 1960-жылдары 31 жолу, 1970-жылдары 24 жолу, 1980-жылдары 24 жолу, 1990-жылдары 6 жолу, 2000-жылдары 5 жолу колдонулат [Time Magazine Corpus]

Биздин оюбузча, *long* деген сын атоочтон *elongate* (узартуу) этиши жасалып, ал этиштен *elongated* сын атоочу жасалган, гезит- журналдардын стилинде *long* сын атоочу жыш колдонулгандыктан, *elongate* сын атоочу аз кездешкен. Бирок англис тилинин азыркы америкалык вариантында бул сын атооч илимий-популярдуу тексттерде, блогдордо көп пайдаланыла тургандыгы аныкталды.

Ал эми телесериалдар корпусунда бул сын атооч 1 эле жолу колдонулат: *Jason: What kind of tree is that? Spinelli: Well, the short trunk and elongated, drooping branches, I would guess it's a Salix Babylonica, better known* (Жейсон: Бул кандай дарак? Спинелли: менимче, маңдайы жагы кыска келген, узун, салбыраган бутактары бар, бул белгилүү Вавилон мажүрүм талы) [Corpus of American Soap Operas]. Телесериалдар көп учурда оозеки кептин үлгүлөрүн пайдалангандыктан, *elongate* сын атоочу колдонулбагандыгын көрүүгө болот. АКШдагы соттук тексттерден жыйналган корпуста бул сын атооч 53 жолу колдонулат; ал соттук териштирүүдө кандайдыр бир маалымат берүүдө колдонула тургандыгы аныкталды, мисалы: *Bird Island, as described by South Carolina, " is now part of an elongated island several miles long, in the middle of the river across from Jones Island* (Бирд аралы, Түштүк Каролина тарабынан сүрөттөлгөндөй, "азыркы Жонс аралын кесип өткөн дарыянын ортосунда жайгашкан бир нече миль аралыкка созулган узун аралдын бир бөлүгү) [Corpus of US Supreme Court Opinions]. Айрым тексттерде юридикалык контекстте колдонулат: *Such elongated transportation is neither within the letter nor the meaning of his contract* (Мындай узун (узак) жүк ташуу келишимдин

өзүндө да, мазмунунда да белгиленген эмес [Corpus of US Supreme Court Opinions].

Ошентип, *elongated* сын атоочу англис тилинин корпусунда төмөндөгү сандык катышта кезигет:

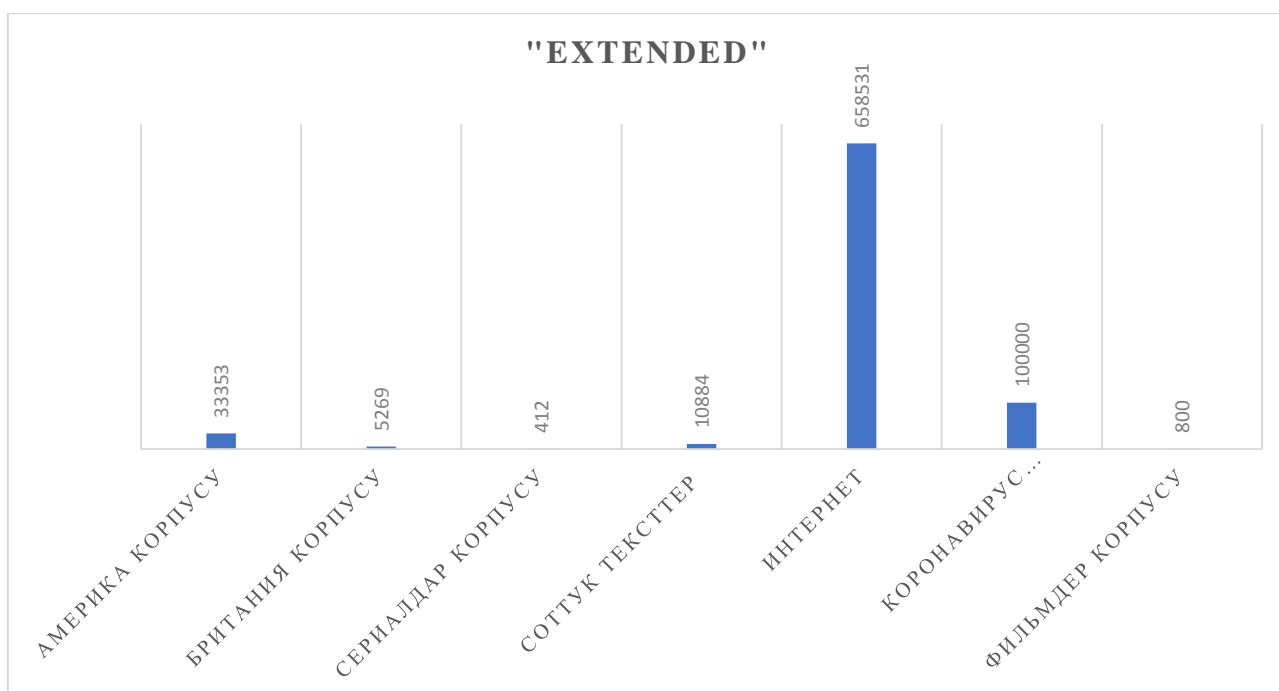

13-диаграмма. “*elongated*” сын атоочунун англис тилинин корпусундагы пайыздык катышы.

Изилдөө көрсөткөндөй, *elongated* сын атоочу америкалык англис тилинде жыш колдонула тургандыгы аныкталды, анткени ал англис тилинин британиялык вариантындагы корпуста 268 ирет эле пайдаланылгандыгы такталды.

Extended сын атоочу да узундукту сыпаттаган сын атоочтордун бирине кирет. Бул лексеманы Кембриж университети “адаттагыдан узун же узунураак” деп аныктайт [Cambridge dictionary]. Англис тилинин америкалык вариантындагы корпуста *extended* лексемасы 33353 жолу 24625 текстте колдонулат. Англис тилинин британиялык корпуста 5269 жолу 1819 текстте кездешет. Коронавирус корпусунда 100000 жолу 73021 тексттен жыйналган. Интернет корпусунда 658531 жолу жолугат. Фильмдер корпусунда 800 жолу, АКШ телесериалдарында 412 ирет колдонулат. АКШ Жогорку сотунун корпусунда 10884 жолу 5946 текстте кездешет.

13-диаграмма. “extended” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Мисалдар көрсөткөндөй, *extended* сын атоочу заттын, түшүнүктүн, салыштырмалуу узундугун билдирет, мисалы: *And during this little extended vacation, a couple of kids and me stole a car, went joyriding* (Мына ушул бир азга узартылган каникулда мен бир-эки балдар менен машина уурдап алып, жырдап минип жүрдүк) [The Movie Corpus]. *Бир азга узартылган* деген фраза убакыттын (каникулдун) салыштырмалуу узактыгын билдирет.

Кийинки сүйлөмдө *extended* сын атоочу мейкиндиктеги көлөмдү сыпаттай турганы аныкталды: *Simpson said he was disappointed to miss celebrating the his mother and extended family including a brother who traveled from Rochester N.Y.* (Симпсон апасынын жана чоң үй-бүлөсүнүн, анын ичинде Нью-Йорктун Рочестер шаарынан келген бир тууганынын майрамына катыша албай калганына капа болгонун айтты) [Coronavirus corpus]. Жогорку мисалда *extended* сын атоочу көп балалуу, урук-туугандуу чоң үй-бүлөнү туюнтат, аталган контекстте коронавирус оорусунан улам ата-энесин, урук-тууганын көрө албай калган каарман тууралуу сөз жүрөт.

The pensioner was handed a 12-year extended sentence for the brutal attack in Cardiff (Пенсионер Кардиффтеги ырайымсыз кылмышына 12 жылга

узартылган жаза алган)) [Coronavirus Corpus]. Контекстте кылмышка бериле турган узактыгы сыпатталат, демек *extended* сын атоочу мейкиндиктеги убакыттын узактыгын салыштырып көрсөтөрү белгилүү болду.

Төмөнкү мисалда *extended* сын атоочу публицистикалык текстте расмий контекстте колдонулат: *In supporting the Federal Government's public policy objectives, KfW extended long-term loans and grants worth 27.8 billion Deutsche Marks in the year under review (Федералдык өкмөттүн мамлекеттик саясатынын максаттарын колдоо үчүн Германия өнүктүрүү банкы каралып жаткан жылы 27,8 миллиард немец марка суммасындагы узак мөөнөттүү кредиттерди жана гранттарды берди)* [British National Corpus (BNC)].

Time журналынын корпусунда *extended* лексемасы сын атооч катары узартылган сапар (*extended visit*), узартылган чогулуш (*extended conference*), узартылган келишим (*extended contract*), узартылган маек (*extended interview*) жана башка семантикада кездешет, мисалы: *Despite this extended contract she expects to start work before next Spring (Бул узартылган келишимге карабастан, ал кийинки жазга чейин ишке чыгам деп күтүүдө)* [Time magazine Corpus].

Lengthy сын атоочу да узундукту өлчөгөн сын атоочторго кирет. Аны Мерием-Вебстер сөздүгү төмөндөгүдөй аныктайт: 1) Ашыкча узартылган, ашыкча узун; 2) Узун [Merriam-Webster Dictionary].

Lengthy сын атоочу *length* (узундук) деген зат атоочтон жасалган. Ал англис тилинин америкалык корпусунда 10 эле жолу кезигет, Коронавирус корпусунда 3 жолу, Британиялык корпуста 1 жолу кезигет. Калган корпустарда табылган жок. Ал заттын, түшүнүктүн адаттагыдан *узунураак* экендигин билдирет, мисалы: *Ford cited the evolving nature of the COVID-19 pandemic, which had forced a lengthy lockdown and school closures across Ontario in the spring (Форд жазында Онтариодо узак карантинге жана мектептерди жабууга мажбур кылган COVID-19 пандемиясынын уланып жаткандыгын мисал келтирди)* [Coronavirus Corpus]. Бул сын атоочтун семантикасы *узун жооп* (*lengthy reply*), *узун изилдөө* (*lengthy analysis*), *узун жүрүштөр* (*lengthy treks*) жана башка семантикалык контексттерде колдонула тургандыгын корпус

көрсөтөт. Мисалы: *But, a lengthy explanation is not necessarily* (Бирок, узун түшүндүрмөнүн кереги жок) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Alex Ross, I'm glad you read my lengthy reply, did the research, and came back to inform me! (Алекс Росс, менин узун жообумду окуп, сураштырып, мага кайта кабарлап койгондугуңуз үчүн кубанычтамын!) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Англис тилиндеги узундукту өлчөгөн сын атоочтордун дагы бирине *longish* кирет. Ал *long* сын атоочунан жасалган. Англис тилинин Америкалык корпусунда ал 318 жолу, англис тилинин Британиялык корпусунда 75 жолу, Коронавирус корпусунда 87 жолу, Википедия корпусунда 439 жолу колдонулат.

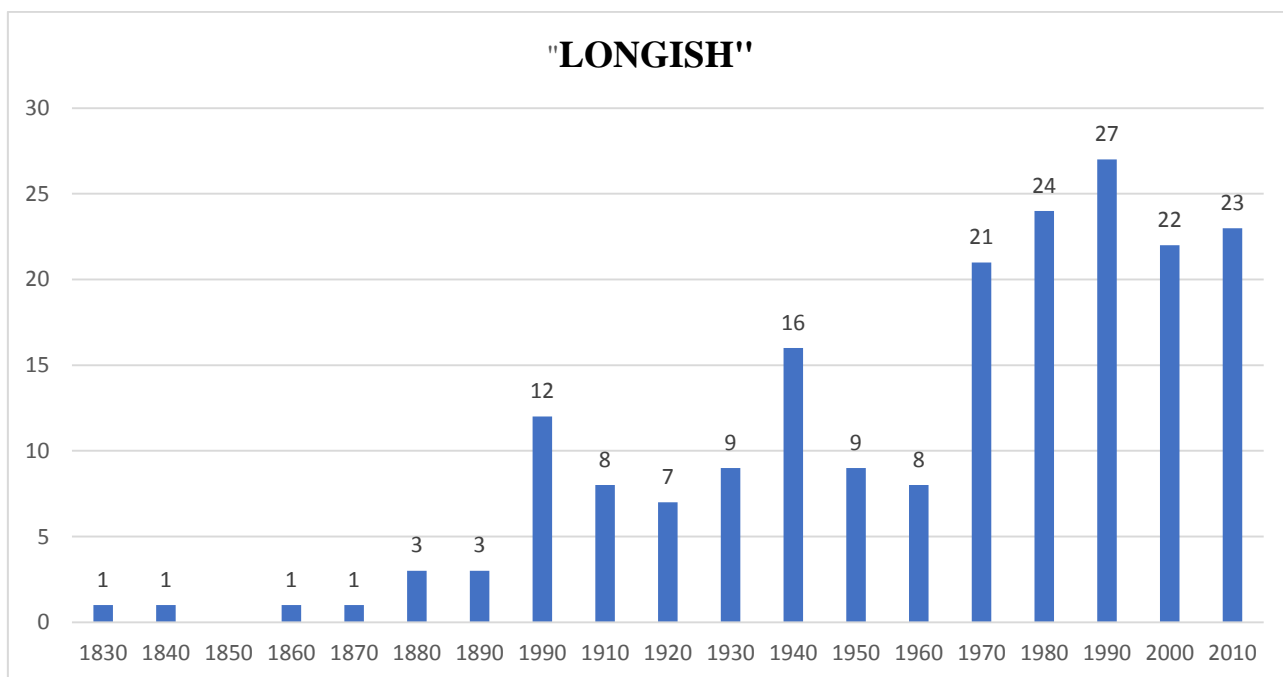

14-диаграмма. “*longish*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу.

Кембриж сөздүгү берген аныктамага ылайык, *longish—quite long* -- кыйла узун, абдан узун деген маанилерди туюнтат [Cambridge Dictionary].

Корпустагы мисалдарды изилдөөдө аталган сын атооч узун чач (*longish hair*), узун куйрук (*longish tails*), узун канаттар (*longish wings*), узун буттар (*longish legs*), узун моюн (*longish neck*), узун жүз (*longish face*) жана башка фразаларда адамдардын, флора менен фаунанын сырткы келбетин сүрөттөй турганы белгилүү болду, мисалы: *In Ireland men otherwise wore longish hair* (Ирландияда эркектер узун чачтуу болушчу) [Wikipedia Corpus]. *It has a longish*

tail, a short head crest and a red or yellow face patch (Анын куйругу узун, башы кыска жана жүзү кызыл же сары болуп турат)[Wikipedia Corpus]. Википедия корпусундагы мисалдарда эң жыш колдонулган фраза канаттуулардын узун тумшугун туюнткан *longish bill* экендиги аныкталды, мисалы: *They have stout, longish bills and webbed feet (Алардын (куштардын) Алардын жоон, узун тумшугу жана торлуу буттары бар)* [Wikipedia Corpus]. Америкалык англис тилинин тарыхый корпусу (Corpus of Historical American English) бул сөздүн 1830-2010-жылда арасындагы диаграммасын көрсөтөт, бирок *longish* лексемасынын колдонулуу жыштыгынын аздыгы анын *long* деген сын атоочтон жасалгандыгына байланыштуу деп божомолдоого болот, анткени *long* сын атоочу абдан көп пайдаланылган.

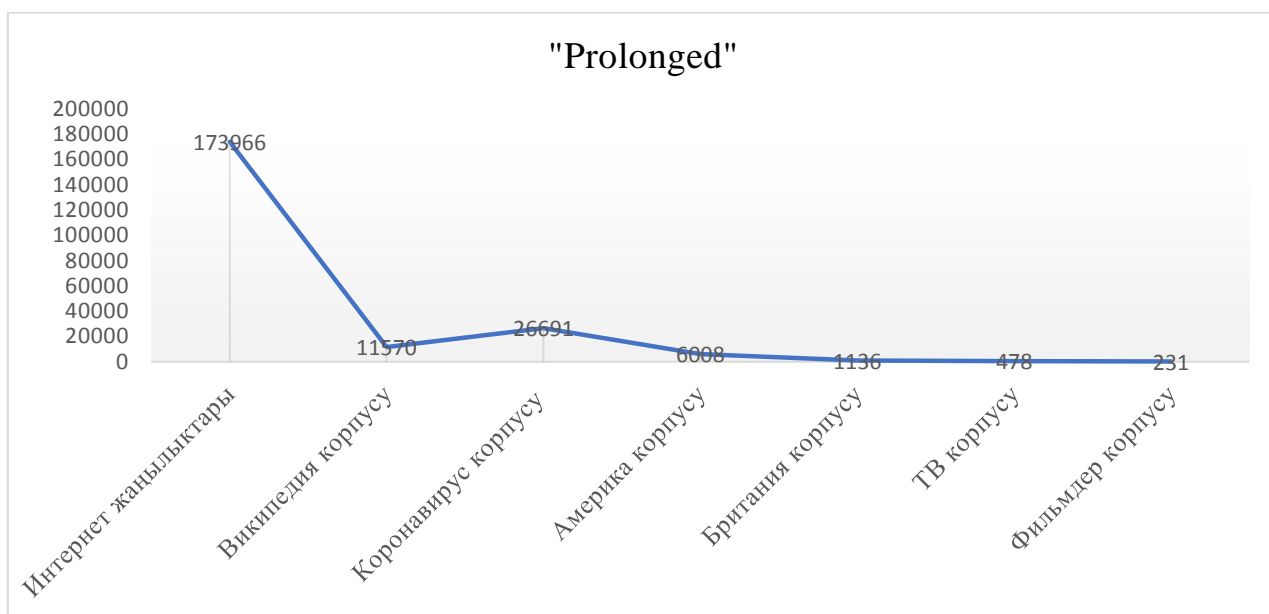

15-диаграмма. “*longish*” сын атоочунун 1830-2010 жылдар арасында колдонулушу

Жогоркудагы диаграмма XX кылымга чейинки мезгилде *longish* сын атоочу дээрлик аз колдонулган, 1990-жылдардан тартып анын англис тилиндеги жыштыгы көбөйө баштаганы байкалат.

Long сын атоочунан жасалган дагы бир лексема да *prolonged* саналат. Кембриж сөздүгүнүн аныктамасы боюнча, *prolonged*-- *continuing for a long time (узак убакытка созулган, узарган)* [Cambridge Dictionary]. Бул сын атооч

Интернет жаңылыктары корпусунда (NOW Corpus (News on the Web)) 173 966 ирет, Википедия корпусунда 11570 жолу, Коронавирус корпусунда 26691 ирет, ТВ корпусунда 478 жолу, Фильмдер корпусунда 231 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 6008 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 1136 жолу колдонулат:

15- диаграмма. “*prolonged*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Prolonged сын атоочу *longish* сын атоочунан айырмаланып, азыркы англис тилинде абдан кеңири жыштыкта колдонула тургандыгын англис тилинин корпустары тастыктайт. Сөздүктөр аныктагандай аталган сын атоочтун семантикасы убакытка байланышкан узундукту (узактыкты) сыпаттайт, мисалы: *He attributed the prolonged delays in passport issuance and processing to corrupt officials* (Ал паспортторду жасалышын жана берилишинин узакка созулуп кетишин жемкор аткаминерлер менен байланыштырты) [NOW Corpus (News on the Web)]. Бул интернеттеги жаңылык Кениянын capitalfm.co.ke сайтынан жыйналган, анда жарандарга паспорт берүү узак мөөнөткө созулуп кеткендиги айтылат. Аталган сын атооч төмөндөгү мисалда буюмдун колдонуу инструкциясында пайдаланылат,

мисалы: *Prolonged soaking of aluminium utensils should, however, be avoided* (Алюминий идиштерди узакка нымдоого болбойт).

Корпустардагы мисалдарды анализдөөдө бул сын атооч илим жана технология тексттеринде, публицистикалык тексттерде кездеше тургандыгы аныкталды, мисалы: *The hardware, however, would fail after prolonged use* (Бирок аппарат узак колдонуудан кийин иштебей калат) [Wikipedia Corpus]. Бул сүйлөм Apple III компютери тууралуу Википедия энциклопедиясындагы тексттен алынган.

Коронавирус корпусунда “таажы вирусунун” айынан узакка созулган карантин (*prolonged lockdowns*) көп колдонула тургандыгы аныкталат, мисалы: *Since then the sporadic but prolonged lockdowns in China have made many people “tired and depressed”* (Ошондон бери Кытайдагы үзгүлтүксүз, бирок узак карантин көптөгөн адамдарды “чарчатып, депрессияга учуратты”). Коронавирус корпусунда таажы тумоосунун байланыштуу *prolonged COVID-19 pandemic* (узакка созулган пандемия), *a prolonged cough* (узак жөтөл), *prolonged immunological response* (узак иммунологиялык жооп), *prolonged immunogenic effect* (узак иммуногендик таасир), *prolonged illness* (узак оору), *prolonged infection* (узакка созулган инфекция), *prolonged symptoms* (узакка созулган симптомдор), *prolonged isolation* (узакка созулган карантин) жана башка фразалар катышкан мисалдар арбын, мисалы: *the brain and body become hypersensitive and easily triggered which then can cause a prolonged cough* (мээ жана дене өтө сезгич болуп, бат таасирленгендиктен, ал узак жөтөлгө алып келиши мүмкүн) [The Coronavirus Corpus]. *A small number have more serious disease or prolonged symptoms* (Бир аз адамдарда катуу оору жана узакка созулган симптомдор бар) [The Coronavirus Corpus]. Экономикага жана өнөр жайга байланыштуу *prolonged school closures* (узак мөөнөткө мектептердин жабылышы), *prolonged economic slowdown* (узакка созулган экономикалык көйгөй) деген жана башка мисалдар кездешет [The Coronavirus Corpus].

Америкалык англис тилинин корпусунда *prolonged* сын атоочу кандайдыр бир көйгөйлөрдү, талаш-тартыштарды сыпаттай тургандыгы тастыкталды, мисалы: *we have to expect prolonged high unemployment* (биз узак мөөнөттүү жумушсуздукка дуушар болобуз) [Corpus of Contemporary American English]. Америкалык англис тилинин корпусунда *prolonged* сын атоочу *prolonged conflict* (узакка созулган чыр-чатак), *prolonged lack of sleep* (узак мезгил бою уйкунун жетишсиздиги), *prolonged period of time* (узак убакыт), *prolonged use* (узак колдонуу), *prolonged outage* (узакка созулган өчүрүү), *prolonged insurgency* (узакка созулган козголон), *prolonged suffering* (узакка созулган азап), *prolonged drought* (узакка созулган кургакчылык) жана башка фразаларда колдонула тургандыгын изилдөө көрсөттү. Бул сын атоочу кандайдыр бир узак убакытка мажбур түрдө созулган терс кубулушту сыпаттай тургандыгы аныкталды, мисалы: *Prolonged economic distress is necessary to wipe out unproductive, enshrined industries* (Узакка созулган экономикалык кыйынчылык кирешесиз туруп калган өнөр жай ишканаларын жок кылуу үчүн керек) [Corpus of Contemporary American English (COCA)]. ТВ корпусунда да аталган сын атоочтун жогорудагы семантикасы кездешет, мисалы: *You thinking it's from prolonged drug use?* (Бул нерсе узак убакыт бою нашаа чеккенден улам пайда болду деп ойлойсузбу?) [The TV Corpus]. Фильмдер корпусундагы төмөнкү мисалда бул сын атооч адамдын көптөн бери калыптанган оюн, калыптанып калган кулк-мүнөзүн сыпаттай турганы белгилүү болду: *Every time an individual has a thought or a prolonged chronic way of thinking* (Ар бир адамда бир ой же узактан бери калыптанган өзгөчө ой жүгүртүү бар) [The Movie Corpus].

Little сын атоочу Интернет жаңылыктары корпусунда (NOW Corpus (News on the Web) 59 58488 ирет, Интернет тексттери корпусунда 7369861 жолу, Википедия корпусунда 398822 жолу, Коронавирус корпусунда 401910 ирет, ТВ корпусунда 404670 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 753966 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 1136 жолу колдонулат:

16-диаграмма. “*Little*” сын атоочунун англис тилинин корпусундагы пайыздык катышы.

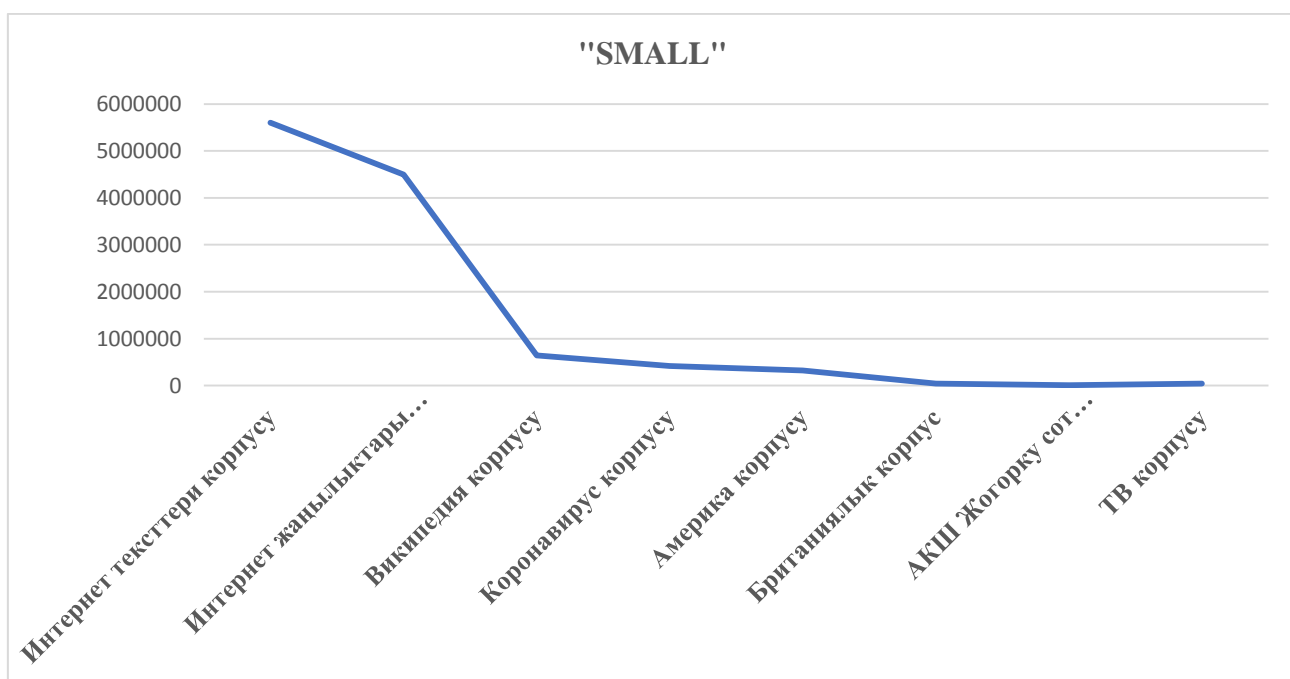
Little сын атоочу *кичине* деген маанини билдирип, заттын көлөмүн түшүндүрөт, ошондуктан аталган корпустук маалымат анын көлөмдү ченеген семантикасын да камтыйт. Узундуктун кыскалыгын сыпаттоо семантикасынын төмөндөгүдөй лингвистикалык өзгөчөлүктөрү бар:

1. Убакыттын кыска көз ирмемдерин туюнтат: *The first thing we advocate when reading is to change positions quite often and take little breaks* (Окуу учурунда биз жактаган биринчи нерсе - орундарды тез-тез алмаштыруу жана кыска тыныгуулар) [The Coronavirus Corpus].
2. Кандайдыр бир кыска мөөнөттүү окууларды сыпаттайт: *Militiamen were lightly armed, had little training, and usually did not have uniforms* (Милиционерлер жеңил куралданышкан, кыска машыгуудан өтүшкөн жана адатта форма кийишчү эмес) [Wikipedia Corpus].
3. Кыска, чакан иш-чараларды сыпаттайт: *The captain holds a little conference with the navigating officer-* Капитан итурман менен чакан конференция өткөрөт [TV Corpus].
4. Китептердин чакан, кыска жазыла тургандыгын сыпаттайт: *These little books are quite nice. Of course, they can never replace hardcover books* (Бул кыска жазылган чакан китептер абдан жакшы. Албетте, алар эч качан

катуу мукабалуу олуттуу китептерге жете албайт) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Small сын атоочу да көп учурда кандайдыр бир заттын көлөмүнүн кичинелигин түшүндүрөт, ал эми узундукту өлчөгөн сын атооч катары заттын, түшүнүктүн кыскалыгын сүрөттөйт. Англис тилинин корпустарында ал төмөндөгү сандык катышта кездешет: Интернет жаңылыктары корпусунда 4498580 жолу, Интернет тексттери корпусунда 5602730 жолу, Википедия корпусунда 645892 жолу, Коронавирус корпусунда 417449 ирет, ТВ корпусунда 41747 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 323408 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 42738 жолу, АКШ Жогорку сотунун тексттеринде 10173 жолу колдонулат:

17-диаграмма. “*small*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Узундук чен-өлчөмүн билдирген сын атооч катары *small* төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

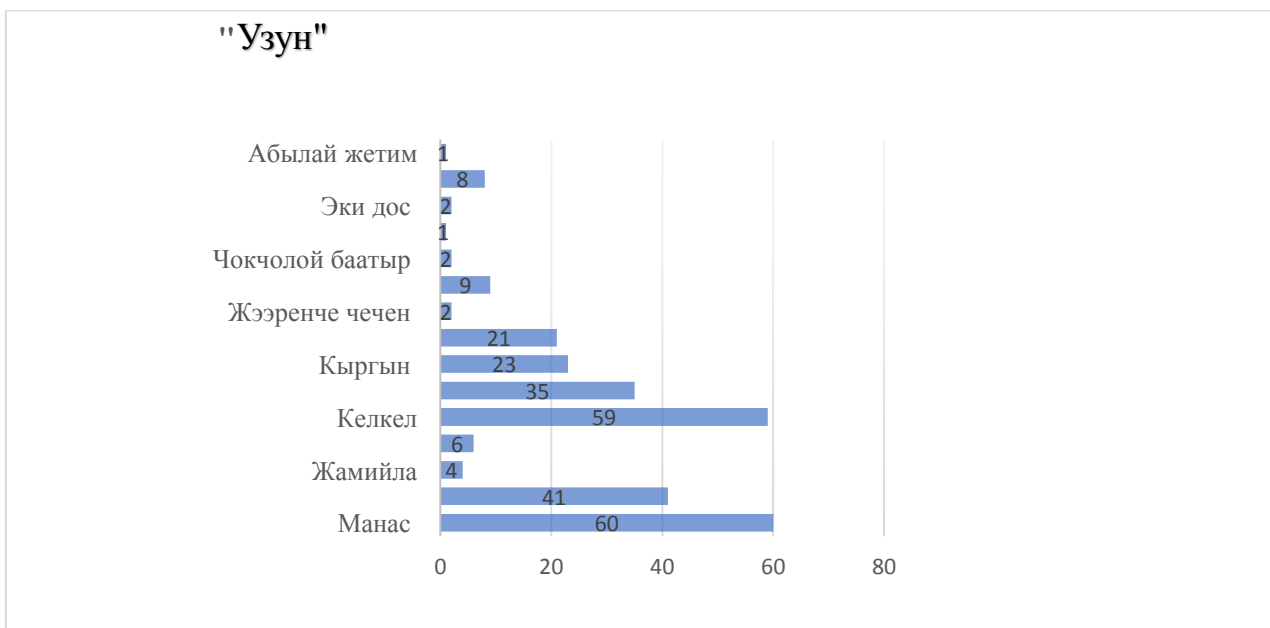
1. Сүйлөшүп жаткан учурдагы кыска тыныгууну сыпаттайт: *Which is a great relief to me personally. (Small pause.) (Бул жеке мен үчүн чоң жеңилдик. Кыска тыныгуу)* [British National Corpus (BNC)].
2. Көчөнүн, жердин кыскалыгын, кичинелигин сыпаттайт: *Street. Small street. We go (Көчө. Кыска көчө. Биз барабыз)* [The TV Corpus].

3. Кандайдыр бир буюмдун кыскалыгын вербализациялайт: *one side and bottom covered with leather, and fastened to the strap by a small strap of leather* (бир капталы жана түбү булгаары менен капталган жана боого кыска кайыш боо менен бекитилген) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].
4. Театрдагы, фильмдердеги кыска ролду сыпаттайт: *Bob Penny an Alabama college professor and actor who performed small roles in movies including “Forrest Gump”* (Боб Пенни, Алабама университетинин профессору жана актёр; ал “Форрест Гамп” сыяктуу тасмаларында кыска ролдорду аткарган) [The Coronavirus Corpus].

Mini,compact сын атоочтору да дагы көлөмдү сүрөттөйт, корпустарда алардын узундукту өлчөгөн мисалдары табылган жок.

Кыргыз тилинде мейкиндиктеги узундукту чагылдырган ядролук семаларга *узун* жана *кыска* кирет, анын перифериясында *бойлуу (адам), созулган, куркуйган, шырмыйдай, керилген, керме, кыска, чолок, ортоңку, орто, чет* жана узундук чен-өлчөмдү билдирген сөздөр бар.

Кыргыз тилинин корпусунда *узун* сын атоочу 278 жолу 29 ар түрдүү тексттерде кезигет; корпус эсептөөсү боюнча бир миллион сөзгө 111.472 мисал жыштыгы туура келери болжолдонот; “Манас” эпосунда 41 жолу, “Сынган Кылыч” романында 60 жолу, “Жамийла” повестинде 4 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 8 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 6 жолу, “Жээренче чечен” жомогунда 3 жолу, “Асыл таш” жомогунда 1 жолу, “Эки дос” жомогунда 2 жолу, “Чочколой баатыр” жомогунда 2 жолу, “Ач карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Абылай жетим” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 9 жолу, “Келкел” романында 59 жолу, “Кыргын” романында 23 жолу, макал-лакаптарда 35 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 21 жолу кезигет.

18- диаграмма: Узун- сын атоочунун сандык катышынын берилиши:

Изилдөө көрсөткөндөй, “Узун” сын атоочу адамдын, жаныбарлардын келбетиндеги узундукту сыпаттайт: *Узун бойлуу, кең далы , Ары балбан, ары шер* [Манас –Кыргыз тили корпусу]. *Алты ай минсе арыбас , Колу кыска , буту узун* [Манас – Кыргыз тили корпусу]. *Ээн калган боз атың Баспай калчу мал экен. Кулагы узун, өзү бош , Бош жаралган мал экен* [Манас – Кыргыз тили корпусу].

Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч” романында узун сын атоочу кепти көркөм жана таасирдүү чагылдырганга көмөктөшөт: *Топ кишилердин алдында Абил - бий менен бир чоочун адам келатты : Узун бойлуу , кыркма кара сакалдуу , кабагы бийик. Элчи ушул* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. Адамдардын сырткы келбетин сүрөттөйт: *Алардын арасында бир өтө эле жаш , бою узун жана арыкчырай бала бар эле* [Тоолор кулаганда – Кыргыз тили корпусу]. *Мобуну түтөтсөң мен дароо даяр боломун , - деп узун мурутун жулуп берип , көздөн кайым болду* [Абылай жетим – Кыргыз тили корпусу]

Буюмдардын узундугу өлчөнөт: *Эки кернайчы узун кернайларын бийик көтөрүшүп , бардык күчтөрү менен үүлөшүп , күрөө* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. *Бири өрүк комузун, бири узун моюн дүтарин көкүрөктөрүнө кармашып, жанында дагы эки кыз бар* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. Жаныбарлардын келбетин вербалициалайт: *Жал куйругу узун ат,*

Менин атым болсо деп [Олжобай менен Кишимжан – Кыргыз тили корпусу]. Географиялык мейкиндиктеги жер-суунун аттарына компонент катары коюлат: *Алымбек Датканын колу келип, кокон аскерлеринин карааны аны сайын көбөйүп, Узун-Агач айланасына туш - тарабынан жыш курчоого алды* [Келкел – Кыргыз тили корпусу]. *Бир тобу ушул Узун - Акмат өзөнүнүн Нарынга куйган жерине келишип, он беш түтүн байырлашып калышкан* [Келкел – Кыргыз тили корпусу]. *Өсүмдүктөрдүн узундугун сыпаттайт: Ар кайсы жерден биртикеден дарактуу кыштак салынып, узун өскөн кара камыш тилкеленди* [Келкел – Кыргыз тили корпусу].

Узун сын атоочу публицистикалык тексттерде нейтралдык семантикада колдонулат: *Жол тармагында эмгектенген жолчулардын мээнети чоң. Алар учу - кыйыры жок узун жол салып, өлкөбүздүн бар тарабын үзгүлтүксүз байланыштырууга себепчи* [Эркин-Тоо – Кыргыз тили корпусу]. *Өлкөдөгү саясий-экономикалык абалды чагылдырууга көмөктөшөт: 3 менчик бала бакча бар. Мына ушул бала бакчалардын башын ачуу үчүн укуругу узун укук коргоо органдарына кайрылганбыз* [Эркин-Тоо – Кыргыз тили корпусу]. Бул контекстте *укуругу узун* деген фразеологизм колунда өзгөчө ыйгарым укуктары бар деген маанини билдирет.

Лексика-семантикалык вариант катары макал-лакаптарда колдонулат: *Айыбы чыккан жигиттин узун бою пас болот. Айылы жакын иттин куйругу узун. Жакшылыктын жолу узун, ыймандуулуктун колу узун. Көсөө узун болсо кол күйбөйт. Узун күндө — иш көп, узун түндө — түш көп.*

Фразеологизмдердин компоненттеринде каймана, көркөм маанини чагылдырат: *Түш жоручу билгичти, Узун кулак баарыны Жыйган экен эр Кошой* [Манас – Кыргыз тили корпусу]. Бул мисалда *узун кулак – көптү билген, көп нерседен кабардар, зирек* адамды сүрөттөйт [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү].

Кыргыздар акылдуу, кеменгер адамды *узун акыл* дешет: *Элге алынып, «укурук моюн, узун акыл» атанганы бий көр дүйнөгө да, бийликке да токмейде болгон* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. Туруктуу метафораларга *узун*

тил, узун кеп, узун жолду кыскартуу жана башка бирдиктер кирет. Кыргыздар эрте жазды *узун сары* деп аташкан. *Узун кекиртек -соргок адамды* мүнөздөйт. *Узун сабак* – көпкө созулган узак аңгемени түшүндүрөт. Кандайдыр бир маалыматтын көптөргө жете тургандыгын кыргыздар узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына деп сүрөттөшөт. *Узунду кечке – эрте менеңден кечке чейин, күнү бою* деген маанидеги лексика-семантикалык вариант мейкиндиктеги убакыттын узундугун ченейт.

Узун сын атоочунун *узунча* деген салыштырма формасы, *упузун, эң узун* деген күчөтмө формасы бар. Лингвистикалык корпуста аталган салыштырма форма катталган эмес, ал эми *эң узун* бир жолу кездешет.

Кыргыздар узундук чен бирдиктерине *карыш, керек карыш, мерген карыш, кулач, чакырым, кой көчтүк, конолго, фарсант, бута атым, кары, керек кулач, төш жары, укум, сөөм, ат чабым, тай чабым, кунун чабым, тапан, аттам* жана башкалар кирет. Булардын баары зат атоочту аныктагандыктан, сын атооч катары сыпатталат. *Чакырым- адам чакырганда, кыйкырганда үнү жеткидей узундук аралык, 1 километр; кой көчтүк—кой жайып жүрүп, айдап, конгон узундук аралыгы, фарсант – араб тилинен кирген бирдик, 8-9 километр, кез – 71-105 сантиметрдик узундук аралыгы, бир колдун учунан экинчи колдун колтугуна чейинки узундук аралыгы; кары—болжолу 1 метр узундук, бута атым-- жебе аралыгы, болжолу 50 кадам, 40-45 метр); кулач—эки колду кереңде колдордун учтарындагы узундук аралыгы, кере кулач- өтө кере сунулган кулач, төш жары—кулачтын жарымы, укум-бармактын учунан сөөмөй бүгүлгөн учуна чейинки узундук аралыгы; сөөм—сөөмөй менен бармакты жазып жибергендеги узундук аралыгы, карыш бармак менен ортонду кереңдеги узундук, керек карыш—өтө кере созулган карыш, мерген карыш- сөөм менен бирдей, ат чабым- 25-30 километр, тай чабым—болжолу 3 километр; кунан чабым—5-7 километр узундук; кадам—арыш, адымдын узундугу [“Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы]. Бул чен бирдиктери сан-өлчөмдү билдирсе да заттын узундугун аныктоодо,*

“сыпатташат” да сын атоочтук кызматты аткарышат, мисалы *10 чакырым жол, бир карыш жер, үч кулач аркан.*

Кыргыз тилинде узундукту өлчөгөн сын атоочтордун бирине *кыска* кирет. Ал узундуктун канчалык кыскалыгын түшүндүрөт. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “кыска- чолок, келте, узун эмес, узак эмес” деп аныкталат [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү].

Кыргыз тилинин корпусунда *кыска* сын атоочу 54 текстте 156 жолу кезигет, корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө 62.553 мисал жыштыгы туура келет. Ал “Манас” эпосунда 6 жолу, “Сынган Кылыч” романында 14 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 5 ирет, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 5 жолу, “Кожожаш” эпосунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 11 жолу, “Кыргын” чыгармасында 10 жолу, макал-лакаптарда 30 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 71 жолу пайдаланылат.

19-диаграмма. “*кыска*” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусундагы пайыздык катышы.

Кыска сын атоочу жаныбарлардын көрүнүшүн сыпаттайт: *Аркасы бийик, ээри бас, Алты ай минсе арыбас, Колу кыска, буту узун, Кутурган Жолой мингени* [Манас – Кыргыз тили корпусу]. Адамдын тышкы келбетин

чагылдырат: *Бели дөң кырдач мурдун, киртиги аз кичинекей көзүн, коюу быжыгыр кыска кара сакалын, беш күндөн берки абалдын оорчулугу эзген сабыры суз* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. Буюмдарды сүрөттөйт: *Жигиттер ичтеринен байланып жүргөн кыска кылычтарын сууруп алып* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч” чыгармасында кыргыздардын ишенимдери жана маданияты чагылдырылат: *Ушундан соң казый кыска сүрө окуп, Шералиге хандык тажы кийгизди*. Бул мисалда *кыска сүрө* фразасы кыргыздардын диний ишенимдерин туюнтат, Курандагы сыйынуу жөрөлгөсүн сыпаттайт.

Кыска сын атоочу мейкиндиктеги убакытты өлчөйт: *Бирок адатта артисттерде көп кездешкендей , тез эле ажырашты - баары кыска убакытка унутулду* [Тоолор кулаганда – Кыргыз тили корпусу]. Өмүрдүн кыскалыгын дайым өкүнүү менен белгилеген жалпы адамзат философиясын кыргыздарда да кылымдар бою айтып келишет: *Көп чыдоого , көп күтүүгө убакыт барбы, адам өмүрү өтө кыска да ... — деди Бекназар* [Сынган Кылыч – кыргыз тили корпусу].

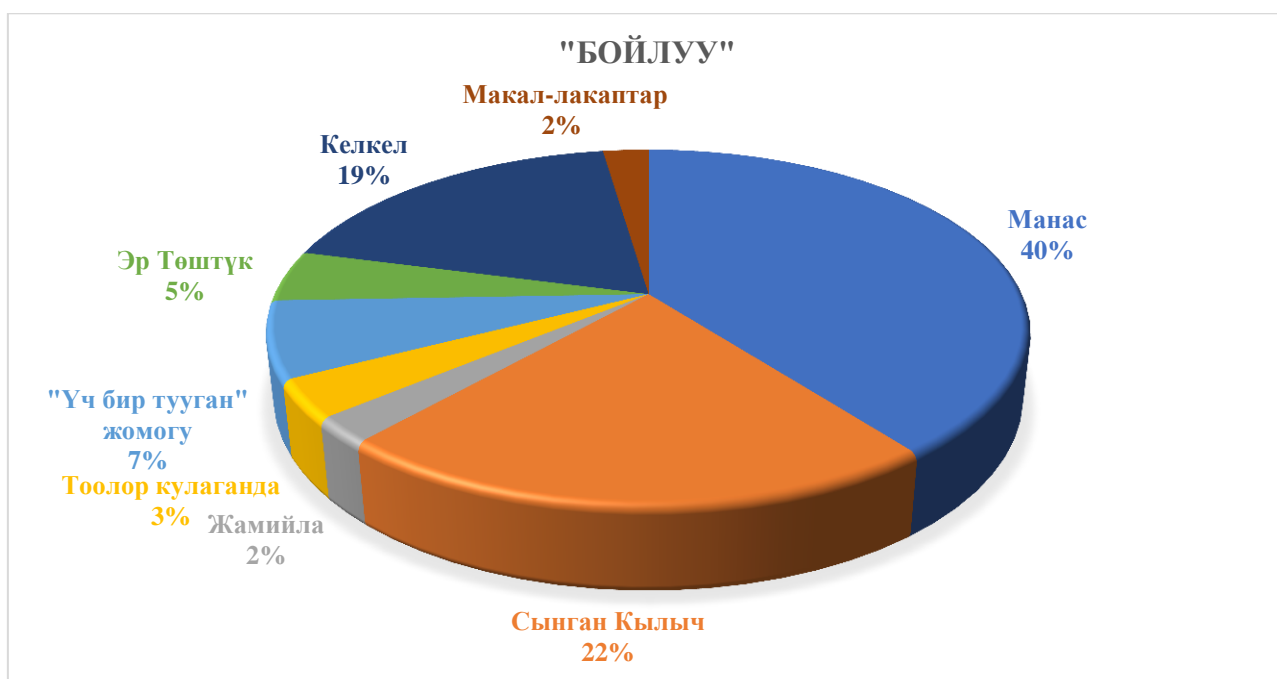
Карама-каршылыктуу туюнткан антитеза стилдик фигурасы да антонимдик фраза *узундуу-кыска* менен берилет: *Эр Көкчө : “Узундуу - кыска тонунду , Кийишсем ит болоюн, Кармалашып уучташып, Тийишсем ит болоюн”* [Манас – Кыргыз тили корпусу].

Абстракттуу түшүнүктөр: акыл, сөз, күлкү, күү, сүрө ж.б өлчөнөт, мисалы: *Акылы кыска, бейли тар Ал Элеман чоң байдын Абийри кеткен кандай кан?* [Эр Төштүк – Кыргыз тили корпусу]. *Куропаткин, үнү кыжырынан калтырап чыкты , — мырзалар, менин сөзүм кыска* [Келкел – Кыргыз тили корпусу]. *Бүгүн сөз кыска, деди суракчы* [Кыргын – Кыргыз тили корпусу].

Макал-лакаптарда *кыска* лексемасы кыргыздардын көчмөн тарыхын, каада-салтын чагылдырууда колдонулат: *Кыска жип байлоого жетпейт, малы жок жайлоого көчпөйт*. Публицистикалык стилде *кыска* сын атоочу нейтралдык коннотацияда колдонулат, анда убакыттын, мөөнөттүн кыскалыгы сүрөттөлөт: *Кыска аралыктын ичинде " белгисиз республикада " союзду солкулдаткан*

окуялар болуп кетти [Эркин-Тоо гезити – Кыргыз тили корпусу]. Мына ушул регионго бөлүнүүнүн өтө эле күчөп кеткени да менин ал кызматта кыска мөөнөттө иштеп калышымдын негизги себептеринен болуп калды [Эркин-Тоо гезити – Кыргыз тили корпусу]. Көп өтпөй эле оозго алынат . Кыска убакыт ичинде калем үзүрүн көрө баштайт[Эркин-Тоо гезити – Кыргыз тили корпусу].

Кыргыз тилинде адамдын узундугун өлчөгөн дагы бир сын атооч *бойлуу*. Кыргыз тилинин корпусунда аталган сын атооч 9 текстте 86 жолу колдонулат, корпустук программанын божомолу боюнча бир миллион сөзгө 34.484 мисал туура келет [Кыргыз тили корпусу]. Бул сын атооч адамдын боюнун канчалык узун экендигин ар түрдүү кошумча сын атоочтордун жардамы менен аныктайт. Кыргыз тили корпусунда *бойлуу* сын атоочу төмөндөгү сандык катышта колдонулат:

20-диаграмма. “*бойлуу*” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусундагы пайыздык катышы.

“Манас” эпосунда 34 жолу, “Сынган Кылыч” романында 19 жолу, “Жамийла” повестинде 2 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 3 ирет “Үч бир тууган” жомогунда 6 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 4 жолу, “Келкел” романында 16 жолу, макал-лакаптарда 2 жолу кезигет. *Бойлуу* сын атоочу негизинен адамдын боюн өлчөйт: *Орто бойлуу, кең далы Кыргыздан Манас кан чыгат* [Манас- Кыргыз тили корпусу]. Кыргыз тили корпусунда *орто бойлуу*

фразасы 12 жолу ар кандай тексттерде колдонулат. Андан тышкары *эңчегей бойлуу* сын атоочтук айкашы “Манас” эпосунда байма-бай кезигет: *Эңчегей бойлуу , кең далы Эр экени чын экен* [Манас – Кыргыз тили корпусу]. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *эңчегей (эңчегер) -кыска бойлуу, чымыр, толук, далысы бүкүрөйүңкү, дүгдүйгөн* деген маанини түшүндүрөт [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү].

Узун бойлуу фразасы кыргыз тили корпусундагы эң жыш колдонулган фраза: *Алардын артында сылтыган Мукулманкул, дагы бир чоочун, узун бойлуу дөө адам* [Сынган Кылыч – Кыргыз тили корпусу]. Кыргыздар адатта орто бойлуу келгендиктен адамдын боюнун канчалык узундугунун бөлүп көрсөтүү үчүн *узун бойлуу* фразасы колдонулат, мисалы: *Бир күнү шинелин ийинине арта салып , сол бутунан сылтый баскан узун бойлуу, мойну куркуйган бирөөнү бригадир Орозмат ээрчитип келди* [Жамийла – Кыргыз тили корпусу]. Туруктуу эпитет: *узун бойлуу, кең далы* эпостордо колдонулары айкын болду: *Узун бойлуу , кең далы, Кең көкүрөк эр элең* [Эр Төштүк – Кыргыз тили корпусу]. *Узун бойлуу* адамдын боюн так өлчөгөн фразалар да кезигет: *Эки жарым кес бойлуу кашы үксүйүп көзүнө түшкөн , эчтемеден таюу тартпаган жырткычтай шар* [Келкел – Кыргыз тили корпусу].

Узун бойлуу фразасына синоним *бойлуу* сын атоочу да кыргыз тексттеринде байма-бай колдонулаары аныкталды: *Ал бойлуу жана күчтүү болуп бойго жетти* [Тоолор кулаганда - Кыргыз тили корпусу]. *Бойлуу эти арык , куш мурун , бүркүттөй кабак үйрүп тиктеген тик көз* [Кел- кел - Кыргыз тили корпусу]. Андан тышкары *нооча бойлуу, шыңга бойлуу* фразалары да *узун бойлуу* маанисинде колдонулат: *Шер датка ой басып, башын ийкегиледи . Нооча бойлуу , бүркүт кабак , бетинде саал чаары бар жигит эрдин жымыйыңкы кымтып* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу].

Бойдун кичинелиги *кичине бойлуу, бастек бойлуу, жапалдаш бойлуу, чакан, тараз бойлуу,кагелес бойлуу, чарчы бойлуу* фразалары менен сыпатталат. Мисалы: *Кундуз сымал каралжын жээрде чачтуу тараз бойлуу түзү ийги зайып*[Келкел]. *Узун бойлуу жигитке , чарчы бойлуу кыз керек* [Макал]. *Кичине*

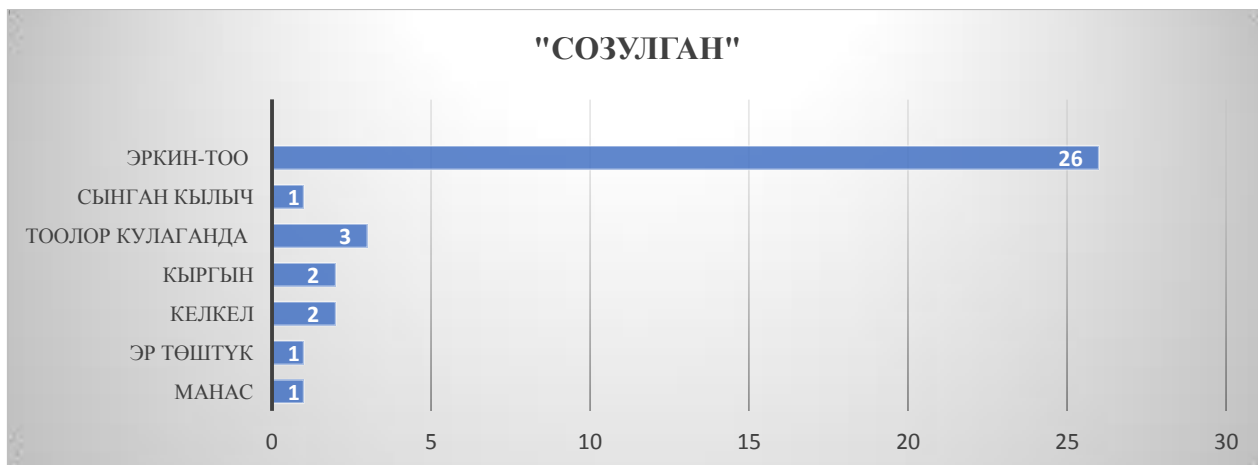
бойлуу , сары киши болсо , анын көзү көк экен [“Үч бир тууган” жомогу - Кыргыз тили корпусу]. *Кайра жаачу булуттай Каары бетине айланган . Жапалдаш бойлуу , кең далы Бура тартпас Музбурчак* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыздар бою узун адамды *куркуйган* сын атоочу менен дагы ченешет. Бирок бул сын атоочтун коннотациясы каймана, көркөм маанини бергендиктен, көркөм адабиятта гана колдонулат. Кыргыз тили корпусунда 2 тексттен 4 мисал жыйналган. Ал мисалдарда адамдын боюнун, моюнунун узундугу сүрөттөлөт: *Чоткара ирени сыркоодой керсары , эти арык , куркуйган нооча жигит экен* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Сол бутунан сылтый баскан узун бойлуу, мойну куркуйган бирөөнү бригадир Орозмат ээрчитип келди* [Жамийла - Кыргыз тили корпусу].

Адамдын боюнунун узундугу *шыргыйдай* сын атоочу менен дагы сыпатталат. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “шыргый—бутактары жок, ичке өскөн узун жаш карагай” [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019:731]. Кыргыз тилинин корпусунда аталган сын атооч катталбагандыгы аныкталды. *Шыргыйдай* туруктуу эпитет катары (лексика-семантикалык вариант) көп учурда жаш жигиттердин боюнунун узундугун сүрөттөйт.

Кыргыз тилинде бойдун кыскалыгы *кодоо, кодогой* сын атоочтору менен сыпатталат. Бирок кыргыз тили корпусунда аталган сын атоочтор кездешпей тургандыгы белгилүү болду. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “*кодоо-бою жапыз, кыска, кодогой*” деп аныкталат [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019:782].

Кыргыз тилинде *созулган* сын атоочу да мейкиндиктеги кыймыл-аракеттин созулушун, жер-суунун узундугун ченейт. Кыргыз тили корпусунда аталган сын атооч 35 жолу 22 текстте кезигет. Корпус программасы болжолдогондой бир миллион сөзгө ушул сын атоочтун 14,034 мисалы туура келет. Изилдөө көрсөткөндөй, *созулган* сын атоочу фольклордо жана көркөм адабиятта аз эле колдонулат. “Манас” эпосунда 1 жолу, “Сынган Кылыч” романында 1 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 1 жолу,

“Келкел” романында 2 жолу, “Кыргын” чыгармасында 1 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 26 жолу колдонулат:

21-диаграмма. “созулган” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусундагы колдонулушу

Созулган сын атоочу географиялык ландшафттын узундугун билдирет: *Шер атанган кара көк Сонун жер, сонун көл көрүп Созулган үлкөн суу кечип*, *Кыяз менен Текести Кыркалай басып келди эми* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

Аталган сын атооч мейкиндиктеги узундукту кандайдыр бир так өлчөм менен сыпаттайт: *Учурда жалпы 45 чакырымга созулган жолдун 72 пайызы аткарылды* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. *Төрт чарчы дубал – бир канча жүз мили узундукка созулган узун дубал, ошондуктан алгачкы дубал “Улуу Кытай дубалы” деген* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Абстракттуу түшүнүктөрдүн узактыгы сыпатталат: *Ошо оор күндөрүнүн бири, таңга жуук муңканып созулган аваз угулду мечит жактан* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу]. *Узакка созулган психикалык травма кылуучу жагдай* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Мейкиндиктеги узундукту сыпаттоодо *керилген* сын атоочу да пайдаланылат. Ал жер-суунун созулуп, керилип жаткан узундугун сүрөттөйт. Аталган сын атооч кыргыз тилинде *керил* этишинен жасалат, ал эки мааниде колдонулат: 1. Кер этишинин туюк мамилеси. 2. Бой көтөрүп, менменсинип ыңгырануу [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү].

Кыргыз тилинин корпусунда аталган лексема 43 жолу 9 тексттен жыйналган, бирок анын экинчи маанисин билдирген мисалдар да болгондуктан, узундукту өлчөгөн мисалдардын саны 20 экендиги такталды, анын ичинде “Манас” эпосунда 1 жолу, “Сынган Кылыч” романында 5 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 4 жолу, “Келкел” романында 9 жолу, “Кыргын” чыгармасында 1 жолу колдонулат:

22-диаграмма. “керилген” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусундагы пайыздык катышы.

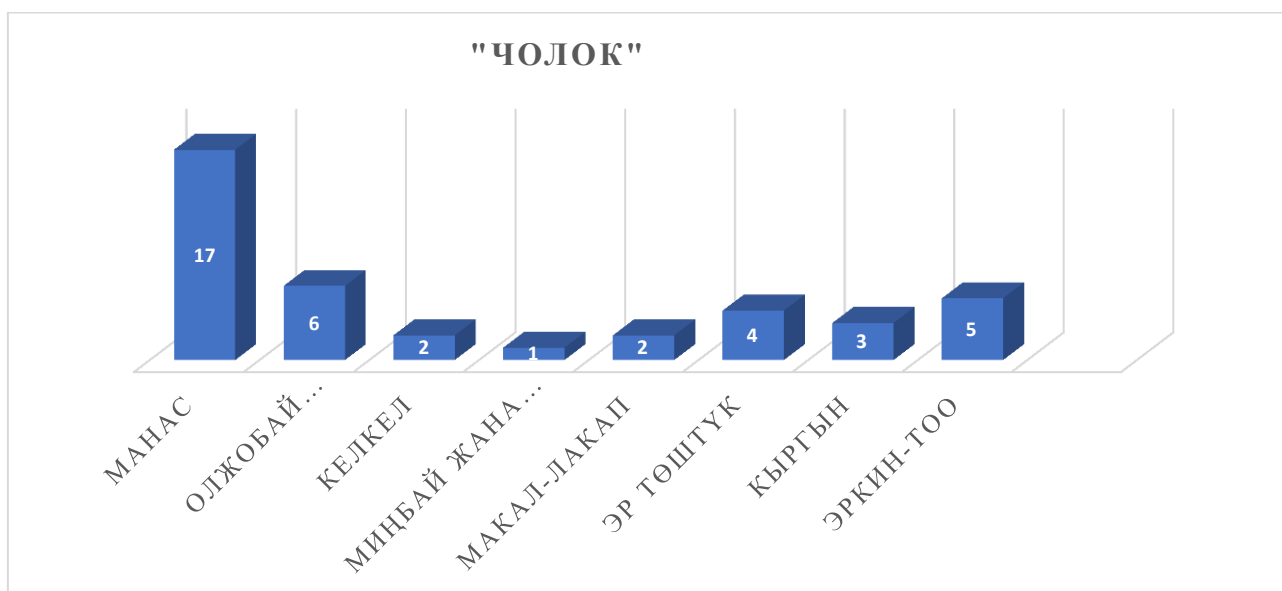
Ал географиялык ландшафттын узундугун, кендигин, созулуп-керилип жатышын өлчөй тургандыгы аныкталды, мисалы: *Чымчык учпай кең сайдан , Жоо кутулбас айзадан, Керилген жайык жер экен, Эсепсиз кытай эл экен*[Манас]. *Керилген Сары өзөн Чүй ...* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Ошол Тулпардын көлүнүн керилген сазына Абил бий кырк өргөө көтөрттү*[Сынган Кылыч]. *Керилген түздүн өйдө четине салынган экен, помещиктин эки кабат кыш үйү* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Кыйрына көз жетпеген , ар жеринде майда дөңсөө, керилген кең талаа.* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Эли мал оторлотуп кетсе эле орустардын көзүнө керилген кең түз бош жаткан болуп көрүнөт окшойт* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыз адабиятында тоо-талаалардын, көл-суулардын байма-бай сүрөттөлүшү кыргыздардын жашоо философиясындагы алардын табигат менен жуурулушкан биримдигин чагылдырат деген ойдобуз.

Керме сын атоочу дагы узундукту сыпаттаган сын атоочторго кирет, ал *кер* этишинен жасалган туундуу лексема. Кыргыз тили корпусунда *керме* сын

атоочу 11 жолу 6 текстте кезиге тургандыгы катталган. Аталган сын атооч тоолордун узундугун өлчөйт: *Кең Кашкаардын Керме – Тоо* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыздар сулуу аялдын моюну узун болот деп түшүнүшөт: *Кызы сулуу кытайдын, Керме моюн, кең көйнөк , Келберсиген бото көз , Келини сулуу кытайдын* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

Мейкиндиктеги узундуктун кыскалыгын өлчөгөн сын атоочко *чолок* кирет. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө бул сын атоочтун 3 мааниси берилет: 1. Кыска. 2. Бир колу же буту жок майып. 3. Куйругу кесилген келте (малга карата айтылат) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019: 663].

Кыргыз тилинин корпусунда *чолок* сын атоочу 40 жолу 10 текстте колдонулат.

23-диаграмма. “*чолок*” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу.

Корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө аталган лексеманын жыштыгы 16, 039 мисалга туура келет. Мисалдардын үчөө бул сын атоочтун *майып* маанисинде колдонулат, алардын экөө “Эр Төштүк” эпосунда, бирөө макал-лакаптарда колдонулат. Калган 37 мисал *кыска* деген маанини туюнтат.

Мисалдардын көбүндө *чолок* жаныбарлардын жал-куйругунун кыскалыгын сүрөттөйт: *Көк чолок тулпар ат минип , Айчык алтын туу алып , Астында Бакай бош* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Кызыл жүздүү Момунжан, Чаар чолок байталды, Кыйнай токуп алыптыр* [Олжобай менен Кишимжан -

Кыргыз тили корпусу]. Аталган сын атооч буюмдардын, кийимдердин узундугун сыпаттайт, мисалы: *Бу полициядан эмес, регуляр аскерден эмес, баары бир кыл чолок күрмө, атчан жүргөнгө ылайык өтүкчөн* [Кыргыз-Кыргыз тили корпусу]. *ошол атты Чыныбекке миңгизип* : - *Чолок кара кылычты , алтын сепкен жоолукту , алтын коңгуроону , алтын шакекти* [Миңбай менен Жүзбай - Кыргыз тили корпусу].

Чолок сын атоочу мейкиндиктеги географиялык түшүнүктөрдүн узундугун ченейт, мисалы: *Бир чоң кара булут маңдайдагы бир чолок теректин башына конгондо теректин башы үч жолу жерге тийип майышат* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. Адамдын мурдунун кыскалыгын сыпаттайт, мисалы: *“Тантырап отурат, ыя ?” деди бир ою, кыжыры келгендей чолок мурдунун үстү тырыша* [Келкел - Кыргыз тили корпусу].

Кыргыздар жер-сууга ат койгондо алардын узундугуна же кыскалыгына байкоо салышып, ошого жараша ат беришкен: *Кабар келди, жазгы алашалбырт убагы эле, барсам Чолок—Сөгөт, Ак—Жылга, Чоң—Камыш* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Жалал - Абад областынын Сузак районунун Таш -Булак айыл аймагынын Чолок - Терек калктуу конушу айыл категориясына киргизилсин* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Чолок сын атоочунун колдонулуу мисалдарын талдоо аркылуу, бул лексема стилдик жактан көркөм жана элестүү маанилерди туюнткандыктан, расмий иш-кагаздар стилинде аз колдонула тургандыгы белгилүү болду.

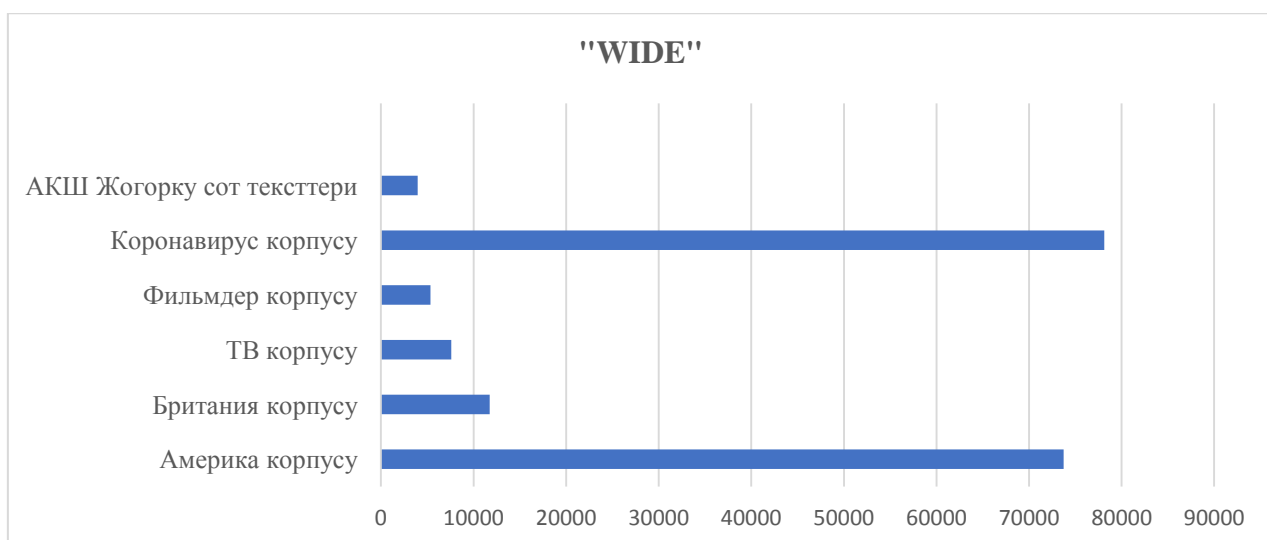
Келте сын атоочу да *кыска, чолок, кичине* деген маанини билдирет [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019:749]. Кыргыз тилинин корпусунда ушул маанисинде 1 эле жолу макал-лакап мисалында колдонулат: *Бою келтенин ою келте*. Демек, кыргыздар абстракттуу түшүнүктөрдүн да узундугун ченешкен (*узун акыл, кыска акыл, келте ой*). Бирок азыркы кыргыз тилинде оозеки кепте келте сын атоочу өтө деле көп колдонулганы байкалбайт, диалект формасында Кыргызстандын түштүгүндө *келте сын атоочу* буюмдун, кийимдин, чачтын кыскалыгын туюнтат.

Орто сын атоочу да заттын узундугун ченейт, бирок бул учурда эки четинен алганда борборго жакын аралыкты өлчөйт. Кыргыз тили корпусунда *орто* лексемасы 318 ирет 103 тексттен жыйналган. Бирок узундукту туюнткан мисалдар өтө көп эмес, анткени *орто* көп маанилүү лексема. Алардын арасынан узундукту билдирген фраза -- *орто бойлуу* көп колдонулат. Мисалы: *Капыр менен бусурман Соруп ийчү эрки бар. Орто бойлуу , кең далы, Ары балбан , ары шер* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Бири орто бойлуу , буудай өң, мурду саал кочкор тумшуктанган , өңдөгөн теридей* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Орто* сын атоочу адамдын жаш узактыгын өлчөйт: *Өргөөдөгү отурган эл кары датканын сөзүн өтө кунт коюп угушуп , тиги орто жашап калган, сейрек кара сакалдуу , көзү алагар, корунчак* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу].

3.5. Англис жана кыргыз тилдериндеги кеңдик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү

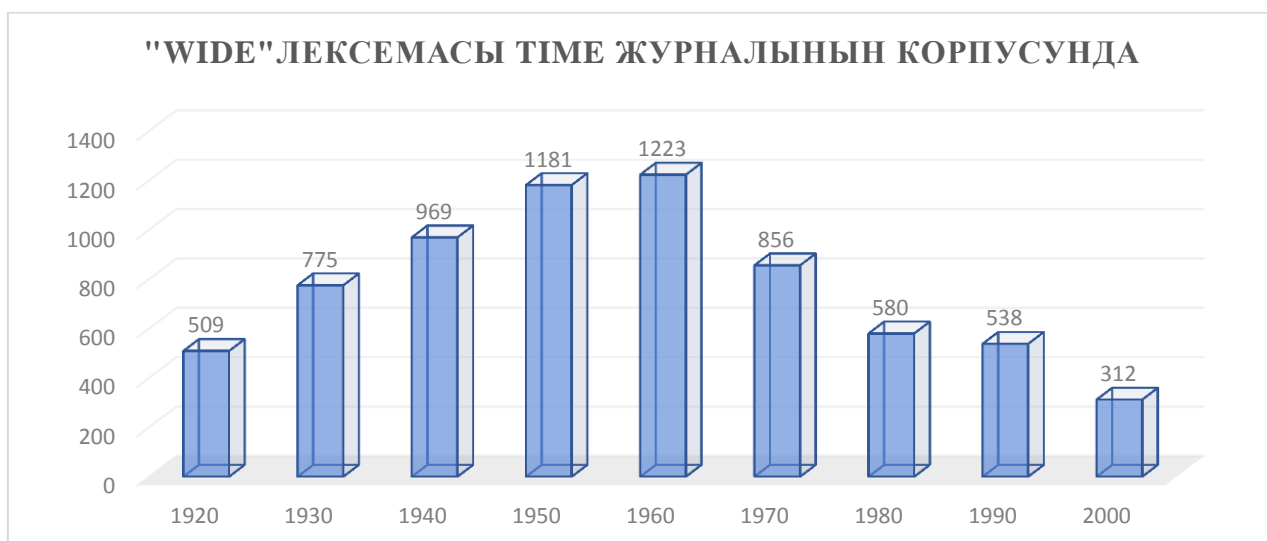
Кеңдик тегиздиктеги горизонталдуу (туурасынан кеткен) жайгашкан түшүнүк. Англис тилинде кеңдикти сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семаларын *wide* (кең) анын антоними *narrow* (*тар*) түзөт. Анын перифериялык семаларына *broad* (кеңири), *thick* (кеңири), *spacious* (кенен), *expansive* (кенен), *extensive* (кеңири), *sizable* (кеңири), *roomy* (кеңири), *commodious* (кеңири), *oversize* (чоң) *voluminous* (көлөмдүү), *outsized* (чоң), *thin* (ичке, кууш), *fine* (кичине) жана башкалар кирет.

Wide сын атоочу америкалык англис тилинин корпусунда 73748 жолу, Коронавирус корпусунда 78120 жолу, ТВ корпусунда 7581 жолу, британиялык англис тилинин корпусунда 11735 жолу, фильмдер корпусунда 5359 ирет, АКШ Жогорку сотунун тексттеринде 3957 жолу кезигет:

23-диаграмма. “Wide ” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Ал эми Time журналынын корпусунда wide сын атоочунун 1920-жылдан 2000-жылдарга чейинки колдонулуу жыштыгы берилет:

24-диаграмма. “Wide ” сын атоочунун англис тилинин TIME корпусунда колдонулушу

Жогорудагы диаграмма көрсөткөндөй wide сын атоочу азыркы англис тилинде жыш колдонулган лексемаларга кирет.

Англис тилинин корпустарындагы фактылык материалдарды талдоодо wide деген сын атооч төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ экендиги байкалды:

а) мейкиндиктеги кеңдикти (заттын туурасын) сыпаттайт: *They are 1 " wide 2 " long 1/8 thick with a quarter round on the perimeter.* (Алардын туурасы 1 дюйм, узундугу 2 дюйм, калыңдыгы 1/8, периметри болсо төрттөн бирди түзөт [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

б) заттардын кеңири тараган түрүн көрсөтөт: *He always brought back a wide variety of objects* (Ал ар дайым буюмдардын кеңири тараган түрүн алып келчү) [Corpus of Contemporary American English (COCA)]. Ушундай эле семантикадагы мисалдар бардык корпуста арбын. Алар *wide range* (кеңири түрү), *wide spectrum* (кеңири түрү), *wide variety* ((кеңири түрү).

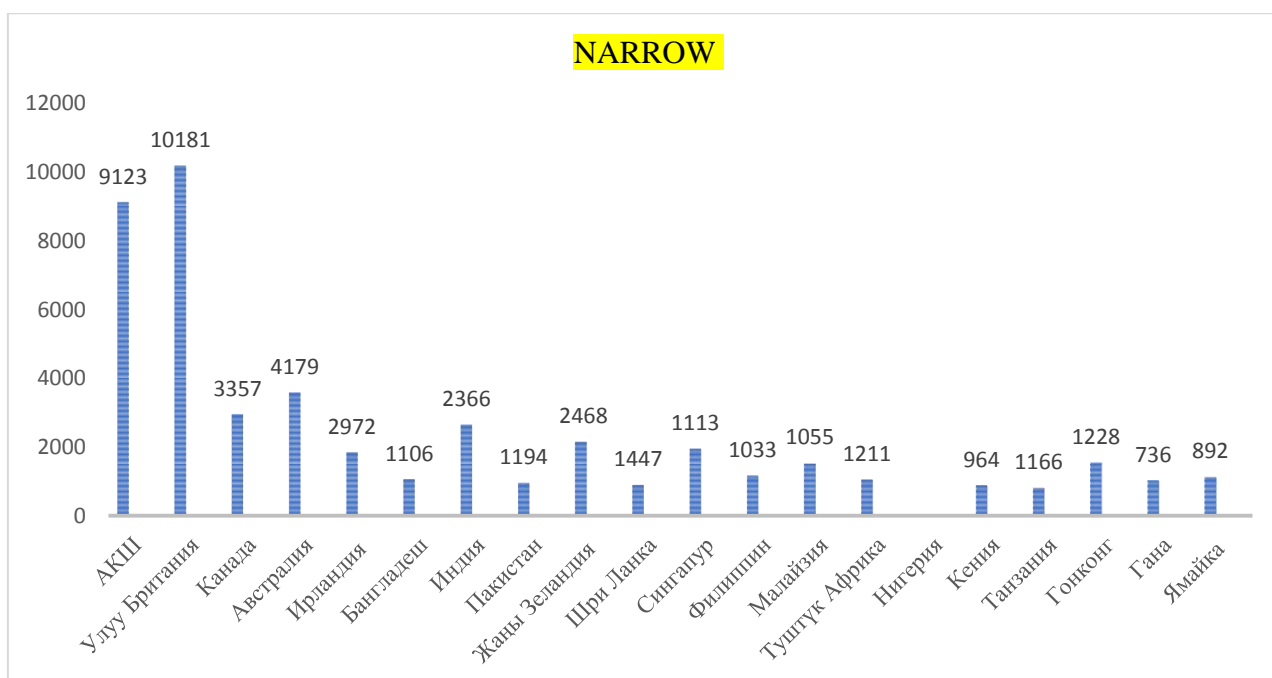
в) заттардын ортосундагы чоң айырманы сыпаттайт: *But there is a wide difference between an English admiralty judge and one appointed under the Constitution* (Бирок англис адмиралдык судьясы менен Конституция боюнча дайындалган судьянын ортосунда чоң айырма бар) [Corpus of US Supreme Court Opinions].

г) кандайдыр бир буюмдун кеңдигин туюнтат: *It has wide tubes connecting three large canisters ostensibly for sleeping eating and excreting* (Анын уктаган абалдабтамактануу жана даарат ушатуу үчүн үч чоң канистрди бириктирген кең түтүктөрү бар) [The Coronavirus Corpus].

д) дүйнөнүн кеңдигин вербализациялайт: *I wouldn't take it if it was the last hot dog in the whole wide world* (Эгер бул кең ааламдагы акыркы хот-дог болсо, мен аны алмак эмесмин) [The TV Corpus]. Бирок ТВ корпусунда *wide* лексемасы тактооч катары да көп колдонула тургандыгы аныкталды.

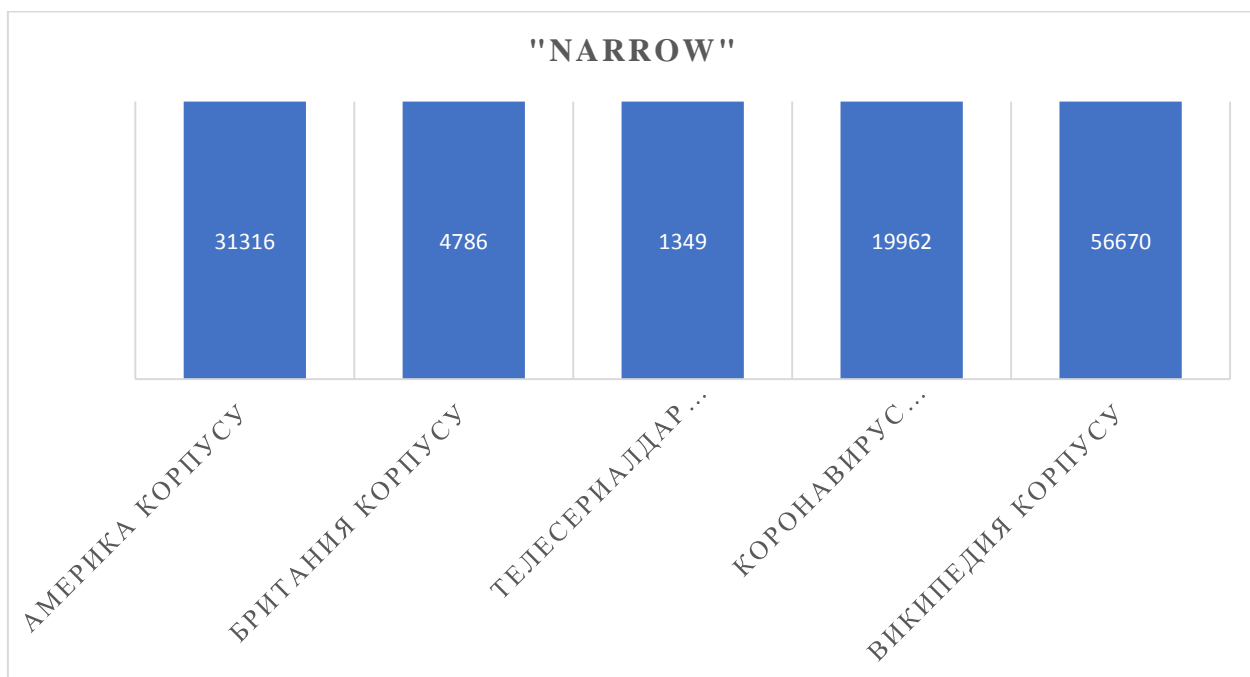
е) Ландшафтты сүрөттөйт: *Snow is like a wide sea* (Кар деген чалкып жаткан кең деңиздей жатат) [The Movie Corpus].

Заттардын тардыгын сүрөттөгөн лексема *narrow* (тар). Дүйнөлүк интернет корпусунда аталган сын атооч төмөндөгү сандык катышта колдонулат:

25-диаграмма. “*narrow*” сөзүнүн атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Америкалык англис тилинин корпусунда 31316 жолу, Википедия корпусунда 56670 жолу, Коронавирус корпусунда 19962 жолу, Британиялык англис тилинин корпусунда 4786 жолу, америкалык телесериалдар корпусунда 1349 жолу колдонула тургандыгы аныкталды, диаграмманы караңыз:

26-диаграмма. “*narrow*” сөзүнүн атоочунун англис тилинин TIME корпусунда колдонулушу

Narrow сын атоочу төмөндөгү лексика- семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

а) көчөлөрдүн, өтмөктөрдүн тардыгын сүрөттөйт: *Very many delivery vehicles in this narrow shopping street (Бул тар базар көчөсүндө жүк жеткирүү унаалары көп турат)* [Corpus of Contemporary American English]. *Thousands of flights pass through the narrow corridors every day (Кууш өтмөктөр аркылуу күн сайын миңдеген каттамдар өтөт)* [TV corpus];

б) ландшафттын тардыгын сыпаттайт: *These are dissected by three narrow valleys (Алар үч кууш өрөөнгө бөлүнөт)* [The Wikipedia Corpus].

Заттардын, түшүнүктөрдүн тардыгын сүрөттөйт: *the narrow white bands stands for purity, strength, and dignity (Тар (ичке) ак ленталар тазалыкты, күчтү жана кадыр-баркты билдирет)* [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Англис тилиндеги *broad* сын атоочу да кеңдикти сыпаттайт. Интернет жаңылыктары корпусунда 590861 ирет, Интернет тексттери корпусунда 487442 жолу, Википедия корпусунда 65272 жолу, Коронавирус корпусунда 52906 ирет, ТВ корпусунда 3077 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 37688 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 5027 жолу колдонулат:

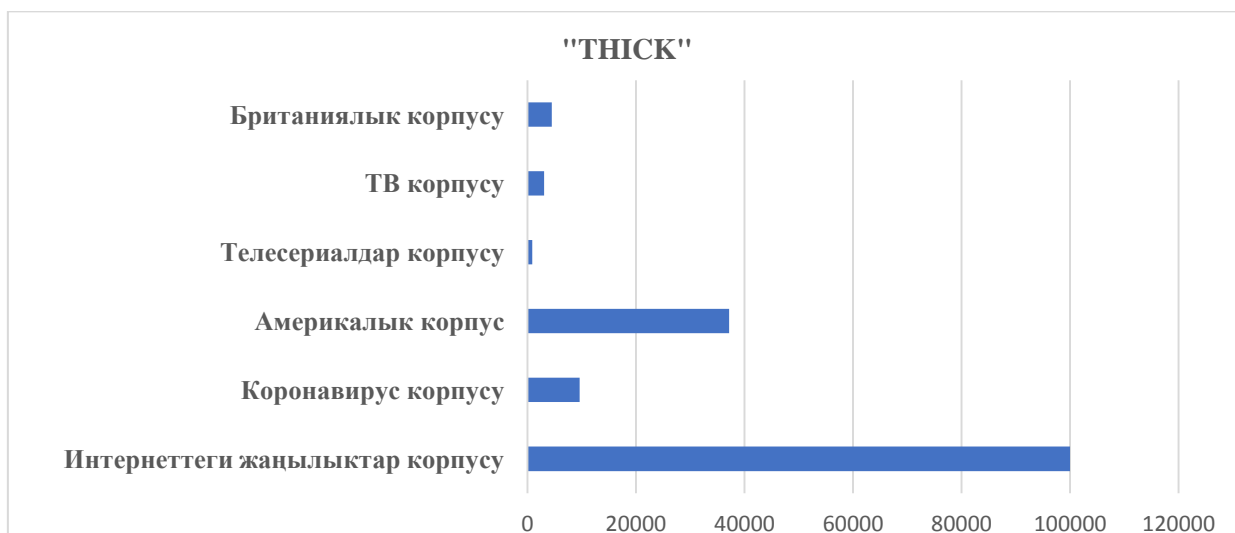

27-диаграмма. “*broad*” сын атоочунун англис тилинин корпуста колдонулушу

Аталган сын атоочтун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар:

- 1) Кандайдыр бир ландшафттын кеңдигин сыпаттайт: *The central aspen parkland region extending in a broad arc between the prairies and the forests* (Борбордук Аспен сейил бак аймагы прерийлер менен токойлордун ортосундагы кең жаа түрүндө созулуп жатат) [Wikipedia Corpus]. *Encircled by a broad sweep of the River Usk* (Уск дарыясынын жайнак агымы менен курчалган) [British National Corpus (BNC)].
- 2) Жолдордун, аянттардын, көчөлөрдүн кеңдигин сүрөттөйт: *Broad gauge railways in 2010 stretched for 2918km 0 and electrified railways numbered 1278km 0.* (2010-жылы кенен темир жолдор 2918 км болсо жана электрлештирилген темир жолдор 1278 кмге созулган) [Wikipedia Corpus]. *Cheltenham is a town of spacious elegance from sweeping terraces and broad avenues bordered by trees and gardens galore* (Челтнем – кең террасалардан жана бак-дарактар менен көрктөлгөн кенен проспектилерден турган кооз шаар) [British National Corpus (BNC)]
- 3) Лексика-семантикалык вариант катары кандайдыр кеңири мүмкүнчүлүк деген эпитетти билдирет: *This partnership with Google opens up a broad range of possibilities to offer a superior retail experience to consumers throughout the world* (Бул Google менен өнөктөштүк дүйнө жүзү боюнча керектөөчүлөргө чекене соода тажрыйбасын сунуш кылууда кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет) [Coronavirus Corpus].
- 4) Кандайдыр бир түшүнүктүн кеңири таралышын сыпаттайт: *The broad geographic distribution of HPAI H5N1 viruses and the risk of transmission to humans causing severe* (HPAI H5N1 вирустарынын кеңири географиялык таралышы жана адамдарга жугуу коркунучу) [Coronavirus Corpus].
- 5) Кандайдыр бир жаныбардын анатомиялык өзгөчөлүгүн чагылдырат: *Their skulls are mostly broad and short, and are often incompletely ossified* (Алардын баш сөөктөрү негизинен кең жана кыска, көбүнчө сөөктөрү анча өрчүгөн эмес) [Wikipedia Corpus].

Thick сын атоочу заттын калыңдыгын сыпаттайт. Интернет жаңылыктары корпусунда 100000 ирет, Коронавирус корпусунда 9604 ирет, ТВ корпусунда 3077 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 37143 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 4487 жолу, Америкалык телесериалдар корпусунда 865 жолу колдонулат:

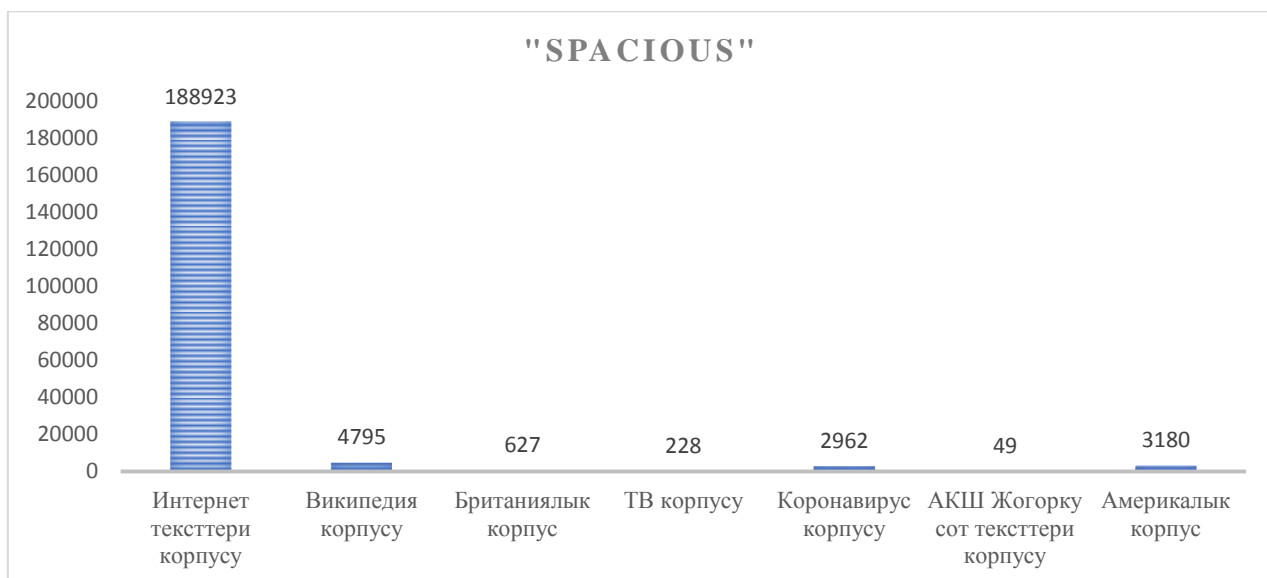

28-диаграмма. “*thick*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Thick сын атоочунун төмөнкүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар:

1. Тумандын, түтүндүн калыңдыгын сүрөттөйт: *On some days the smoke is so thick here that it obscures the sun* (Кээ бир күндөрү бул жерде түтүн өтө коюу болгондуктан күндү жаап калат) [British National Corpus (BNC)]. *The fog's so thick, sir* (Туман абдан коюу, сэр) [The Movie Corpus].
2. Дубалдардын калыңдыгын билдирет: *The walls are too thick* (Дубалдар абдан калың) [The TV Corpus].
3. Калың, жыш өскөн бадалдарды, өсүмдүктөрдү сыпаттайт: *The uncompleted model school in Odo has been overtaken by weeds and thick bushes* (Ододогу курулуп бүтө элек миптүү мектепти отто чөптөр жана калың бадалдар басып калды) [Coronavirus Corpus].
4. Чачтын коюулугун туюнтат: *I have extremely thick hair* (Менин чачым абдан коюу) [NOW Corpus (News on the Web)].

Spacious сын атоочу да кеңдикти сыпаттайт. Интернет тексттери корпусунда 188923 ирет, Википедия корпусунда 4795 жолу, Коронавирус корпусунда 2962 ирет, ТВ корпусунда 228 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 3180 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 627 жолу, Америкалык Жогорку сот тексттеринде 49 ирет колдонулат.

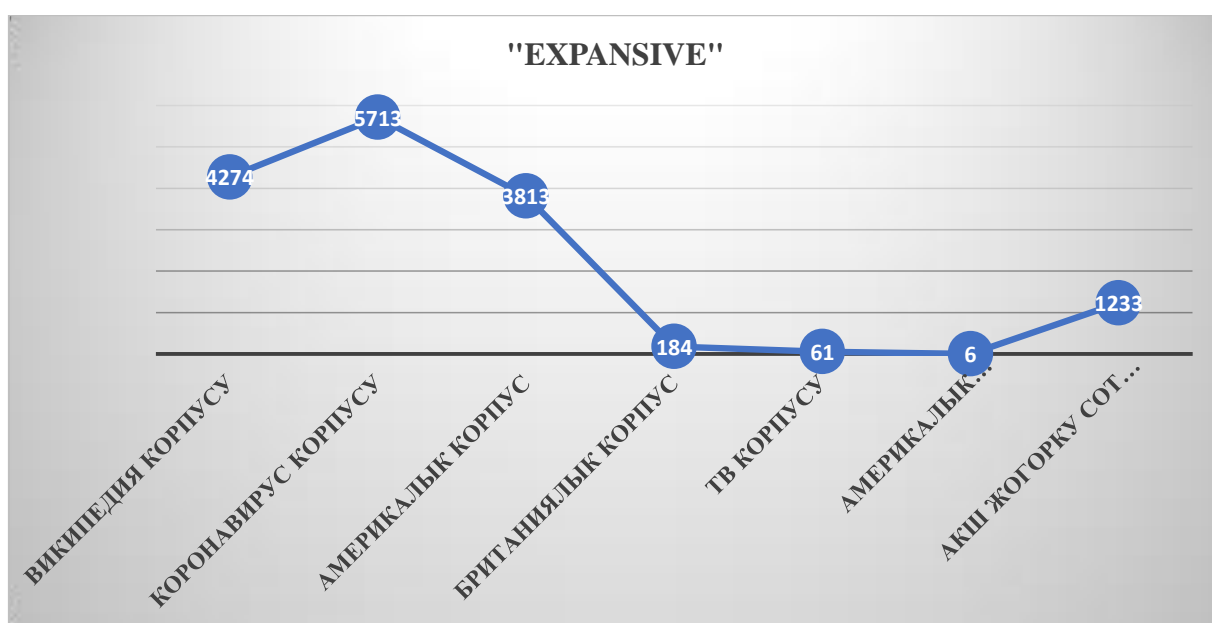
29-диаграмма. “spacious” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Аталган сын атоочтун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Ландшафттын кеңдигин сүрөттөйт: *From the tops of the mountains that form its spacious valley, the village looks like a kind of postapocalyptic tableau* (Кең өрөөндү курчап турган тоолордун чокуларынан айыл кандайдыр бир кыяматтан кийинки сүрөттөгүдөй көрүнөт) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].
2. Бөлмөнүн, үйдүн, имаараттын кеңдигин сыпаттайт: *Originally a spacious country house, the hotel offers every conference and leisure facility* (Алгач кенен айыл үйү катары салынган бул мейманкана конференциялар жана эс алууга бардык мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт) [British National Corpus (BNC)].
3. Асмандын кеңдигин сүрөттөйт: *O beautiful for spacious skies* (Кең асмандын сулуусу) [Wikipedia Corpus].

4. Ааламдын, Жер планетасынын кеңдигин сүрөттөйт: *who do good in this world is good, and the earth of Allah is spacious* (Бул дүйнөдө жакшылык кылгандар жакшы болот жана Алланын жери кенен) [Coronavirus Corpus].
5. Өтмө мааниде саясат чөйрөсүнүн кеңдигин сүрөттөйт: *Appellate courts may not enter the more spacious domain of public policy which Congress has entrusted in the various regulatory agencies* (Конгресстин карамагындагы мамлекеттик органдар жүргүзгөн саясаттын кеңири чөйрөсүндө Апелляциялык сотторго орун жок) [Corpus of US Supreme Court Opinions].
6. Кандайдыр бир жер аянтынын кеңдигин репрезентациялайт: *Parents can catch a break while kids play in a spacious play area* (Ама-энелер балдар кенен аянтта ойноп жатканда эс алышат) [Coronavirus Corpus].

Expansive сын атоочу да кеңдикти сыпаттайт. Ал Википедия корпусунда 4274 жолу, Коронавирус корпусунда 5713 ирет, ТВ корпусунда 61 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 3813 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 184 жолу, Америкалык Жогорку сот тексттеринде 1233 ирет, Америкалык телесериалдар корпусунда 6 жолу колдонулат:

30-диаграмма. “*expansive*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

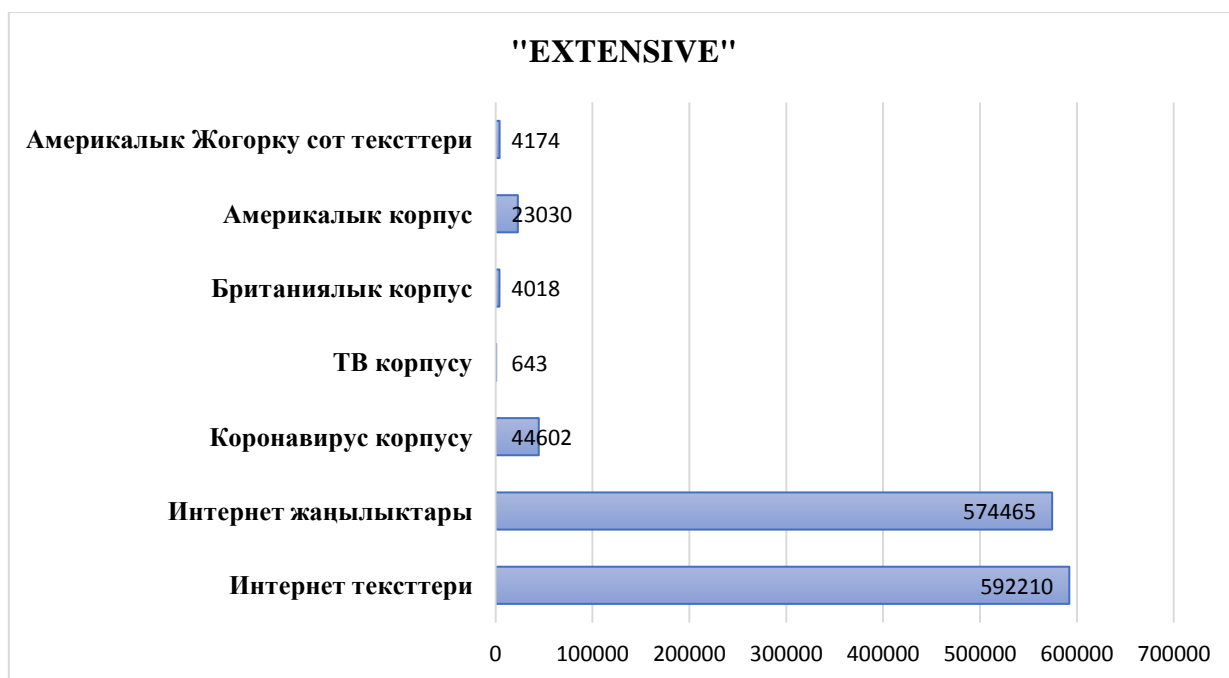
Аталган сын атооч кеңдикти сыпаттоодо төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө эгедер:

- 1) Океандын чалкып жаткан кеңдигин сүрөттөйт: *In the middle of this beautiful, wonderful, huge, enormous, expansive ocean* (Бул кооз, кереметтүү, зор, эбегейсиз зор, кең океандын ортосунда) [The TV Corpus].
- 2) Кандайдыр бир имараттын кеңдигин сыпаттайт: *Crown Heights, a Brooklyn neighborhood home to a large Orthodox Jewish community and an expansive synagogue that serves as the world headquarters for the Hasidic movement* (Кроун Хайтс, Бруклиндеги ири еврей коомчулугунда жайгашкан үй жана Хасидик кыймылынын дүйнөлүк штаб-квартирасы катары кызмат кылган кенен синагога) [The Coronavirus Corpus].
- 3) Чөлдөрдүн кеңдигин, чоңдугун туюнтат: *The east side of California's mountains produce a rain shadow, creating expansive deserts* (Калифорниянын тоолорунун чыгыш тарабында жаан-чачын болбогондуктан, чалкып жаткан эбегейсиз чөлдөрдү жаралган) [Wikipedia Corpus].
- 4) Ландшафттык дизайн менен жасалган жер аянтынын кенендигин сыпаттайт: *if he would have opted for something other than an expansive lawn at Mount Vernon* (эгерде ал Вернон тоосундагы кең газондон башка нерсени тандаса) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].
- 5) Жер планетасынын кеңдигин репрезентациялайт: *I understand that you are the only person on god's great, green, expansive earth that is actually mourning victor* (Мен сизди Кудайдын чоң, жашыл, эбегейсиз кенен Жеринде жеңүүчүнү жоктоп жаткан жалгыз адам деп түшүнөм) [Corpus of American Soap Operas].

Extensive сын атоочу да кеңдикти сыпаттайт. Интернет тексттери корпусунда 592210 ирет, Интернет жаңылыктары корпусунда 574465 жолу, Коронавирус корпусунда 44602 ирет, ТВ корпусунда 643 жолу, Америкалык англис тилинин

корпусунда 23030 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 4018 жолу, Америкалык Жогорку сот тексттеринде 4174 ирет колдонулат.

31-диаграмма. “extensive” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

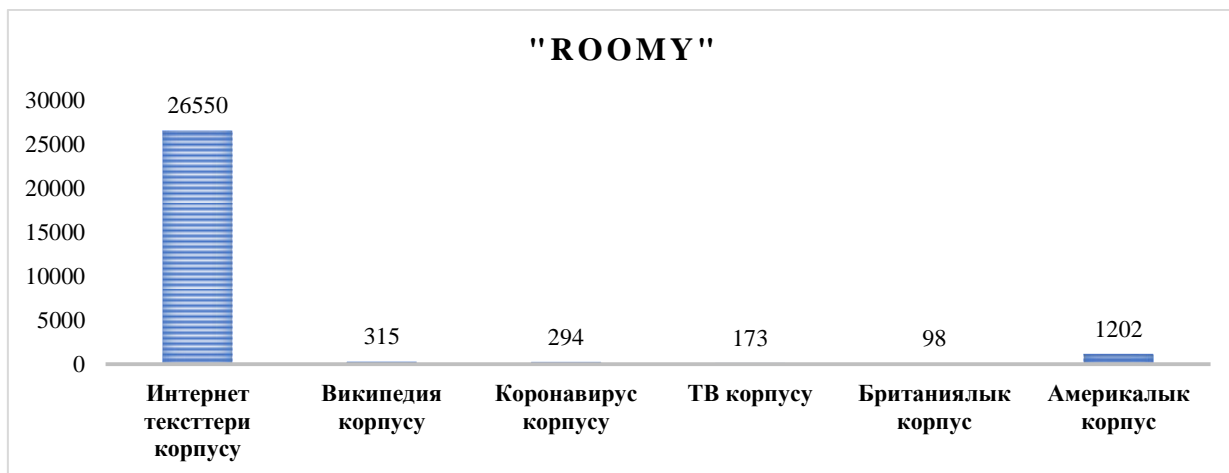
Extensive сын атоочунун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар:

1) Кандайдыр бир жер аянтынын кеңирелигин туюнтат: *Excellent Restaurant, Conference and Private Party facilities. Extensive parking* (Мыкты ресторан, конференция жана кече өткөрүүгө ылайык жабык жайлар. Кеңири машина токтотуучу жер) [British National Corpus (BNC)];

2) Кандайдыр бир имаараттын кеңдигин сүрөттөйт: *Consulting suites, physiotherapy and hydrotherapy units. # An extensive health centre for GP functions* (Консалтинг бөлмөлөрү, физиотерапия жана гидротерапия бөлүмдөрү. # жалпы дарылоо терапиясы үчүн кеңири ден соолук борбору)[British National Corpus (BNC)];

3) Кандайдыр бир ресурстун кенендигин, көпт туюнтат: *There were also extensive government funding for the expansion of existing educational facilities* (Колдонулуп жаткан билим берүү объектилерин кеңейтүүгө мамлекет тарабынан да кеңири каражат бөлүнгөн) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Roomy сын атоочу да кенендикти туюнтат. Интернет тексттери корпусунда 26550 ирет, Википедия корпусунда 315 жолу, Коронавирус корпусунда 294 ирет, ТВ корпусунда 173 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 1202 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 98 жолу колдонулат:

31-диаграмма. “*roomy*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Roomy сын атоочунун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар:

1) Чөнтөктүн, баштыктын кеңдигин сүрөттөйт: *Made from durable waxed cotton canvas, it features generous handles for easy toting, roomy exterior pockets* (Узак пахта материалдан жасалган, оңой кармаш үчүн кең туткалары, кенен тышкы чөнтөктөрү бар) [The 14 Billion Word Web Corpus].

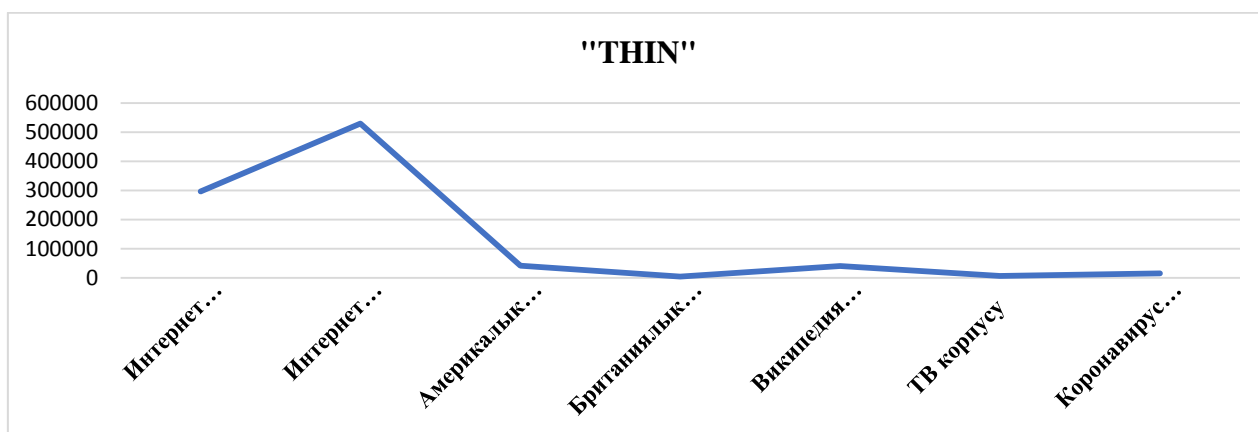
2) Жер аянтын, имаараттын кеңдигин сүрөттөйт: *I love roomy claustrophobic places* (Мен кенен жерлерди жакшы көрөм) [TV Corpus].

3) Кийимдин кеңдигин сыпаттайт: *complete with a cropped black leather jacket and roomy grey jeans* (кыска кара булгаары куртка жана кенен боз жинсы кийип алган) [Coronavirus Corpus].

4) Машиненин кеңдигин сүрөттөйт: *The car is a tall, fairly roomy four-door sedan, of modest dimensions* (Машина жөнөкөй дизайндагы, узун, бир кыйла кенен төрт эшиктүү седан) [Wikipedia Corpus].

5) Самолеттогу орундардын кеңирилигин сүрөттөйт: *They will more frequently book roomy business-class seats* (Алар бизнес-класстагы кенен орундарды көбүрөөк брондошот) [Coronavirus Corpus].

Thin сын атоочу заттын ичкелигин, кууштун сыпаттайт. Интернет жаңылыктары корпусунда 297075 жолу, Интернет тексттери корпусунда 528998 ирет, Википедия корпусунда 40877 жолу, Коронавирус корпусунда 15444 ирет, ТВ корпусунда 6790 жолу, Америкалык англис тилинин корпусунда 41641 ирет, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 4928 жолу колдонулат:

32-диаграмма. “*thin*” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Thin сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Дубалдардын ичкелигин, жукалыгын билдирет: *They were etching the wafers to create thin vertical walls standing up from the surface* (Алар вертикалдуу жука дубалдарды уруу үчүн пластиналарды оюшту) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

2. Сөөктөрдүн, тиштердин түзүлүшүндөгү кууш, ичке өзгөчөлүктөрдү билдирет: *The long bones are thin, hollow and very light* (Узун сөөктөрү ичке, ичи көңдөй жана өтө жеңил болот) [Wikipedia Corpus]. *Each tooth has a cluster of thin, hexagonal, upright, parallel tubes of vasodentin* (Ар бир тиште кууш, алты бурчтуу, тик, параллелдүү вазоденттин түтүкчөлөрү бар). [Wikipedia Corpus].

3. Адамдын арыктыгын, ичке дене боюн сыпаттайт: *She is thin and walks slowly with a cane but she stands straight* (Ал арык, таяк менен жай басып басат, бирок боюн түз кармап тура алат) [Coronavirus Corpus].

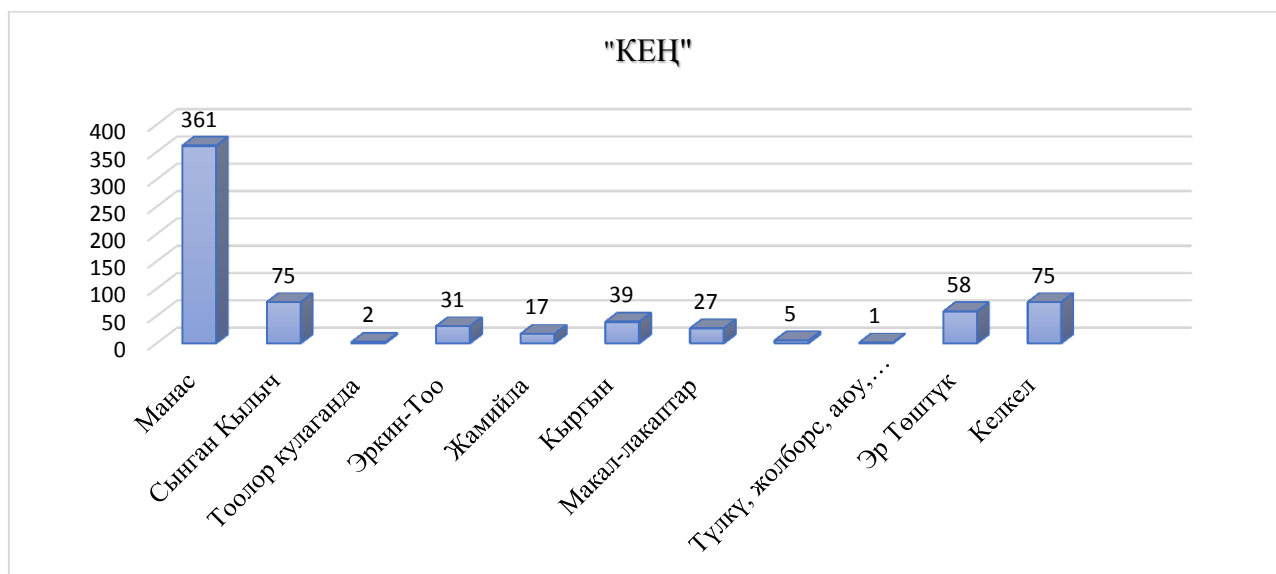
4. Чачтын ичкелигин, суюктугун сыпаттайт: *He is described as a middle-aged white man with thin grayish/blonde hair* (Ал суюк ак чачтуу, орто жаштагы

европалык адам катары сүрөттөлөт) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Кыргыз тилинде кеңдикти (туурасын) сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семалары: *кең* жана *тар*. Перифериялык семалары: *кеңири*, *мейкин*, *даркан*, *кенен*, *талпагай*, *жоон*, *ичке*, *кууш*, жана башкалар.

Кыргыз тилинин корпусунда *кең* сын атоочу 691 ирет 28 текстте кезигет.

Аталган сын атоочтордун арасынан корпустагы эң жыш колдонулган сын атооч экендиги белгиленди. Корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө 277.077 мисал туура келет [Кыргыз тили корпусу]. “Манас” эпосунда 361 жолу, “Сынган Кылыч” романында 75 ирет, “Жамийла” чыгармасында 17 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 5 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “Түлкү, жолборс, аюу, карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 58 жолу, “Келкел” романында 75 жолу, “Кыргын” романында 39 жолу, макал, лакаптарда 27 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 31 ирет колдонулат.

33-диаграмма. “КЕҢ” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

Изилдөө көрсөткөндөй, “Манас” эпосунда *кең* сын атоочу:

а) мейкиндиктеги жер-суунун кенендигин сүрөттөйт: *Арсландай таптаным, Баштыгы Жакып, Акбалтай Алтымыш балбан аттаным, Кең Кашкар ылдый жакалап* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Батасын берип Акбалтай Кең*

Алтайдын баткалда Кейип кыргыз жатканда Күн кечигип, түн өтүп [Манас-Кыргыз тили корпусу]. *Аман болсо Манасың Кең - Кол , Талас жер табат* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Чыңроо тарткан жез найдан , Чымчык учпас кең сайдан , Жоо кутулбас айзадан , Эрендери эригип* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Айланайын Манасым , Аркайып кары кетпеген Кең Ала - Тоо жериң бар , Сурап ичип тойбогон* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

б) адамдын сырткы келбетин сыпаттайт: *Этеги жайык , ичи кең , Эрге ылайык кең далы , Ары ырыстуу , акжолтой Күйүп жүргөн кези ушул!* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Бузукту башка салды эми. Келеңкер чачпак , кең соору Келини сулуу кыргыздын Кытай кеп кылбай* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Каш - кабактын ортосу Төбөсү түшкөн көргө окшойт . Жазы маңдай , кең жайык Бөлүнүп калган төөгө окшоп Жоо бөрүсү эр Калча* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

в) жылкынын тышкы көрүнүшүн аныктайт: *Каалап сизден сурадым . Кең көкүрөк, тайкы жал , Керишке минер Аккула Береним* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Келишимдүү ат минип , Кең куйругун чарт түйүп , Кызыл - тазыл кийинип*[Манас].*Айтып кеткен Кула аты Анык өзү ушу экен. Кең көкүрөк, тайкы жал, Кетмен туяк, кең соору* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

г) кийимдин кеңендигин сүрөттөйт: *Кебез белбоо, кең өтүк , Келберсиген Коңурбай Болжолун айтып кетейин* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Келеме бото , кең күрмө , Ок өтпөс тон кийгизген . Аркар аяк , жез билек* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Узун чачтын ыктуусу , Ургаачынын мыктуусу , Кең көйнөктүн тазасы , Ургаачынын баашасы* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Кер кабылан ат минип , Кең багелек , көлбөр шым , Кеңири күрмө тон кийип* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч” романында да кең сын атоочу төмөндөгү мисалда кыргыздардын боз үйүнүн канча канаттан турганын жана анын кеңендигин сыпаттайт: *Бүт Таластын кадырман карылары , жакшы чыкма мырзалары он эки канат кең өргөөгө толуп отурушуптур* [Сынган Кылыч- Кыргыз тили корпусу]. Бул контекстте кыргыздардын турак-жайынын

кенендиги *канат* ченеле тургандыгы айтылат. Боз үйдөн башка да Кокон ордосундагы бийлердин, бектердин турак-жайларынын кенендиги *кең* сын атоочу менен сыпатталат, мисалы: *Жаркын айымдын үйү , жасалгалуу кең бөлмө* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Тегине, даражасына, амалына жараша кең диванхананын (бийлер, бектер кеңеше турган үй, кеңсе) так турган төрүнөн эки босогосуна дейре кырка тартып* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Романда кыргыздардын солто уруусунун эл билген кулк-мүнөзү, кадыр-баркы *кең* сын атоочу менен сыпатталат, мисалы: “*болгон солто*”, “*ток пейил солто*”, “*ичи кең солто*” делинет, ошон үчүн *коңшулаш уруулар булардын ыгына чоочунбай имерилип турушат* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу].

Лексика-семантикалык вариант катары *кең пейил, ичи кең* деген фразеологизмдер адамдардын ички жан дүйнөсүндөгү мээримдүүлүктү, ырайымдуулукту чагылдырат: *тиштерин кашкайта күлүп, жүрөгүнүн көксөөсүн тартынбай ортого салып ырдап кең пейил жигиттер болор эле* [Сынган Кылыч]. *элине карамдуу , кара кылды как жарган калыс , кечиримчил , пейили кең журт атасын “тай качырбас боз айгыр” деп коёт* [Келкел - Кыргыз тили корпусу].

Т.Касымбековдун “Сынган Кылыч”, “Келкел” романдарында кыргыздардын XIX кылымдагы саясий абалы гана эмес, алардын жашоо философиясы, ишенимдери жана менталитети жогорку көркөм стиль менен репрезентацияланат, мисалы: *Бере көр , чоң кудай ! Бере көр, кең кудай ! Сарыбай эки көзүн жүлжүйтүп, кубанып көк тиктеп, кайсаңдап*[Сынган Кылыч]. *Ичи кең бир кудай өзү таразага салат* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. Бул мисалдарда кыргыздар кудайды мээримдүү, кең пейил, берешен деп ыйык тутары белгиленет.

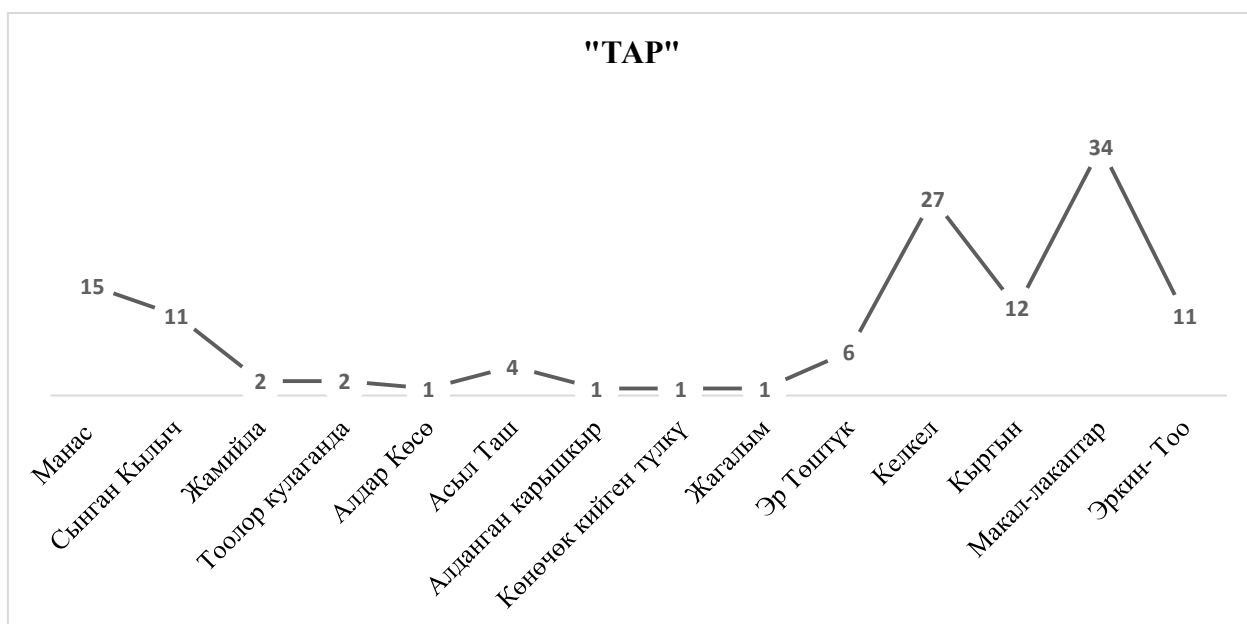
Кыргыздар дүйнөнү, ааламды, мейкиндикти *кең*, чексиз деп билишкен, ал төмөндөгү мисалда көрүнөт: *Бул жаркыраган кең дүйнөнүн куту жалгыз ошолор калгансып Сарыбайдын көңүлүн оодурат* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *ошол көз ирмемде кең ааламда кандайдыр бир жаңы , маанилүү*

пайда болуу боло тургандай бир шоокум кирип келе жатты [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыздардын адамдын бул дүйнөсү да тиги дүйнөсү да жакшы болсун деген бири-бирине изги тилектери төмөндөгү сүйлөмдөр аркылуу чагылдырылат: *Тирүүндө үйүң кең болсун , өлгөндө гөрүң кең болсун* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинде эң жыш колдонулган фраза *кең талаа*, 14 ирет колдонулган бул фраза аркылуу каармандардын окуя болуп жаткан учурдагы сезимдери, туйгулары сүрөттөлөт, табияттын адамдын жашоосундагы орду белгиленет, мисалы: *О , айланайын кең талаам , тоолорум , элиме ушул күч кайратты берген касиетиңден силердин!* [Жамийла - Кыргыз тили корпусу]. *талаанын гүлдөгөн бети ачылгандай , ушул кең талаанын ортосунан мен сүйүшкөн эки жашты көрдүм* [Жамийла - Кыргыз тили корпусу]. “Олжобай менен Кишимжан” дастанында жана “Эр Төштүк” эпосунда жер-суунун кеңдиги чагылдырылат, мисалы: *Кебез тоонун кең сазга, Жайкалыша мен конуп* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу]. *Кыпчак эле элибиз . Кең Кашкардын ары жагы , Кебез - Тоонун бери жагы*[Эр Төштүк]. *Кеңсиреген кең өзөн , Менин жерим , болсочу* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. Эпостордо баатырлардын келбети кең сын атоочу аркылуу сыпатталат, мисалы: *Узун бойлуу , кең далы , Кең көкүрөк эр элең* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. *Кең сын атоочу абстрактуу түшүнүктөрдү да сыпаттайт*, мисалы: *уулун Анжиян, илгерки Аксыкент, азыркы Намангендин Чоң Медреселеринен окутуп , кең рухий таалим алдырганын уккан* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу]. Бул мисалда билимдин көлөмү *кең сын атоочу менен өлчөнөт*. Макал-лакаптарда *кең* лексемасы көп учурда баяндоочтун, бышыктоочтун милдетин аткарат, ал эми сын атооч катары заттын сын-сыпатын аныктаган мисалдар да бар: *Бейли тар адам кең идиштен аш иче албайт. Кеңге — кең дүйнө. Өз өтүгүң тар болсо, кең дүйнөнүн пайдасы не. Эки жаман кошулса кең дүйнөгө сыйышпайт.*

Публицистикалык стилде аталган сын атооч жер-суунун аттарында кезигет, мисалы: *Чүй облусунун Ысык-Ата районунун Кең - Булуң айыл өкмөтүнүн башчысын шайлоо болуп өттү* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Өзүнүн

көркөм адабий стилдеги тексттердеги семантикасынан айырмаланып, публицистикалык стилде *кең* сын атоочу бир аз расмий коннотацияда колдонулат, мисалы: *Сиздерге кааларым бардар жашоо , бакубат турмуш , эң ириде кең келечек, тынчтык заман , чың ден соолук* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. *Келечеги кең кесипкөй жаштарыбыз басымдуу*[Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Мейкиндиктеги кенендиктин канчалык тар экендигин билдирген сын атооч *тар*. Кыргыз тили корпусунда *тар* лексемасы 128 жолу 23 тексттерде кездешет. Корпустук программанын божомолунда миллион сөзгө 51.325 мисал туура келет. *Тар* сын атоочу сүйлөмдө аныктооч, бышыктооч жана баяндоочтук кызматты аткара тургандыгын корпус көрсөттү. [Кыргыз тили корпусу]. Ал “Манас” эпосунда 15 жолу, “Сынган Кылыч” романында 11 ирет, “Жамийла” чыгармасында 2 жолу, “ “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “ Алдар Көсө ” жомогунда 1 жолу, “Асыл Таш” жомогунда 4 жолу, “Алданган карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Көнөчөк кийген түлкү” жомогунда 1 жолу, “Жагалым” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 6 жолу, “Келкел” романында 27 жолу, “Кыргын” романында 12 жолу, макал, лакаптарда 34 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 11 ирет колдонулат.

34-диаграмма. “ТАР” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

Анализ көрсөткөндөй, *тар* сын атоочу:

а) жер-суунун, жолдун тардыгын сыпаттайт, мисалы: *Тар кысыкка барганда Ошондо Кошой абакең Өкүрүгү таш жарып , Кыйкырыгы баши жарып* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Абдылла бек Жаңырык деген жалгыз тар өткөөлдү тосту* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Ырас эле бири чоң, экинчиси тар жол экен* [Асыл Таш - Кыргыз тили корпусу]. *Мына тар капчыгай , ана ак көбүктөнө мөңкүгөн дайра , беркилер көргөнбү бир убакта* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу].

б) кыргыздардын жашоо философиясында адам өмүрү кыска, ал жашаган дүйнөнү каймана мааниде *тар дүйнө* метафорасы сүрөттөйт: *Бу бейбана, бу жан этин жедирген тар дүйнө менен коштошу ... арман күү чалы* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Кыйрап кара кан кетип, Кең дүнүйө тар болуп , Бала сурап кудайдан Байкуш чал мынча кар болуп* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу]. *Бу тар дүйнөнүн талашы көп, жеткенинен жетпей өксүгөн асырет арманы , наалышы көп* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Тиги эле Анжиян Медресесинен жогорку Ислам илимин алган бала бул тар дүйнөнүн чырынан кутулгансып көңүлү тынчпы , Ак жолуна өтүп* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу]. *Тар заман* метафорасы да кыйынчылык мезгилди репрезентациялайт: *Азуулууга бар заман, азуусузга тар заман* [Макал - Кыргыз тили корпусу]. *атам эмгекчил жана тынчы жок адам болгондуктан , тар замандын агымына баши ийбей жакшы жашады*[Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

в) адамдын көңүлүнүн, пейилинин тардыгын сүрөттөйт, бул учурда лексика-семантикалык вариант катары пейили тар, ичи тар деген фразеологизмдер колдонулат: *Бейли тар адам кең идиштен аш иче албайт* [Макал]. *Байга бар дүйнө , жокко тар дүйнө*[Макал]. *Ырас, ырас, тар пенде кайдан кечирсин? ! Ичи кең бир кудай өзү таразага салат* [Келкел- Кыргыз тили корпусу]. *а ниети жанындагы тууганына кыя койбойт , тар санаанын тар кепташына бирпаста камала калды баары* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу].

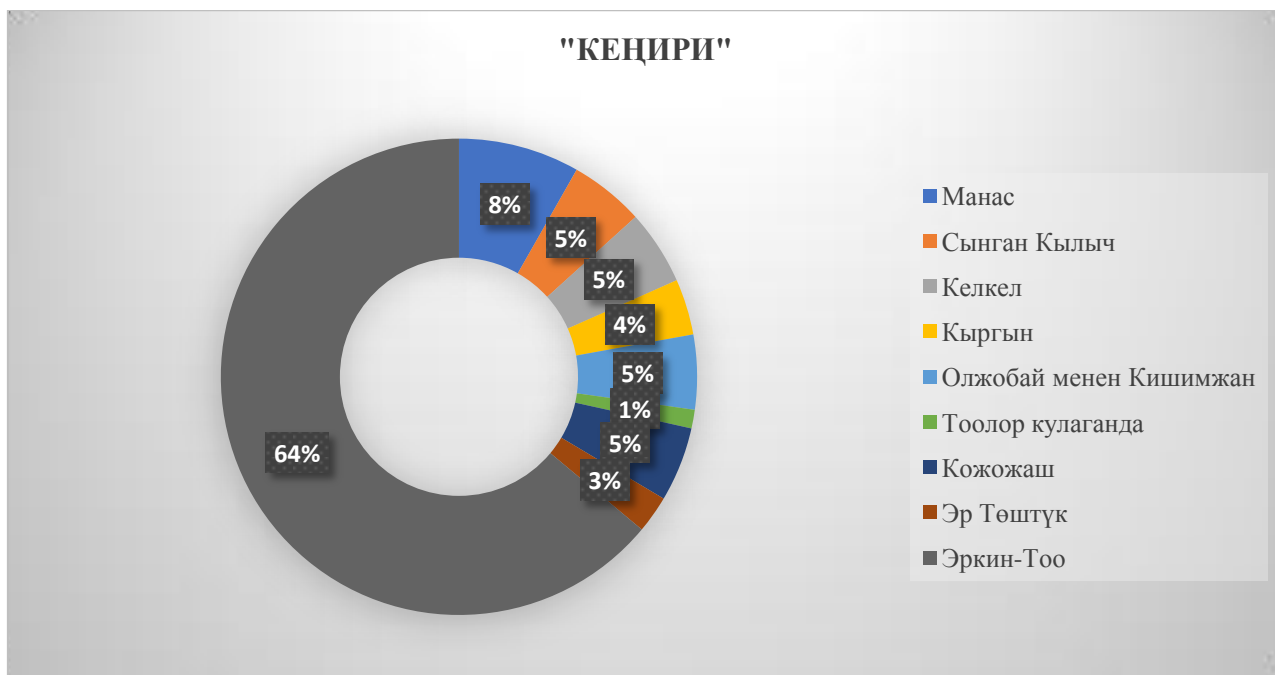
г) буюмдун тардыгын сыпаттайт: *Кемпир аны мышыктан көрдү да каймакты оозу тар көнөчөккө салды* [Көнөчөк кийген түлкү - Кыргыз тили корпусу].

д) турак-жайдын тардыгын сыпаттайт: *Момун эки тизесин кучактап , тар чатырда Карасакалдын баш жагында ой басып огурган* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Баягы мазак тышта да , ушул көөдөй караңгы гөрдөй тар тааш кепесинде да бирге , жанында тургансын Базанын күбүрөгөн үнү улам кайталанып* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу].

е) публицистикада ишенимдин, ойдун тардыгын репрезентациялайт: *“бардык ишти туура , акыл менен жасап жатам” деген тар ишенимибиз улам күчөп бекемделип баратканын туйбагандыгыбызда* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Заттын, түшүнүктүн, кубулуштун кенендигин билдирген дагы бир сема *кеңири*. Кыргыз тили корпусунда 84 текстте 164 жолу кездешет. Корпустук программанын божомолунда миллион сөзгө 65, 761 мисал туура келет. Аталган лексема сын атооч жана тактооч катары боло алат [Кыргыз тили корпусу].

Кеңири лексемасы “Манас” эпосунда 13 жолу, “Сынган Кылыч” романында 8 ирет, “Жамийла” чыгармасында 1 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “ Олжобай менен Кишимжан” дастанында 8 жолу, “Кожожаш” эпосунда 8 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 4 жолу, “Келкел” романында 8 жолу, “Кыргын” романында 6 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 101 ирет колдонулат.

35-диаграмма. “КЕҢИРИ” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусундагы пайыздык катышы.

Төмөндөгү мисалда кыргыздын ордо оюнунундагы тегеректин диаметри *кеңири* сөзү менен чагылдырылат: *Бир жагында кырк бала Манас баштап ичине Кеңири ордо аткандай . Кара чаар кабылан Кадимки Манас баланын Капталында чамынат* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Кеңири* сын атоочу пейилдин кенендигин, айкөлдүгүн билдирүү үчүн да колдонулат, мисалы: *Кең Ала - Тоо жериңден , Айрылып келдик моминтип, Кеңири кыргыз элиңден ! Кейибе, Жакып , кейибе !* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

Айрым учурда аталган сын атооч көптүктү билдирет, мисалы: *Бээжиндеги көп кытай Кан Манас , каптап кетер сел ошол, Кеңири кытай эл ошол* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

Т. Касымбековдун “Сынган Кылыч” романында *кеңири фронт, кеңири укук, кеңири кеп* деген фразалар колдонулат. Кеңири сын атооч катары адамдын көңүлү көтөрүңкү маанайын туюнтат, мисалы: *күн жаркын , теребел жаркып турган , жер да , көңүл да кеңири , бейпил убак* [Кыргын - Кыргыз тили корпусу].

Изилдөө көрсөткөндөй, кеңири лексемасы публицистикалык стилде арбын пайдаланылат, мисалы: *илим - билим жана таалим - тарбия алуулары*

үчүн кеңири шарттар түзүлгөн [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Айрым учурда интернетке, технологияга байланышкан түшүнүктөрдү атоодо компонент катары колдонулат, мисалы: “Өлкөнү санариптештирүү жана балдарды колдоо” жылынын алкагында район аймагындагы билим берүү мекемелеринде кеңири тилкелүү интернетти камсыз кылуу [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Бул учурда *кеңири тилкелүү интернет* орус тилиндеги *широкополосный интернет* деген фразадан калька катары которулган. Эркин-Тоо гезитиндеги тексттерде *кеңири маалымат, кеңири чөйрө, кеңири коомчулук, кеңири аймак* деген фразалардын тутумунда колдонулат.

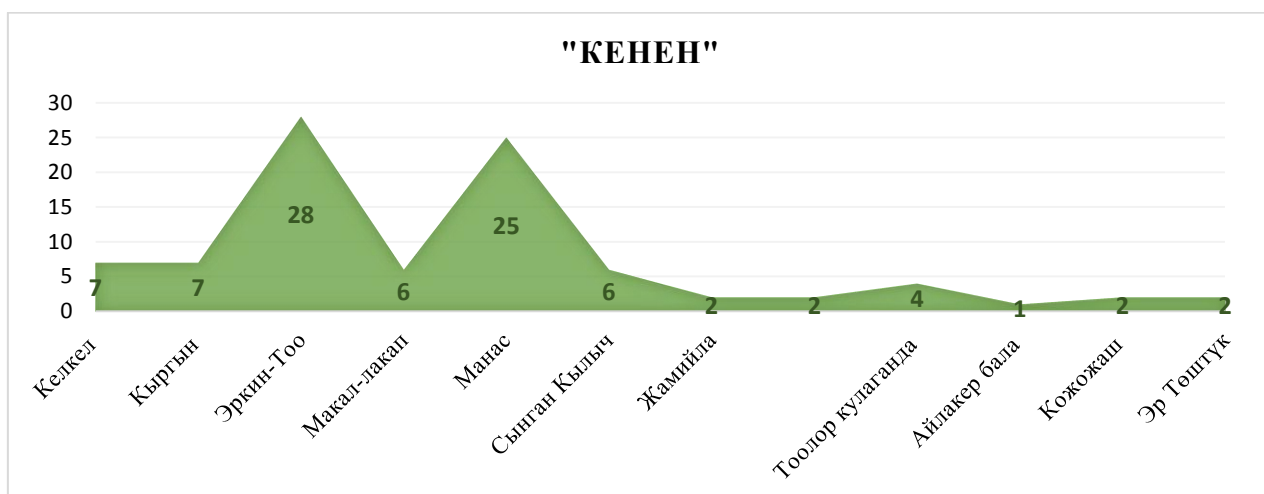
Кенендикти сыпаттаган дагы бир сын атооч *мейкин*. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “*мейкин—кеңири, мелтиреген, жайык*” деп аныкталат [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019:206]. *Мейкин* сын атоочу кыргыз тили корпусунда 6 жолу колдонот, 1 жолу “Олжобай менен Кишимжан” дастанында, 5 жолу “Келкел” романында кездешет. “Олжобай менен Кишимжан” дастанында жер-суунун кенендигин сүрөттөйт: *Айдап койгон жери жок Аймагы мейкин саз болуп, Агын суу менен жарышкан Ала моюн каз болуп* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу]. *Мейкин саз* мелтиреген кең саз талааны туюнтат.

“Келкел” романында 5 мисалдын үчөөсүндө *мейкин* лексемасы зат атооч катары *мейкиндик* маанисинде колдонулса, 2 мисал *кенендикти* сыпаттайт: *бийиги түбөлүк булут курчанып, булуту нечен түркүн удургуй туштарабындагы мейкин түзүн, кум жамынган чөлүн каптап жамгырлап*[Келкел]. Бул учурда *мейкин* географиялык ландшафт- түздүктүн кенендигин билдирет. Экинчи мисалда көл кылаасынын кенендигин, жайыктыгын сыпаттайт:*улам бир жагына жетнисең дагы бир мейкин кылаасы ачыла берет* [Келкел - Кыргыз тили корпусу].

Даркан сын атоочу да кенендикти репрезентациялоочу лексема деп ойлойбуз. Бирок кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *даркан* лексемасынын *кең, ченемсиз* деген мааниси кездешпейт. Кыргыз тилинин корпусунда *даркан талаа* деген гана фразаны жолуктурууга болот. Манасчы

Нурбек Талантбеков Sputnik Кыргызстан радиосунун “Көөнө сөз” берүүсүндө *даркан- кең, ченемсиз, чалкып жаткан жер* деген маанини билдирет деп белгилейт. Азыркы кыргыз тилинде даркан дархан деп х тыбышы менен айтылып жүрөт. Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунда Дархан деген айыл бар. Бул топоним жогоруда айтылгандай *кенен жер* дегенди туюнтат [Sputnik Кыргызстан]. *Даркан талаа* фразасын Ч. Айтматов “Саманчынын жолу” чыгармасында колдонгон. Ошентип *даркан* стилдик жактан көркөмдүк мүнөзгө ээ лексема катары, адабий чыгармаларда гана колдонула тургандыгын белгилейбиз. Балким, колдонуудан чыга баштаган сын атоочтун түрүнө да кириши мүмкүн, анткени фактылык материалдар жокко эсе.

Кенен сын атоочу да кеңдикти туюнткан лексема. Кыргыз тилинин корпусунда ал 92 жолу 34 текстте кездешет кездешет, анын жыштыгы болжол менен бир миллион сөзгө 36, 890 мисал туура келет. Белгилеп кетүүчү маселе—корпуста кенен сын атооч жана тактоочтук мүнөздө колдонулат. Анын ичинде “Манас” эпосунда 25 жолу, “Сынган Кылыч” романында 6 жолу, “Жамийла” повестинде 2 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 2 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 4 жолу, “Айлакер бала” жомогунда 1 жолу, “Кожожаш” эпосунда 2 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 2 жолу, “Келкел” романында 7 жолу, “Кыргын” романында 7 жолу, макал-лакаптарда 6 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 28 ирет кезигет.

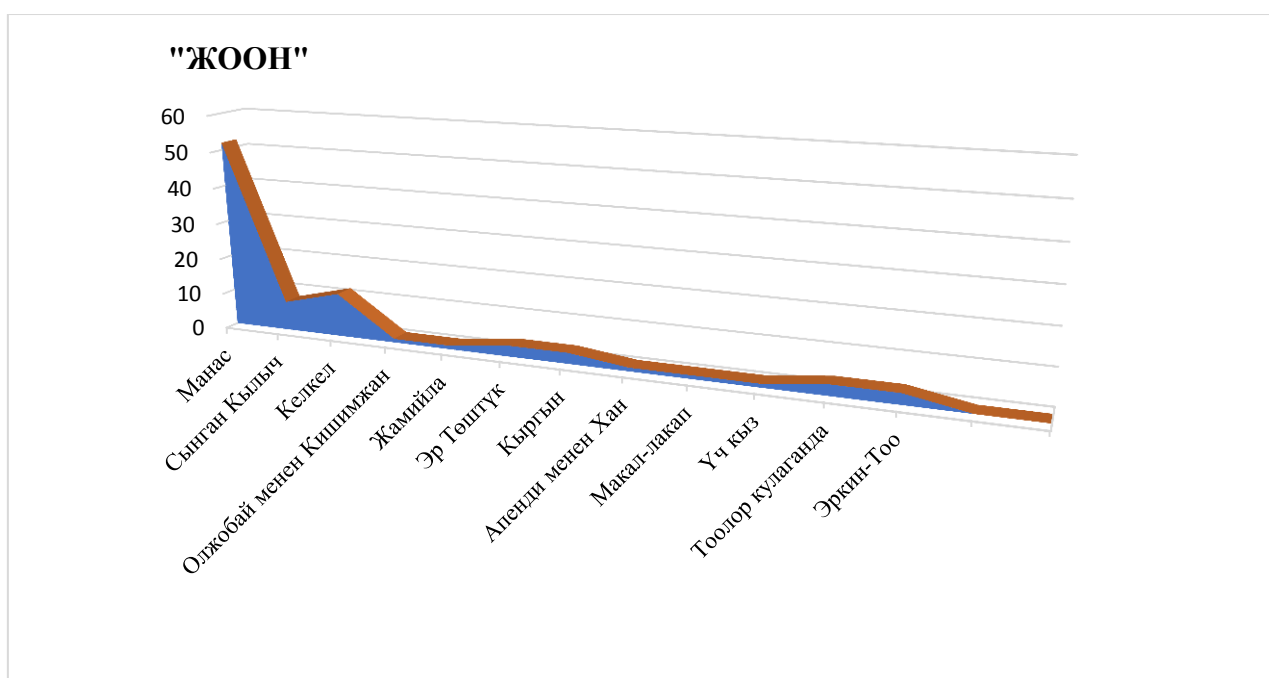
36-диаграмма. “КЕНЕН” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

Кенен географиялык ландшафттын кендигин репрезентациялайт: *Бля , деди , барчы, буерде алар баткыдай кенен жер калган жок эле го?*[Кыргыз]. *Токтогул : Кош, аман бол , элим ай , кеңирсиген кенен жай көк мелжиген жерим ай , ойноп - күлгөн теңим ай!* [Келкел]. *Кетмен туяк, кең соору Кенен жердин тулпары, Кара байыр казанат, Калбыр өпкө , жез билек* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Өзөнү кенен суу бойлоп Өрө өтүп малды салды дейт*[Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу].

Төмөнкү сүйлөмдө кенен-кесири деген кош сөз аркылуу аңгемелешүүнүн мазмуну сыпатталат: *Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Султанбаев Абдыкадыр Дардаңович агынан жарыла кенен - кесири маек куруп берди.* Абстрактуу түшүнүктөр: маалымат, мүмкүнчүлүк, сөздүн ж.б кенендиги алардын мазмунун бай экендигин аныктайт, мисалы: *“Айгүл тоо” сыяктуу повесть, аңгемелеринин ар бири тууралуу кенен-кесир сөз кылсак болор эле*[Эркин-Тоо]. *Бул китептен дүйнөнүн жети кереметинин бири болгон Улуу Кытай дубалы тууралуу кенен маалымат аласыздар* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. *Экспортко чыгарууга да кенен мүмкүнчүлүктөрүбүз ачылат* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Лексика-семантикалык вариант катары кенен жол фразеологизми мүмкүнчүлүктү туюнтат, мисалы: *Мындай аракеттерден улам демократияга кенен жана даңгыр жол ачылат дегенге толук ишеним бар* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Буюм-тайымдардын кендиги сүрөттөлөт, мисалы: *Ал кезде өзүн маданияттуу эсептеген адамдардын көпчүлүгү кенен тигилген кийимдерди кийүүнү туура көрүшкөн* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Убакыттын кенендиги анын көптүгүн сыпаттайт, мисалы: *Кеткен алешемдиктерди буга чейин айтууга кенен убакыт да бар эле* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыздардын менталитетинде адамдын кенендиги анын мүнөзүнүн мээримдүүлүгүнөн кабар берет, мисалы: *Айтор , ичи кенен , маңдайы жарык улуу адам болчу* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Адамдын акылынын молдугу да кенен сын атоочу аркылуу вербализацияланат, мисалы: *Бакай баатыр көк жалдын Акылы кенен дарыя* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

Кендикти репрезентациялаган дагы бир сын атооч *жоон* болуп эсептелет. Кыргыз тил корпусунда 99 жолу ар түрдүү 13 ар түрдүү тексттерде колдонулат. Корпустун божомолунда 1 миллион сөзгө 39,697 мисал жыштыгын туура келет. “Манас” эпосунда 52 жолу, “Сынган Кылыч” романында 8 жолу, “Жамийла” повестинде 1 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 1 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 3 жолу, “Үч кыз” жомогунда 1 жолу, “Апенди менен хан” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 12 жолу, “Кыргын” романында 3 жолу, макал-лакаптарда 11 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 3 ирет кезигет:

37-диаграмма. “жоон” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

“Манас” эпосунда жоон сын атоочу баатырдын элесин чагылдырат, мисалы: *Ошол кезде Алөөкө Билеги жоон , таш жүрөк Өзү бил мүчөлүү бадирек* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Жору куйрук Жоон алп, Кайчы кулак Каман алп* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Көкүрөгү жоон , ийини ичке, Кыйындык сыны көрүнөт* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Жоон* сын атоочу жүрөк сөзү менен айкалышканда *эр жүрөк* дегенди билдирет, мисалы: *Жол жорголуу , жанга тынч, Жоон көкүрөк чоң тулпар , Айзага камбыл түрсаяк, Алыска минер үкү аяк* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

- Буюмдардын көлөмүн, туурасын туюнтат: *Минтип жоон сааптуу камчы албай келип отурганда ... бу кокуйлар кокуйду салат көрүнөт* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. Кыргыз тилинде *моюну жоон* фразасы лексика-семантикалык вариант катары эч нерседен коркпогон адамды сүрөттөйт, мисалы: *Моюну жоон кулум жок , Бойго жеткен уулум жок, Өзүңдөн айла болбосо* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу].

Жоон добуш фразасы күрүлдөгөн бийик үндү сүрөттөйт, мисалы: *Чотон эшиктен араң сыйып кирип , камырабай чайпала басып , күркүрөгөн жоон дабыш, акырын салам айтты* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Жоон* адамдын сөөк-саактуу экендигин сыпаттайт, мисалы: *Колтойгон , челектей жоон сары неме үч - төрт киши коштотуп* [Келкел - Кыргыз тили корпусу].

Кыргыз тилинде кеңдикти *талтайган* деген сөз да репрезентацияланат, бирок бул сөз кыргыз тил корпусунда колдонулбай тургандыгы аныкталды, биздин оюбузча, бул сөз оозеки тилде экспрессивдүү мааниде адамдын келбетин, жаныбарлардын көрүнүшүн ж.б. сүрөттөйт.

Заттын, түшүнүктүн тардыгын туюнткан сын атооч *ичке* болуп эсептелет. *Ичке* лексемасы кыргыз тили корпусунда 30 жолу ар түрдүү 14 тексттерде кездешет, корпустук программанын божомолунда 1 миллион сөзгө 12, 029 мисалдын жыштыгы туура келет. Анын ичинде “Манас” эпосунда 10 жолу, “Сынган Кылыч” романында 2 жолу, “Жамийла” повестинде 2 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 2 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 1 жолу, “Апенди жана бай соодагер” жомогунда 1 жолу, “Аю менен чиркей” жомогунда 1 жолу, “Кожожаш” эпосунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 1 жолу, макал-лакаптарда 6 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 2 ирет кезигет.

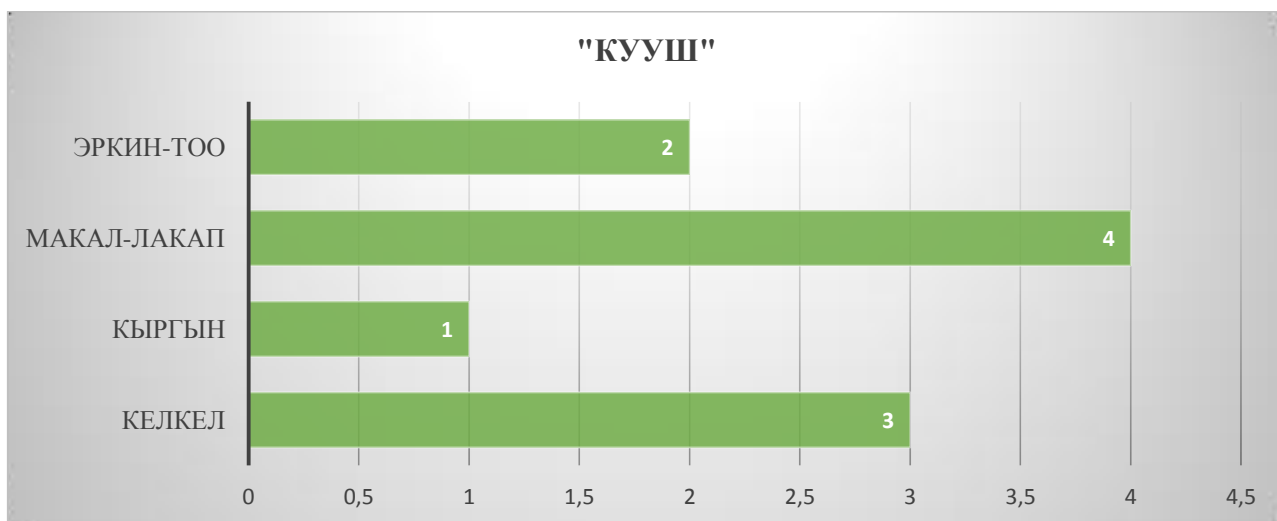
38-диаграмма. “ичке” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

- Жолдун тардыгы ичке жол фразасы менен сыпатталат, мисалы: *Ал Дөңгөсүн жай кылып, Ичке жолду төтөлөп, Кылкүрөңдү Манас шер Олжо кылды жетелеп* [Манас - Кыргыз тили корпусу].
- Үндүн ичкелиги сыпатталат: *Мүмкүн, Жамийланын оюна ушу кеттиби, иши кылып ал ынтасын коюп, ичке, шыңгыраган үн менен, көңүлдөнүп ырдады* [Жамийла - Кыргыз тили корпусу].
- Адамдардын, жаныбарлардын тышкы келбети сүрөттөлөт, мисалы: *Эки жагын кыраакы каранып, кайберендер ичке моюндуу баштарын эңкейтип, кулактарын тикчийте, оттой көздөрүн сактана жылтыратып* [Тоолор кулаганда - Кыргыз тили корпусу].
- Буюмдардын ичкелиги сүрөттөлөт, мисалы: *Эң кичүү кызы Кенжеке жибектен ичке аркан ийдирет* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу].

Ичке лексемасы корпуста тактооч, зат атооч (ич) катары да кездешет, бирок алардын саны арбын эмес.

Заттын, түшүнүктүн тардыгын туюнткан сын атоочко *кууш* кирет. Ал кыргыз тил корпусунда 12 жолу ар түрдүү 6 текстте колдонулат. Корпустук программанын божомолунда 1 миллион сөзгө 4, 812 мисал жыштыгы туура келет.

Бул лексема “Сынган Кылыч” романында 2 жолу, “Келкел” романында 3 жолу, “Кыргын” романында 1 жолу, макал-лакаптарда 4 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 2 ирет кезигет:

39-диаграмма. “кууш” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

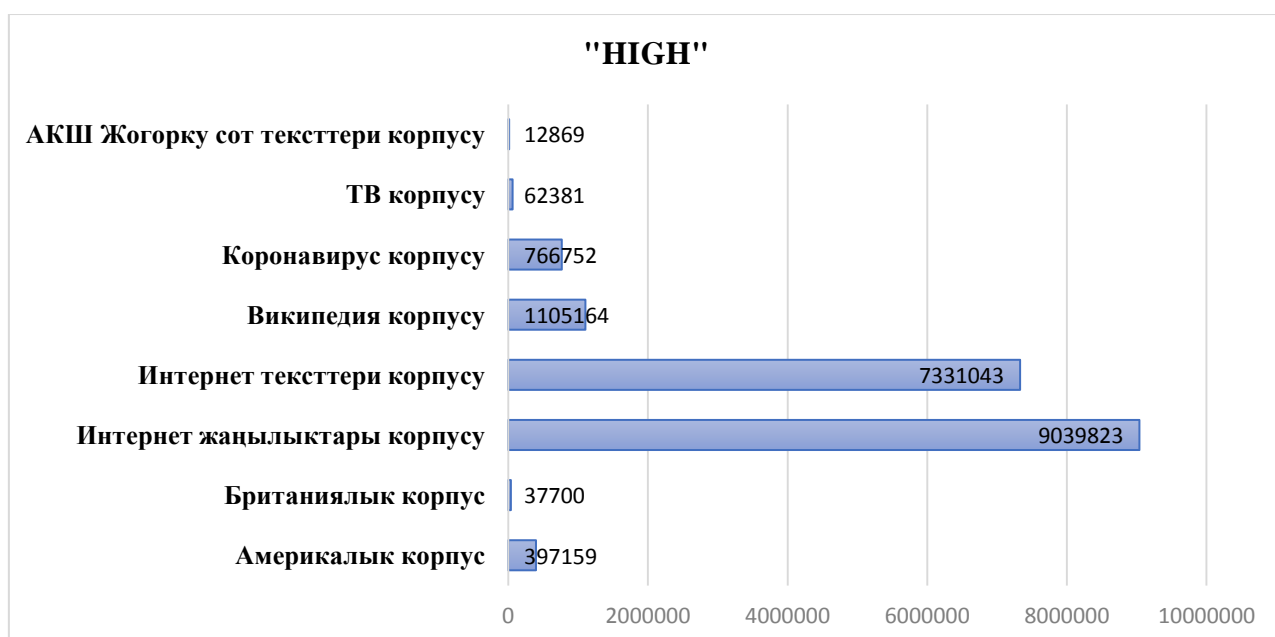
Изилдөө көрсөткөндөй, *кууш* сын атоочу негизинен географиялык ландшафтын тардыгын көрсөтөт, мисалы: *Кербен те алдыда бузулган эски капканын оозуна окшоп аңырайып көрүнгөн кууш сайдын оозуна жакындап баратты* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Бир туруп, те төрүнө көз жетпеген кууш капчыгай , нары алыста көк асман , көчкөн булут кылаят* [Келкел]. *Аркы бетине карай ылдый катуу жүгүрүп баратып эле , кичине кууш коктучасына киргенде " дүп " деп учуп түштүм* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Макал-лакаптарда *Ууру көчүгү кууш* мисалы бат-бат кайталанат, бул контекстте ууру кылган адам баары бир колго түшөт деген маанини туюнтат.

3.6. Англис жана кыргыз тилдериндеги бийиктик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү

Бийиктик вертикалдуу ченем, аны репрезентациялаган сын атоочтордун англис тилиндеги ядролук семаларына *high*(бийик) жана *low* (жапыз) лексемалары кирет, ал эми анын перифериялык семаларына *tall, big, giant, long-legged, lanky, leggy, Brobdingnagian towering, lofty, dominant, altitudinous,*

prominent, eminent, elevated, lifted, dominating, uplifted, raised, high-rise, statuesque, upswept, small, little, short, stunted, squat, fussy жана башкалар кирет.

Англис тилинин корпустары көрсөткөндөй эле, *high* сын атоочу эн жыш санда колдонулган сын атооч. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда ал 397159 жолу, Википедия корпусунда 1105164 жолу, Коронавирус корпусунда 766752 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 37700 жолу, ТВ корпусунда 62381 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 9039823 жолу, Интернет тексттери корпусунда 7331043 ирет, АКШ Жогорку сот тексттери корпусунда 12869 ирет колдонулат.

40-диаграмма. “high” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

High сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөр:

1) Өтө жогорку бийиктикти билдирет: *motor is placed in a streamlined hull with suitable controls, it can reach a high altitude in a very short time* (мотор тиешелүү башкаруу тетиктери менен жөнөкөй корпуска жайгаштырылган, ал абдан кыска убакыттын ичинде өтө жогорку бийиктикке жете алат) [TV Corpus].

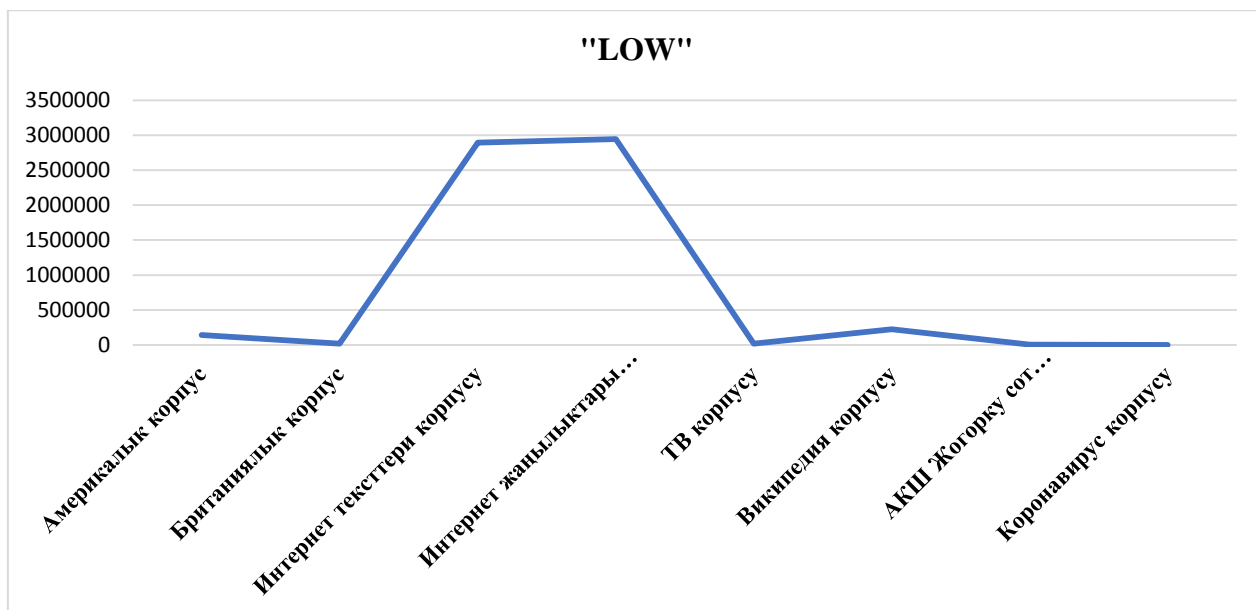
2) Кандайдыр бир заттын, түшүнүктүн бийиктигин, узундугун чагылдырат: *It would stand about 70 feet high, or a little taller than the old V-2* (Бул болжол менен 70 фут бийик, же эски V-2ден бир аз бийик болмок) [TV Corpus].

lighted beacon of a wooden frame, 55 feet high, to be 22 feet at the base (55 фут бийик жыгач рамкадан жарыктанган маяк, түбүндө 22 фут болушу керек) [Corpus of US Supreme Court Opinions]. *You are as high as a 10-storey building (Сен 10 кабат үйдөй бийиксиң)* [British National Corpus (BNC)].

3) Жер шарынын үстүндөгү бийиктикти чагылдырат: *From his new vantage point of over 1, 000 miles high, he sees the Earth as a vast rolling sphere upon which the oceans (1000 милден ашкан бийик байкоо пунктунан ал Жерди океандар чогулуп турган эбегейсиз чоң сфера катары көрөт)* [TV Corpus].

Тил корпустарында белгиленгендей, *high* сын атоочу төмөндөгү сөз айкаштарында колдонулат: *High Income (жогорку киреше), high heels (шашы така), high hopes (терең үмүттөр), high level (жогорку деңгээл), high standards (жогорку стандарттар), high price (жогорку баа), high life (бай-бакубат жашоо), high radioactivity (жогорку радиоактивдүүлүк), high school (жогорку класстар мектеби), high dose (жогорку доза), high quality (жогорку сапат), high speed (жогорку ылдамдык), high praise (жогорку мактоо), high score (жогорку балл), high elevation (жогору бийиктик), high winds (катуу шамал).*

Low сын атоочу мейкиндиктеги жапыздыкты сыпаттайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 140799 жолу, Википедия корпусунда 223525 жолу, Коронавирус корпусунда 303100 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 16453 жолу, ТВ корпусунда 18638 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 2943743 жолу, Интернет тексттери корпусунда 2894692 ирет колдонулат, АКШ Жогорку сот тексттери корпусунда 4444 жолу колдонулат:

41-диаграмма. “low” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Low сын атоочу да англис тилинин корпусунда абдан жыш колдонула тургандыгы аныкталды, анын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө төмөндөгүлөр кирет:

1) Терезелердин жапыздыгын сыпаттайт: *Cover old glass in doors and low windows with safety film* (Эшиктердин жана жапыз терезелердин эски айнектерин коопсуздук пленкасы менен жабыңыз) [British National Corpus (BNC)].

2) Көпүрөлөрдүн жапыздыгын сүрөттөйт: *You wan na watch that low bridge* (Сен ошол жапыз көпүрөнү көргүң келет) [TV Corpus].

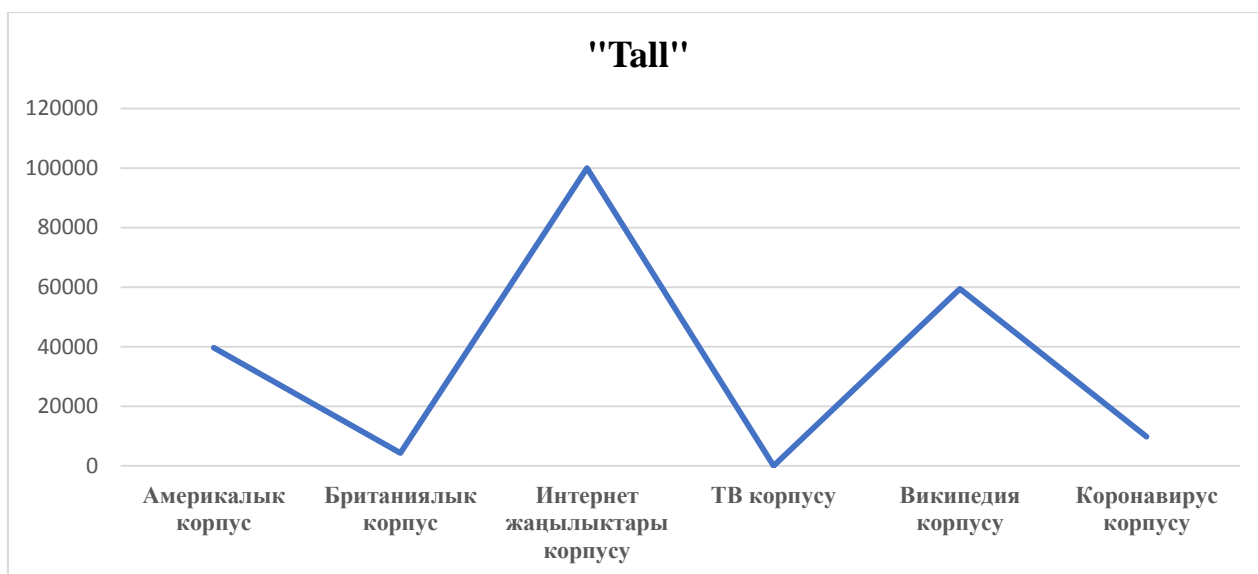
3) Суунун эң төмөнкү деңгээлин чагылдырат: *southeasterly on Charles River down to low water mark* (түштүк-чыгыштагы Чарльз дарыясынын төмөн жагындагы суу белгисине чейин) [Corpus of US Supreme Court Opinions]. *Poyang Lake is facing low water levels* (Поянг көлү суунун деңгээли төмөн) [Coronavirus Corpus].

4) Үйдүн шыбынын жапыздыгын сүрөттөйт: *They have a low, vaulted ceiling and damp, grimy walls* (Алардын жапыз, күмбөз сымал шынтары жана нымдуу, караңгы дубалдары бар) [British National Corpus (BNC)].

5) Географиялык ландшафттын өзгөчөлүгүн сыпаттайт: *you can discover rural villages, lone mosques and secret lakes among the low hills* (жапыз адырлардын арасынан айылдарды, тымтырс турган мечиттерди жана жашыруун көлдөрдү таба аласыз) [British National Corpus (BNC)].

Тил корпустарында белгиленгендей, *low* сын атоочу төмөндөгүдөй сөз айкаштарында кездешет: *a low state of health* (ден соолуктун жаман, төмөн абалы), *low sum* (аз сумма), *low cost* (арзан баа), *low growth rate* (өсүүнүн төмөн темпи), *low taxes* (төмөн салык), *low temperature* (төмөн температура) ж.б.

Tall сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 39643 жолу, Википедия корпусунда 59418 жолу, Коронавирус корпусунда 9730 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 4296 жолу, ТВ корпусунда 9001 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 100000 жолу, Интернет тексттери корпусунда 100000 ирет колдонулат.

42-диаграмма. “tall” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Tall сын атоочунун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар экендиги англис тилинин корпустарындагы фактылык материалдардын мисалында аныкталды:

1) Адамдын боюнун узундугун сүрөттөйт: *At 6ft4in cm, he was tall and strong enough to intimidate any rival* (Анын бою 6 фут 4 дюймга барабар узун жана

өзү күчтүү болгондуктан бардык ага тийишкен адамды коркутууга алы жетер эле) [Wikipedia Corpus]. *He got the height that I wanted; he is tall.* (Анын бою мен каалагандай эле узун болчу) [NOW Corpus (News on the Web)].

2) Имаараттардын бийиктигин чагылдырат: *It seemed like I could leap tall buildings in a single bound* (Өзүмө мен бийик имаараттарды бир секунун өтө алчудай сезилчү) [Coronavirus Corpus].

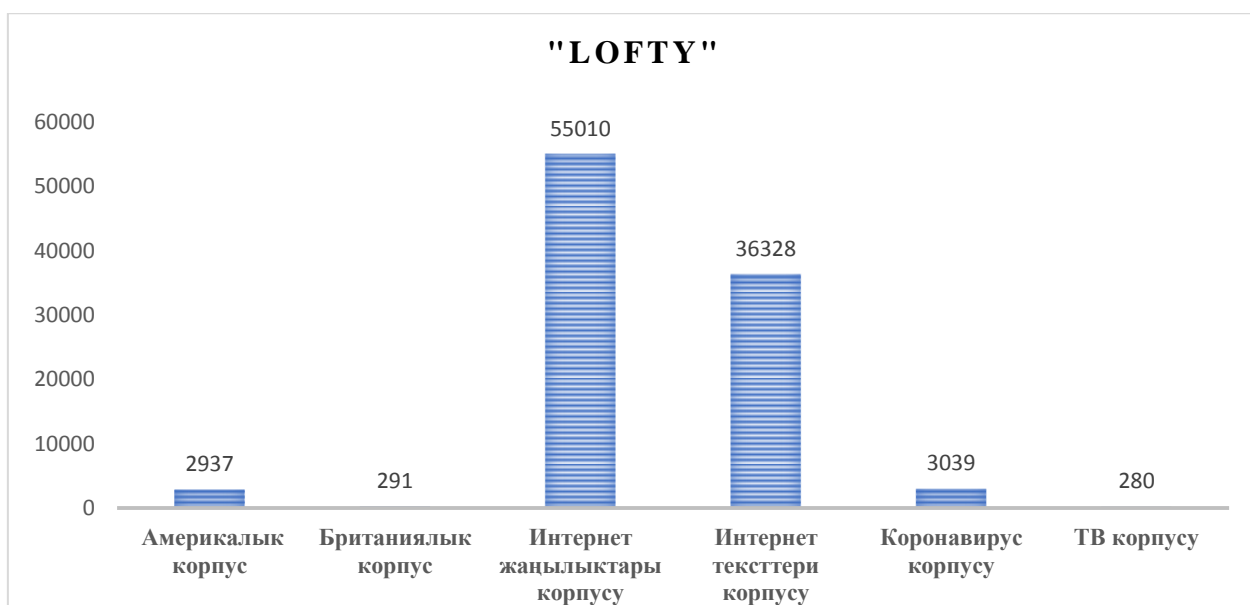
3) Эстелик, монументтердин бийиктигин сыпаттайт: *Work on 18 percent of the 450-foot tall statue of Ambedkar was complete* (Амбедкардын 450 фут бийик эстелигинин 18 пайызы бүттү) [Coronavirus Corpus].

4) Шатылардын бийиктигин сүрөттөйт: *Perhaps they doubt that the ladder really is tall enough to get them out* (Балким, алар шатынын чындап эле алып чыгууга өтө бийик экенине ишенишкен жок) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

5) Терезелердин бийиктигин репрезентациялайт: *The typical town house may well have tall windows* (Таунхаустун терезелери бийик болот) [British National Corpus (BNC)].

6) Күзгүлөрдүн бийиктигин сыпаттайт: *with tall freestanding mirrors in the living room* (конок бөлмөсүндө жана уктоочу бөлмөдө бийик күзгүлөр) [NOW Corpus (News on the Web)].

Lofty сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 2937 жолу, Коронавирус корпусунда 3039 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 291 жолу, ТВ корпусунда 280 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 55010 жолу, Интернет тексттери корпусунда 36328 ирет колдонулат.

43-диаграмма. “lofty” сын атоочунун англис тилинин корпусунда колдонулушу

Lofty сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1) Мунаралардын, имараттардын бийиктигин сыпаттайт: *David Speedie towers over him with a lofty five feet seven* (Дэвид Спиди мунарасы анын үстүнөн беш фут жети бийиктикте турат) [British National Corpus].

2) Тоолордун бийиктигин сүрөттөйт: *The Lofty Mountain and Flowing Water* (Бийик тоо жана аккан суу) [Corpus of Contemporary American English].

3) Дарактардын бийиктигин сыпаттайт: *While climbing one can feel the heat, the sweat and can enjoy lofty trees and endless panoramic views if fog permits* (Чыгып баратканда адам ысыктын, тердин илебин сезет, эгерде туман жок болсо, бийик дарактарды жана чалкып жаткан панорамалык көрүнүштөргө күбө болот) [NOW Corpus (News on the Web)].

4) Учактын, машинанын бийиктигин сүрөттөйт: *Look for a nice lofty airplane* (Жакшы бийик учак изде) [iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus].

5) Подиумдун, сахнанын бийиктигин репрезентациялайт: *It was large, on a lofty podium* (Ал чоң болгон, бийик подиумдун үстүндө турган) [British National Corpus (BNC)].

Андан тышкары тил корпустарында *lofty* сын атоочу *lofty goals* (бийик максаттар), *lofty ambition* (бийик амбициялар), *lofty moral judgements* (бийик

моралдык ойлор), *lofty standards* (жогорку стандарттар), *lofty task* (бийик милдет) сыяктуу сөз айкаштарында кездеше турганы белгилүү болду.

Altitudinous сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Бирок англис тилинин корпустарында ал өтө жыш кездешпей турганы аныкталды. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда 2 жолу, Интернет жаңылыктар корпусунда 27 жолу, Интернет тексттери корпусунда 22 жолу кездеше тургандыгы аныкталды.

Аталган сын атоочтун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1) Дарактардын бийиктигин сүрөттөйт: *overlooks not only the longest swimming pool in Marrakech but also luxurious four-poster sunbeds and altitudinous palm trees* (Марракештеги эң узун бассейнди гана эмес, ошондой эле эң сонун шезлонгдорду жана бийик пальма дарактарын карайт.) [NOW Corpus (News on the Web)].

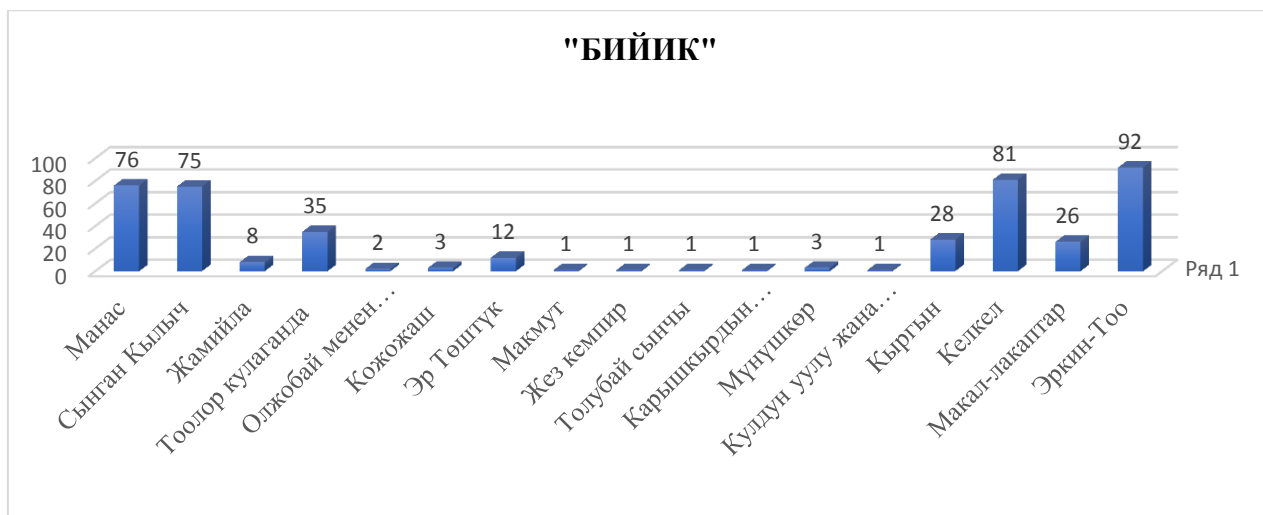
2) Жер-суунун бийиктигин сүрөттөйт: He is at the forefront of the urban beekeeping movement and keeps hives at other altitudinous places like Tate Modern and the National Portrait Gallery (Ал шаардык аарычылык кыймылынын башында турат жана Тейт Модерн жана Улуттук Портрет Галереясы сыяктуу бийик жерлерде бал челектерин кармайт) [iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus]. *of millet and sweet potatoes in the hills, and wild rice in the less altitudinous regions* (адырларда таруу жана таттуу картошка, ал эми анча бийик эмес аймактарда жапайы күрүч өсөт [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Кыргыз тилинде бийиктикти эки сын атооч сыпаттайт: *бийик* жана *жапыз*. Анын перифериялык семаларына *жогору*, *төмөн*, *ылдый*, *терең*, *тайыз*, *жалпайган*, *жепирейген* жана башка сөздөр кирет.

Бийик лексемасы кыргыз тили корпусунда 446 жолу 71 текстте кезигет; корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө аталган сын атоочтун 178, 837 мисал жыштыгы туура келет.

Аталган лексема “Манас” эпосунда 76 жолу, “Сынган Кылыч” романында 75 ирет, “Жамийла” чыгармасында 8 жолу, “Олжобай менен Кишимжан”

дастанында 2 жолу “Тоолор кулаганда” чыгармасында 35 жолу, “Карышкырдын камкордугу” жомогунда 1 жолу, “Мүнүшкөр” жомогунда 3 жолу, “Кулдун уулу жана Зымырык куш” жомогунда 1 жолу, “Толубай сынчы” жомогунда 1 жолу, “Жез кемпир” жомогунда 1 жолу, “Макмут” жомогунда 1 жолу, “Кожожаш” дастанында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 12 жолу, “Келкел” романында 81 жолу, “Кыргын” романында 28 жолу, макал-лакаптарда 26 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 92 ирет колдонулат.

44-диаграмма. “бийик” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

Корпустук анализ көрсөткөндөй, *бийик* сын атоочу төмөндөгү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

1) коннотациялык мааниде эпостордо баатырлардын айбатын, таасирдүү кайраттуу элесин чагылдырат: *Кабагы бийик , заары бар Аркасында белгиси Кара көк жал жалы бар* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Кайраты бийик , заары күч, Каарланган ал капыр Катылса кылат кырып түз* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Ажыдаар түрү көрүнгөн , Айбаты бийик шер экен , Ааламдын баарысын Кыргыз салчу эр экен* [Манас - Кыргыз тили корпусу];

2) түз мааниде ландшафттын бийиктигин вербализациялайт: *Таштуу бийик зоосу көп* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Кара - Буура бийик бел Кадуулай Манас басты эми* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. Бийик тоодо жүргөнүм мартабам көтөрүлгөнү болду [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Бирок мен туулган тоолор эң алыскы жана эң бийик тоолор* [Тоолор кулаганда -

Кыргыз тили корпусу]. Аталган сын атоочтун ушул семантикасы абдан жыш колдонула тургандыгы байкалды, *бийик аска, бийик зоока, бийик тоо, бийик чоку, бийик бел, бийик тайпаң, бийик тектир, бийик кашат, бийик жер, бийик дөбө, бийик дабан, бийик ашуу, бийик жар, бийик жайлоо Суусамыр, бийик кыр, бийик чоку* сыяктуу фразалар корпуста арбын колдонулат. Кыргыздардын жашоо ареалы ар дайым тоолордун арасында болгондуктан кыргыздардын менталитетинде бийиктик өзгөчө орунда турат;

3) имараттардын, мунаралардын, сепилдердин бийиктигин сыпаттайт: *Опсуз бийик мунара Баашалыгы башкача* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Бийик салган коргондо , Кан Кошойдун ордодо* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Тетиги турган бийик чоң ак үйгө баргын* [Карышкырдын камкордугу - Кыргыз тили корпусу]. *пенде бою бойлобогон бийик кыш коргон ичинде үңкүйүп баскан кезинде да кетпейт* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Кең базардын кап ортосуна бийик сөөрү курулуп , үстүнө сыйыртмактуу эки дар орнотулган* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. Курула турган имарааттардын, сепилдердин ж.блардын бийиктиги төмөндөгү фразаларда репрезентацияланат: *бийик там, бийик салган бек чеп, бийик дубал, бийик секи, бийик дарче, жербайы бийик, абактын бийик шыбы ж.б.;*

4) гүндүн бийиктик диапозону сыпатталат: *Жыйын Абил - бийдин сөзүн бузган бийик үн чыккан жакка дүркүрөп бурулду* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Үнү бийик болсун деп , Токтогул чыйрак күүлөгөн* [Келкел - Кыргыз тили корпусу];

5) адамдын рухунун, кадыр-баркынын улуулугу, ой-максаттарынын бийиктиги репрезентацияланат: — *Ушубу ? — Ушу , бийик даражалуу жарыктык* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *адам сөөлөтүнүн , адам рухунун бийик чеги, демекчи кудай өзү берерине түбүнөн канына кошуп берген өзгөчө дөөлөт* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *орус аскеринин полковниги деген аскерлик чин берилерин , жана да өз өлкөүздөгү эң бийик баркыңызды мындан нары да дагы көтөрүп* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *"бийик тоолуу ак сөөктүк" иш баштадык* [Тоолор кулаганда -

Кыргыз тили корпусу]. *Ак мухабатты , адамзааданын бийик рухун мактап, тарлыгын жектеп* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. *Демек , ата-бабаларыбыздын, тарыхтын алдында мамлекетти өнүктүрүүгө , бийик эл болууга милдеттүүбүз* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. Публицистикалык тексттерде аталган сын атооч *бийик мүдөө, бийик максат, бийик ийгилик, бийик деңгээл, адамдык бийик дүйнөсү, бийик наам, БУУнун бийик трибунасы, бийик жарандык позиция, бийик искусство* сыяктуу фразаларда репрезентацияланат, мисалы: *Эгерде бул укуктарды ишке ашыруу судьянын бийик статусуна карама-каршы келбесе , ушул берененин 1 - бөлүгүндө укуктарды санап өтүү* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. *Дал ушул изги тилек менен ак ниет аракет анын бийик адамгерчилигин билдирет*[Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Заттардын бийик эмес экендигин туюнткан сын атооч *жапыз*. Кыргыз тили корпусунда аталган лексема 10 жолу кезигет, анын ичинде үчөө тактооч катары колдонулат, анын ичинде “Манас” эпосунда 1 жолу, “Сынган Кылыч” романында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 1 жолу, макал-лакаптарда 1 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 1 жолу пайдаланылат.

Корпустук талдоонун негизинде аталган сын атоочтун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр экендиги аныкталды:

1) имараттардын, үйлөрдүн жапыздыгын сыпаттайт: *Жапыз болду бийик там* [Манас - Кыргыз тили корпусу];

2) ландшафттын деңиз деңгээлинен канчалык жапыздыгы сүрөттөлөт: *айры өркөчтүү төөлөр кейиптенген бирине бири уланышкан жапыз адырмак жер* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу];

3) буюмдардын жапыздыгы репрезентацияланат: *Китептер каз - катар тизилген текчелерди жаңыртуу , кичинекей китепкөйлөрдүн бойлору жеткидей жапыз стеллаждарды жасатып , кызыл , сары боёктор менен боётсом деген максаты* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Бийиктикти репрезентациялаган лексемаларга *жогору* кирет. Кыргыз тили корпусунда ал 307 ирет колдонулат. Корпустук талдоо аталган лексема

тандалган тексттерде дээрлик баары тактооч катары кызмат кыла тургандыгын аныктайт. Сын атооч катары 20 сүйлөмдө гана колдонулат. Дагы бир баса белгилеп кетүүчү жагдай, аталган лексема публицистикалык стилдеги тексттерде арбын пайдаланылат.

Сын атооч катары *жогору* лексемасы төмөнкү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

1) жер-суунун жогорку тарапта экендигин билдирет: *Антпесе шаар көчөлөрүнүн жогору жагындагы дөбөдө от жаксак - эл аралык чатак чыгышы мүмкүн* [Тоолор кулаганда - Кыргыз тили корпусу];

2) Ч. Айтматов “Тоолор кулаганда” чыгармасында *жогору жак* деген фразаны эвфемизм катары арбын колдонот, анткени анын көз карашында кудай өтө улуу күч, ал жогору ааламда, бийик асманда, көктө: *Алар дагы сага жогору жактан Кайып колуктунун элчиси болуу жана сен аркылуу кайра жаралуусу буйрулган дешүүдө* [Тоолор кулаганда - Кыргыз тили корпусу]. *Бул элес анын жетимсиреген жүрөгүндө чыныгы ишенимге жана түгөнгүс кайгыга айланып, жогору жактан келген белги катары орун алып калды* [Тоолор кулаганда - Кыргыз тили корпусу]. Бул фраза лексика-семантикалык вариант боло алат;

3) Т. Касымбековдун “Келкел” романында *жогору жак* фразасы *бийлик төбөлдөрү* деген каймана маанини туюнтат, стилдик каражат катары метанимия боло алат: *эл андан жогору жакка ортомчу , коргоочу болуп турушун суранат* [Келкел - Кыргыз тили корпусу]. Мамлекеттик кызматтагы тепкичтик деңгээлди туюнткан фразанын тутумунда кездешет: *прокуратура төмөн турган прокурорлордун жогору турган прокурорго жана Башкы прокурорго баш ийүүсү менен* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу];

Төмөн сын атоочу жогору сын атоочунун антоними. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү анын мейкиндиктеги бийиктиктин ылдый жайгашкандыгын билдирет [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү]. Кыргыз тилинин корпусунда 212 жолу кезигет, бирок анын 20 га жакыны гана сын

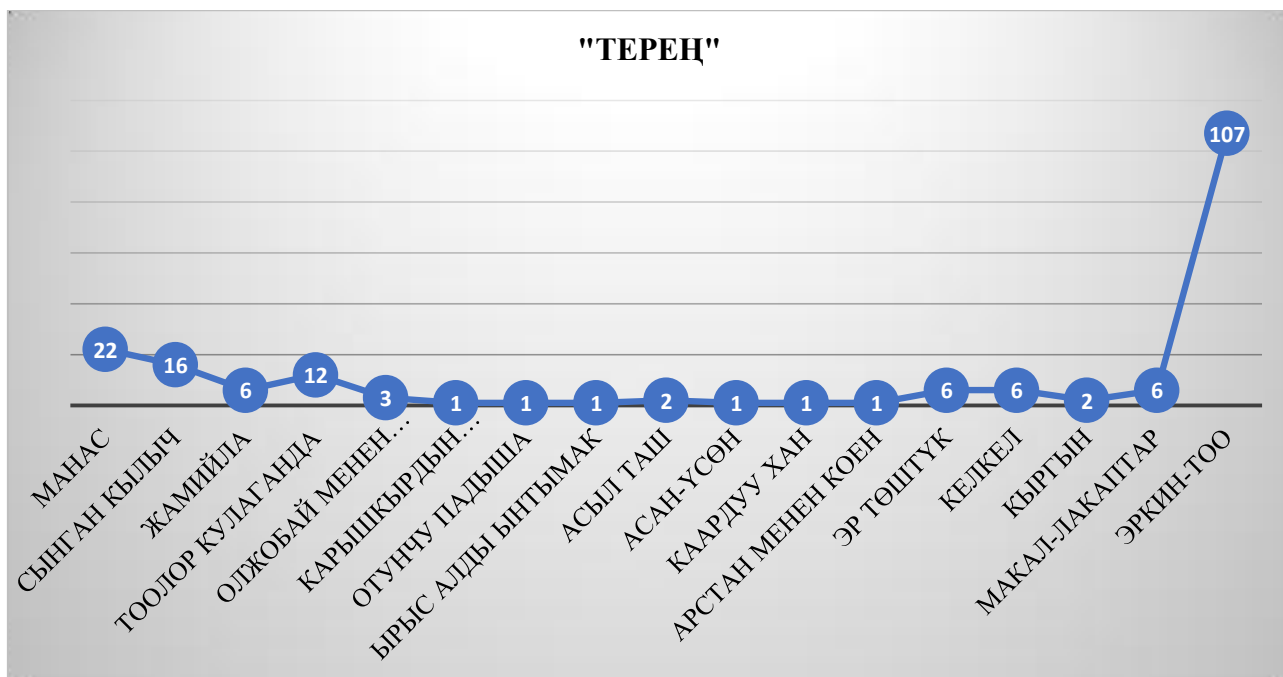
атооч катары колдонулат. Анын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй аныкталат:

1) кандайдыр бир жердин ылдый жакта экендигин туюнтат: *Үсөндүн колун байлады, Оркон көздөй айдады. Байдын колун байлады, Төмөн Желпиниш көздөй айдады* [Манас- Кыргыз тили корпусу]. *Олоң тартар биягы Тердиктин төмөн чети* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Төмөн жакта чоң дайра Мунун баарын кыдырдым* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *даткадан буйрук болору замат ар бир паңсат өзүлөрүнчө үйрүлө төмөн түзгө тарта жамырата жеңил чатырларын тигип* [Манас - Кыргыз тили корпусу];

2) кандайдыр бир түшүнүктүн тереңде жайгашышын сыпаттайт: *Кароол те төмөн зындандын караңгы түбүндө , темтейип , сакалдан эки эле көзү алайып* [Сынган кылыч- Кыргыз тили корпусу].

Ылдый лексемасы кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “төмөн, бийиктиктиктин, жогорунун карама-каршы жагы” деп аныкталат [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2019:740]. Кыргыз тили корпусунда *ылдый* лексемасы тактооч катары гана кездешет.

Терең сын атоочу мейкиндиктеги түшүнүктөрдүн төмөн жактагы өлчөмүн түшүндүрөт: суунун тереңдигин, жардын тереңдигин, кудуктун тереңдигин, ордун тереңдигин, жертөлөнүн тереңдигин сүрөттөйт. Кыргыз тили корпусунда терең лексемасы 197 ирет кезигет. Ал “Манас” эпосунда 22 жолу, “Сынган Кылыч” романында 16 ирет, “Жамийла” чыгармасында 6 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 3 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 12 жолу, “Карышкырдын камкордугу” жомогунда 1 жолу, “Отунчу падыша” жомогунда 1 жолу, “Асыл Таш” жомогунда 2 жолу, “Ырыс алды ынтымак” жомогунда 1 жолу, “Асан-Үсөн” жомогунда 1 жолу, “Арстан менен коен” жомогунда 1 жолу, “Каардуу хан” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 6 жолу, “Кожожаш” эпосунда 6 жолу, “Келкел” романында 6 жолу, “Кыргын” романында 2 жолу, макал, лакаптарда 6 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 107 ирет колдонулат:

45-диаграмма. “терең” сын атоочунун кыргыз тилинин корпусунда колдонулушу

Фактылык материалдарга таянып *терең* сын атоочу төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ экендиги байкалды:

1) суунун тереңдигин сыпаттайт: *Кыдырып жүрүп бирөө эки дайранын кошулган чатындагы терең көлдүн түбүнөн каухар таш көрөт* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу]. *Терең болгон дайраны Кургак жердей басчу элем* [Эр Төштүк - Кыргыз тили корпусу];

2) жердин тереңдигин сыпаттайт: *Шаркырап мөңкүп суу агат, Ар бир терең коосунан* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу]. Те терең капчыгай, орус мылтыктын үнү тарсылдап, тоо ичин кангыр – дүңгүр [Кыргын - Кыргыз тили корпусу];

3) зындандын, ордун, кудуктун тереңдигин сыпаттайт: *Манасты кармап албасак, Терең орго салбасак, Чочуп турам канкордон Кылгылыкты кылат – деп* [Манас - Кыргыз тили корпусу]. *Ырас эле бир аздан кийин терең кудукка жетип барышты* [Асыл Таш - Кыргыз тили корпусу] Эшигинен төрүнө чейин терең чункур каздырат [Каардуу хан - Кыргыз тили корпусу];

4) ойдун, кыялдын, демдин, кайгынын тереңдигин сыпаттайт: *анан ошондо акын өз сөзүндө бирде терең ойдун кудугуна түшүп* [Тоолор кулаганда

- Кыргыз тили корпусу]. *Башын бир жагына кыйшайткан калыбында терең кыялга чөгүп , нес болгон сыяктуу ошол бойдон былк этпей отура берди* [Жамийла - Кыргыз тили корпусу]. *Таштанафган , мени укчу, аялдар менен антип сүйлөшүү болбойт , алар терең кайгыга батып турушат* [Жамийла - Кыргыз тили корпусу];

5) публицистикалык тексттерде мазмундун тереңдиги, билимдин, адеп-ахлактын, көз караштын тереңдиги чагылдырылат: *Анын таасири менен келечектеги адистердин терең билим алышына шарт түзүлгөн* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу]. *Бул жерден мен терең турмуштук көз караштагы улуу муундун тарбиясын , тажрыйбасын алдым* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу].

Тайыз сын атоочу кыргыз тилинин корпусунда 12 жолу колдонулат, анын лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөр:

1) суунун тайыздыгын билдирет: *Чөптөн жапыз, суудан тайыз* [макал]. *Ал эми эл Тайыз - Булак көмүр базасынан көмүрдү тынымсыз сатып ала алат* [Эркин-Тоо - Кыргыз тили корпусу];

2) жини тез адамды сүрөттөйт: *Мурду жалпак , жаргак көз , Кабагы тайыз , заары күч, Бул капырдан күдөр үз* [Манас - Кыргыз тили корпусу].

в) ордун тайыздыгын баяндайт: *Бирөөгө ор казсаң тайыз каз , өзүң секирип чыгарга* [Макал - Кыргыз тили корпусу].

Жалпайган сын атоочу кыргыз тилинин корпусунда 1 жолу колдонулат, ал үйдүн бийиктигинин жапыздыгын түшүндүрөт: *Кайдан табам элимди , Канткенде көрөм журтумду ? Жайылган малы көрүнбөйт , Жалпайган үйү билинбейт , Кайдан табам элимди ?* [Олжобай менен Кишимжан - Кыргыз тили корпусу].

Жепирейген сын атоочу бойдун кыскалыгын, турак-жайдын жапыздыгын билдирет: *октунун ылымта жерине курулган бир нече тааш короо , ар короонун бир четинде жепирейген бастырма , эшиктеринде бирден түп саада , же тал көрүнөт* [Сынган Кылыч - Кыргыз тили корпусу].

III баптын корутундусу

III бапта изилдөөнүн жыйынтыктары талкууланды.

1.1. параграфта англис жана кыргыз маданиятындагы Мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды. Мейкиндик түшүнүгү ар бир элдин менталитетине ылайык жаралат, андан сырткары ар түрдүү илимдердин жоболору менен тастыкталат;

1.2. параграфта англис жана кыргыз тилдериндеги Мейкиндикти туюндурган сын атоочтор лексика-семантикалык топторго ажыратылды. Мейкиндиктеги заттар тегиздикте жайгашат, алардын узундугу, кеңдиги (тууралык), бийиктиги, көлөмү бар. Мейкиндикте тегиздик эки өлчөмдүү түшүнүк, тегиздикте узундук, кеңдик, бийиктик бар. Геометриянын мыйзамдарына ылайык узундук, кеңдик, бийиктик биригип көлөмдү түзөт. Англис жана кыргыз тилдеринде тегиздикти сыпаттаган сын атоочтор көп түрдүү. Узундукту сыпаттаган сын атоочтор горизонталдуу узундукту аныктайт. Кеңдик тегиздиктеги горизонталдуу (туурасынан кеткен) жайгашкан түшүнүк. Бийиктик вертикалдуу чен-өлчөм, аны репрезентациялаган сын атоочтор лексика-семантикалык топко ажыратылат. Көлөмдү сүрөттөгөн сын атоочтордун лексика-семантикалык тобу да ажыратылат, бирок кандидаттык диссертациянын көлөмүнө ылайык, көлөм чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор каралган жок;

1.3. параграфта тегиздик өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты талданды. Алардын тил корпустарындагы жыштыктары аныкталды;

1.4. параграфта узундук өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты талданды. Алардын тил корпустарындагы сандык катышы диаграммаларда берилди;

1.5. параграфта кеңдик (тууралык) өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү тил корпусундагы маалыматтардын негизинде талданды;

1.6. параграфта бийиктик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү тил корпусундагы маалыматтардын негизинде талданды.

Англис тилиндеги мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочторду изилдөөдө Америкалык англис тилинин корпусу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусу, Дүйнөлүк интернет корпусу, Интернет жаңылыктары корпусу, Интернет тексттери корпусу, Википедия корпусу, Коронавирус корпусу, ТВ корпусу, Америкалык телесериалдар корпусу, АКШ Жогорку сотунун тексттери корпусу, Time журналынын корпусу пайдаланылды.

Кыргыз тилиндеги сын атоочторду изилдөөдө “Манас” эпосу, “Сынган Кылыч” романы, “Жамийла” повести, “Олжобай менен Кишимжан” дастаны, “Тоолор кулаганда” чыгармасы, Кыргыз эл жомоктору, “Эр Төштүк” эпосу, “Кожожаш” эпосу, “Келкел” романы, “Кыргын” романы, макал, лакаптар, “Эркин-Тоо” гезити колдонулду.

КОРУТУНДУ

Аталган диссертация англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюнткан сын атоочтун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган илимий иш катары жазылды.

Изилдөө төмөнкүдөй натыйжаларга ээ болду:

1) Изилдөөнүн жыйынтыгында англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун системалары ядро жана периферияны бөлүп көрсөтүү менен так иерархиялык түзүлүштү көрсөтөрү аныкталды. Мында англис тилинде ядрого негизги мейкиндик мааниси бар бир маанилүү сын атоочтор (long, wide, high) кирет; кыргыз тилинде болсо ядро компоненттери көбүнчө кененирээк мааниге ээ болуп, бир эле учурда бир нече мейкиндик чен-өлчөмдөрүн сүрөттөй алат.

2) Мейкиндикти түшүнүүдө маданий-тарыхый факторлордон улам маанилүү айырмачылыктар аныкталды: англис тилинде мейкиндик мамилелерин сүрөттөгөн кеңейтилген система басымдуулук кылат, бул деңиз маданиятынын жана өнөр жайдын өнүгүүсү менен байланыштуу; кыргыз тилинде мейкиндик сын атоочтору көчмөн жашоо шарты менен тыгыз байланышта болуп, тоолуу ландшафттын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

3) Корпустук талдоо мейкиндик чен-өлчөм сын атоочторун колдонууда сандык жана сапаттык айырмачылыктарды көрсөттү: англис тилинде мейкиндикти туюндурган сын атоочторунун жыштыгы жогору; кыргыз тилинде контексттик колдонуусу кеңири. Айырмачылыктары айкашуу жана колдонуу чөйрөсүндө (дистрибуция).

4) Жалпы универсалдык мейкиндик мүнөздөмөлөрдүн болуусу менен, алардын тил аркылуу ишке ашуусу улуттук өзгөчөлүктөргө ээ экени аныкталды: англис тилинде так мейкиндик чен-өлчөмдөрүнүн системасы жакшы өнүккөн; кыргыз тилинде мейкиндик мүнөздөмөлөр көбүнчө салыштырмалуу чендер аркылуу билдирилет.

5) Англис тилиндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун метафоралык маанилерин талдоо көрсөткөндөй, англис тилинде метафоралар

негизинен социалдык абал жана жетишкендиктер менен байланышкан; кыргыз тилинде болсо моралдык-этикалык сапаттар жана туулгандык байланыштар менен байланышкан метафоралар басымдуулук кылат.

б) Салыштырма анализ жүргүзүү аркылуу төмөнкүлөр аныкталды: мейкиндик байланыштарды билдирүүдөгү жалпы типологиялык мүнөздөмөлөрү; ар бир тилде мейкиндик түшүнүктөрүнүн өзгөчөлүктөрү; мейкиндик лексикасынын калыптанышында маданий факторлордун тийгизген таасиринин деңгээли.

Изилдөөдө төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

1) индо-европалык, пост-советтик лингвистикасында, түркология жана кыргыз тил илиминде сын атоочторду изилдөө маселелерине арналган илимий эмгектердеги илимий жоболорго саресеп салуу менен илимий иштин теориялык өбөлгөлөрү аныкталды; англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун лингвистикалык табиятына, алардын классификациясына, тил илиминдеги валенттүүлүккө, сын атоочтордун лексика-семантикалык топторуна тиешелүү маселелерге сереп жүргүзүлдү;

2) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочторду лексика-семантикалык топторго ажыратуу, алардын ядролук жана перифериялык семалары тастыкталды;

3) диссертацияга керектүү изилдөө материалдарын англис жана кыргыз тилдеринин корпустарында тандалып алынып изилдөөгө алынды;

4) мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн системалык түрдө сыпатталды;

5) корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонуу аркылуу мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты талданды;

6) эки тилдеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык типологиялык окшоштуктары менен айырмачылыктарын изилденди.

Биринчи бапта изилдөөнүн илимий-теориялык өбөлгөлөрү аныкталды; сөз түркүмдөр теориясын талданып, сөз түркүмдөрдүн классификацияланышы каралды. Сөз түркүмдөрүн классификациялоонун лингвистикалык принциптери талданды.

Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикадагы орду талданат. Англис тилинин өнүгүү тарыхында сын атоочтордун эволюциялык өзгөрүүлөрү изилденди. Сын атоочтордун этимологиясы англис тилиндеги лексиканын этимологиялык курамы менен тыгыз байланышта экендиги аныкталды. Англис тилиндеги сын атоочтор латын, грек, кельт, скандинавия тилдери, грек, француз жана башка тилдерден киргендиги такталды.

Англис тилинде бөтөн тилдерден келген сын атоочтордун лингвистикалык табияты англичандардын тарыхы, саясий, социалдык-экономикалык, маданий жана илимий пресстерге байланыштуу түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги сын атоочтордун изилдениши иликтенди. Түрк тилдериндеги сын атооч тууралуу М.Терентьевдин “Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская”, П.М. Мелиоранскийдин 1897-жылы басылган “Грамматика казак-киргизского языка” деген түп нуска эмгектериндеги (первоисточник) теориялык жана практикалык жоболор анализденди. XX кылымда түркология илиминде жасалган сын атооч тууралуу илимий иштерге шилтеме жасалат. Сын атоочту ар түрдүү тилдерде салыштырып изилдөө аркылуу анын лингвистикалык окшоштуктарын жана бөтөнчөлүктөрүн аныктоого болот.

Азыркы антропологиялык тил илиминин алкагында сын атоочтор тууралуу заманбап изилдөөлөргө сереп салынат.

Тил илиминдеги валенттүүлүк, лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант) тууралуу маселелердин теориялык өбөлгөлөрү иликтенет. Сын атоочтордун валенттүүлүгү профессор Ч.К. Найманова сунуш кылган моделдер аркылуу талданган.

Экинчи бапта изилдөөнүн методологиясы, материалдары жана методдору талданды. Диссертацияда азыркы лингвистикалык

компаративистиканын, функционализмдин, корпустук лингвистиканын негизги принциптери пайдаланылат.

Диссертацияда мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын табууга мүмкүндүк берет.

Англис тилиндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочторду изилдөө материалдары тил корпустарынан алынгандыгы талданып, аларга мүнөздөмө берилет.

Кыргыз тилинин аннотацияланган расмий корпусу жана анын иштөө алгоритми анализденет.

Илимий иште жалпы илимий методдор: системалаштыруу жана ирээттеп топтоштуруу, анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, интерпретациялоо, которуу ж.б. колдонулат; ядро менен периферияны аныктоочу семалык анализ пайдаланылды. Ошондой эле диссертацияда корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонулду.

Корпустук лингвистиканын материалдарын пайдалануу аркылуу тилдик кубулуштардын табияты аныкталат.

III бапта изилдөөнүн жыйынтыктары талкууланды.

Англис жана кыргыз маданиятындагы Мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Мейкиндик түшүнүгү ар бир элдин менталитетине, дүйнөнү сезүү, көрүүсүнө ылайык жаралат. Мейкиндиктин философиянын, табият таануу, физика илимдеринин объектиси катары карала турганы аныкталат.

Геометрияда *эки өлчөмдүү, үч өлчөмдүү* жана башка мейкиндиктер бар. Эки өлчөмдүү мейкиндикке *тегиздик* кирет, ал эми *үч өлчөмдүү* мейкиндик заттын *узуну, кеңдиги (туурасы)* жана *бийиктигинен* турат, бул үч өлчөмдү көбөйтүү аркылуу заттын *көлөмү* аныкталат.

Англис тилинде *space* лексемасы *мейкиндикти* туюнтат. Ал латын тилиндеги *spatium* деген сөзүнөн алынган. Кыргыз тилинин түшүндүрмө

сөздүгүндө: мейкиндик—кең, жайык жер деп берилет [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү].

Лингвистика мейкиндикти вербализациялаган лексемалардын өзгөчөлүктөрүн талдайт. Ал эми ар түрдүү тилдердеги алардын лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн жана окшоштуктарын табуу аркылуу салыштырма тил илиминин маселелери чечилет. “Англис тилдик маданиятта же дегеле индоевропалык тилдик маданиятта мейкиндик үч өлчөмдө экендиги белгиленет. Англис тилинде мейкиндикти абдан көп лексемалар жана грамматикалык структуралар чагылдыраы аныкталат. Англис тилинде узундук менен кеңдикти сын атоочтор сыпаттары аныкталат, ал эми көлөмдү бүтүндөй сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору туюнтат. Англичандар өздөрүнүн дүйнө карашында мейкиндикти симметрия, ассиметрия, форма, өлчөм, аралык жана чек аркылуу аныкташат. Мейкиндик тууралуу изилдөөлөр перцептуалдуу мейкиндик, реалдуу мейкиндик жана концептуалдык мейкиндиктин айланасында жүрөт.

Кыргыздар Евразиянын тоо-талааларында, талаа-ойдуңдарында көчүп, конуп жүргөн эл болгондуктан, мейкиндикти өз көз карашы, туюму, көчмөн философиясы, маданияты жана ыйык ишенимдери аркылуу өзгөчө түшүнүп, аны тилде чагылдырышкан. Боз үй көчмөндөрдүн архитектуралык артефакты катары өзүнүн кайталангыс симметриялык, формалык жана көлөмдүк бөтөнчөлүктөрдү камтыйт. Кыргыздар мейкиндикти чексиз элестетишет жана аны сыпаттаган сын атоочтор ар түрдүүлүгү менен айырмаланат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги Мейкиндикти туюндурган сын атоочтор лексика-семантикалык топторго ажыратылды. Узундукту сыпаттаган сын атоочтор горизонталдуу узундукту аныктайт. Кеңдик тегиздиктеги горизонталдуу (туурасынан кеткен) жайгашкан түшүнүк. Бийиктик вертикалдуу чен-өлчөм, аны репрезентациялаган сын атоочтор лексика-семантикалык топко ажыратылат. Көлөмдү сүрөттөгөн сын атоочтордун лексика-семантикалык тобу да ажыратылат, бирок кандидаттык

диссертациянын көлөмүнө ылайык, көлөм чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор каралган жок.

Тегиздик өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты талданды. Алардын тил корпустарындагы жыштыктары аныкталды. Бул лексика-семантикалык топтун *ядролук семасы* катары англис тилинде *flat* (*тегиз*) сын атоочу, ал эми кыргыз тилинде *тегиз* сын атоочу аталат. Перифериялык семаларын англис тилинде антонимдик жана синонимдик түйүндөн турган *even, perpendicular, plumb; level, levelled, horizontal, flat, plane, even, smooth* сын атоочтору түзсө, ал эми кыргыз тилинде *майнак, майпагай, майпаң, жайык, жайпагай, жайнак, түз, түзөң, текши, жалпак, жалпагай* сын атоочтору курайт. *Flat* сын атоочу англис тилинин корпустарында *flat earth* (*тегиз жер*) *flat surface* (*бир заттын үстүнүн тегиз экендигин билдирет: тегиз столдун үстү, тегиз талаа*), *flat screen tv* – *жалпак экрандуу тв ж.б.* Анын колдонулуу жыштыгы кыргыз тилиндеги *тегиз* сын атоочунун кыргыз тил корпусунда колдонулушуна караганда алда канча көп, бул англис тил корпустарынын көптүгү жана ар түрдүүлүгү менен аныкталат. Англис тилинде *тегиздик геометриясын, китептин бетин, ширеңке кутусунун бетин, столдун үстүнүн тегиздигин* жана башка заттарды сүрөттөөдө *plane* сын атоочу колдонулат. Аталган сын атоочтун да англис тилинин корпустарында колдонулган сандык катышы эсептелип, лексика-семантикалык талдоо жүргүзүлдү. *Level* сын атоочу да тегиздиктеги чен-өлчөмдү сыпаттоо үчүн пайдаланылат. Бирок бул сын атооч англис тилинин корпустарында тегиздиктин сыпаттаган мааниси дээрлик табылган жок, анткени *level* лексемасы зат атооч катары деңгээл деген маанини туюндургандыктан, аталган мааниде гана корпуста көп учурай турганы белгилүү болду. *Smooth* сын атоочу тегиздик чен-өлчөмүн сүрөттөйт. Ал тегиздиктикти жылмакай болушун сүрөттөйт. Анын тил корпустарындагы сандык жыштыгы эсептелип, диаграммада көрсөтүлүп, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү талданды. *Smooth* сын атоочу рельефтин тегиздигин, полдун тегиздигин, жылмакайлыгын, муздун бетинин тегиздигин, жылмакайлыгын сыпаттайт.

Кыргыз тилиндеги тегиздик өлчөмүн билдирүүчү ядролук сема *тегиздин* лексика-семантикалык табияты кыргыз тил корпусундагы маалыматтар менен талданды. Корпуста *тегиз* сын атоочу жердин тегиздигин, адамдын мамилесинин тегиздигин, өтмө мааниде мейкиндиктеги тең салмактуулукту, башкача айтканда адамдардын мамилесинин ортосундагы тең салмактуулукту, теңдикти түшүндүрө тургандыгы байкалды.

Кыргыз тили корпусу көрсөткөндөй, *жайык* лексемасы мейкиндиктеги тегиз чексиздикти, географиялык мейкиндиктеги тегиздикти, адамдын сырт келбетин, буюмдардын жалпактыгын сүрөттөйт. *Жайык* лексемасы стилдик жактан *тегиз* сын атоочуна караганда да кыйла экспрессивдүү. *Жайпак* сын атоочу кыргыз тилинин корпусунда болгону эки жолу эле катталган. Изилдөө көрсөткөндөй, *жайпак* төмөндөгү сөз айкаштарында колдонулат: *жайпак жер, жайпак тоо, жайпак талаалар, жайпак тоолор, жайпак адырлар*. Андан тышкары буюмдарды сүрөттөйт: *жайпак табак, жайпак калак, жайпак күрөк, жайпак тебетей, жайпак таш* ж.б. Кыргыз тилинин корпустарында *жайпагай, жайпагайыраак, тайпак, тайпагай, тайпаң* сын атоочтору дээрлик аз же жокко эсе экендиги аныкталды.

Тегиздикти билдирген сын атоочтор эки тилде тең мейкиндиктеги тегиздикти сыпатташат, англис тилиндеги сын атоочтордун колдонулуучу чөйрөсү корпустарда абдан кеңири, ал эми кыргыз тилиндеги корпустун жаңы экендигине байланыштуу айрым сын атоочтор катталбагандыгы табылды. *Flat* сын атоочунун тил корпустарындагы эбегейсиз сандык катышына байланыштуу, аны ачууда кыйынчылыктар жаралды. Ал эми *level* сын атоочунун тегиздикти сыпаттоочу мааниси тил корпустарында табылган жок.

Англис тилинде узундукту сүрөттөгөн ядролук сын атоочтор: *long жана short*, анын перифериялык семалары *elongated, extended, lengthy, longish, prolonged* ошондой эле алардын антонимдери *little, small* талданды, *compact, mini* көлөмдү да түшүндүргөндүгүнө байланыштуу узундук чен-өлчөмүн сыпаттаган маанилери каралган жок. Кыргыз тилинде ядролук сын атоочтор *узун* жана *кыска*, перифериялык сын атоочтор *бойлуу (адам)*,

керилген, созулган, керме, кыска, чолок, орто талданды. Эки тилде тең аталган сын атоочтор заттардын, түшүнүктөрдүн жана кубулуштардын узундугун чагылдырат. Алардын айырмачылыгы ар бир эл менталитетине ылайык узундукту сыпатташа тургандыгы белгиленет.

Англис тилинде кеңдикти сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семалары *wide (кең)* анын антоними *narrow (тар)* изилденди; алардын перифериялык семаларына *broad (кеңири), thick (кеңири), spacious (кенен), expansive (кенен), extensive (кеңири), roomy (кеңири), thin (ичке, кууш)* талданды.

Кыргыз тилинде кеңдикти (туурасын) сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семалары: кең жана тар иликтөөгө алынды; алардын перифериялык семалары: *кеңири, мейкин, даркан, кенен, талпагай, жоон, ичке, кууш* тил корпусундагы материалдардын негизинде иликтенди.

Бийиктикте вертикалдуу ченем катары репрезентациялаган сын атоочтордун англис тилиндеги ядролук семалары *high* жана *low* лексемалары, перифериялык семалары *tall, lofty, altitudinous* изилденди.

Кыргыз тилинде бийиктикте сыпаттаган *бийик* жана *жапыз* ядролук семалары, *жогору, төмөн, ылдый, терең, тайыз, жалпайган, жепирейген* перифериялык семалары талданды.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абжапарова М. Цветообозначения в казахском языке в сопоставлении с алтайским языком [Текст]: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Абжапарова М. — Новосибирск, 2006. — 189 с.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы: “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп [Текст] / Абдувалиев И. — Бишкек, 2008. — 284 с.
3. Абдуллаев Анвар Вайдуллаевич Особенности значения имен прилагательных // Проблемы педагогики. 2021. №4 (55).
4. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М-Л.:Наука,1964.
5. Адмони В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. М., 1973. 176 с.
6. Авязова А.М. Сын атоочтун кыргыз тил илиминде изилдениши// Известия вузов Кыргызстана, № 10, 2019. 134-139-бб. DOI:10.26104/IVK.2019.45.557
7. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б.: Аврасяпресс,2009.
8. Акетинна О. С. Способы экспликации концепта «Пространство» в английской лингвокультуре // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2016. №4 (2016).
9. Акетинна О. С. Лингвистические способы актуализации категории пространства в художественной картине мира Ч. Диккенса: диссертация ... кандидата Филологических наук: 10.02.19 / Акетинна Ольга Сергеевна;[Место защиты: ФГБОУ ВО «Адыгейский государственный университет»], 2018.- 218 с.
10. Акунова, А. Чокошева, Б. Эшимбекова, Г. Азыркы кыргыз тили. Морфология: Жогорку окуу жайдын студ. үчүн. – Б.: 2009.- 150 б.
11. Albertus Suward, The development of English adjectives from Old English to Modern English. Celt, volume 7, number 1.2007. pp.25-35].

12. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2-х т. М.: Языки русской культуры, 1995. Т. 1. 163 с.
13. Арапова Г. У. Кыргыз жана түрк тилиндеги өң-түс концепттери. ф. и. кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Бишкек – 2016.
14. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка : учеб. пособие / И.В. Арнольд. – 2-е изд., перераб. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2012
15. Асанова, З.А. К вопросу формирования имени прилагательного как самостоятельной части речи в тюркских языках.// Языки народов Российской Федерации | Филологический аспект №6 (38) Июнь, 2018.
16. "Attributive and predicative adjectives" at Lexico, archived 15 May 2020.
17. Ash-Shareef, Abdurrahim Khairullah Omar (November 15, 2014). "Aspects of Ancient Muslim Scholars' Induction Drawn from the Holy Qur'an in Proving Earth is Spherical". *Journal of Education and Practice*. 5: 210–218. CiteSeerX 10.1.1.832.9945.
18. Ахвледиани, В. Г. Арабское языкознание средних веков [Текст] / В. Г. Ахвледиани // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Л. : Наука , 1981. – С. 53–95.
19. Бабаджанов С. Прилагательное как часть речи в русском и туркменском языках// Материалы XV Международной научной конференции. Москва-Иваново-Шуя, 2022. С. 265-267.
20. Baker, M. C. (2003). *Lexical Categories: Verbs, Nouns, and Adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Бактыбаев У. Сын атоочторду жасоочу мүчөлөр. - Ф., 1940.
22. Backhouse, A. E. (1984). Have all the adjectives gone? *Lingua*, 62: 169 – 186.
23. Баранов А.Н. Корпусная лингвистика // Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003. – С.112–137.
24. Баскаков Н. А. Тюркские языки / Отв. ред. Г. Д. Санжеев; Институт языкознания АН СССР. — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 248 с.

- 25.Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Высшая школа, 1969. — 384 с.
- 26.Батманов И. А. Части речи в киргизском языке: материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1936. – 48 с.
- 27.Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Вып. - Фрунзе, Казань: Киргизгосиздат, 1939. - 76 с.
- 28.Бекбоев И.Б, Бөрүбаев А.А., Айылчиев А.А Геометрия. · Издатель Билим компьютер - 2015год -288 б.·
- 29.Белова, Н. Н. Семантика оценки в именах прилагательных : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Белова Наталия Николаевна; [Место защиты: Моск. гос. обл. ун-т].- Мичуринск, 2011.- 262 с
30. Бельмесова Мария Олеговна (2020). Различные классификации частей речи: теоретические аспекты (на материале английского языка). Colloquium-journal, (12 (64)), 87-89. doi: 10.24411/2520-6990-2020-11807
31. Bennet, G.R. Using corpora in the language learning classroom. Michigan.2010.URL: <https://www.press.umich.edu/pdf/9780472033850-part1.pdf>
- 32.Biber, D., S. Conrad and R. Reppen 1998. Corpus linguistics. Investigating language clause and use. New York: Cambridge University Press.
- 33.Integrated CorpusBased Approach. Peter Lang. Internationaler Verlag der Wissenschaften
- 34.Bhat, D. N. S. (1994). The Adjectival Category: Criteria for Differentiation and Identification. Amsterdam: J. Benjamins.
- 35.Боз үйдүн жасалышы// Кыргыз маданият борбору. URL: <https://kmb3.kloop.asia/2011/07/05/boz-jd-n-zhasalyshy/> [Боз үй - Википедия \(wikipedia.org\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Боз_үй)

- 36.Бороздина, И.С. Концепты «пространство/space» в англо- и русскоязычной культурах// Теория яз. и межкультур. коммуникация. – 2010. – № 2.
- 37.Босова Л.М. Соотношение семантических и смысловых полей качественных прилагательных: Психолингвист. аспект: диссертация ... доктора филологических наук : 10.02.19/ Босова Л.М.- Барнаул, 1998.- 283 с
- 38.Буранов, Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков[Текст]/ Дж. Буранов// М.: Высшая школа, 1983. - 268 с.
- 39.Wallis, S. and Nelson G. Knowledge discovery in grammatically analysed corpora. *Data Mining and Knowledge Discovery*, 5: 307–340. 2001.
- 40.Warren, B. (1984). *Classifying Adjectives*. Goteborg, Sweden: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- 41.Васильев, Л.М. Методы современной лингвистики. Уфа, 1997. 180 с.
- 42.Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика: учеб. пособие для вузов. М.: Высшая школа, 1990. 176 с.
- 43.Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1997. 240 с.
44. Виноградова С. А. Семантика английского прилагательного (на материале относительных прилагательных): диссертация ... доктора филологических наук: 10.02.04 / Виноградова Светлана Аюповна; [Место защиты: ФГБОУ ВО «Воронежский государственный университет»], 2019
- 45.Wierzbicka, A. (1988). What's a Noun? (Or: How Do Nouns Differ from Adjectives). In Wierzbicka, A. (Ed.), *The Semantics of Grammar*. Amsterdam: John Benjamins. 463 – 497.
- 46.Володин, А.П. О прилагательном как о части речи(Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики. - СПб., 2013. - С. 39-45.

47. Габучан, Г. М. Арабская языковедческая традиция [Текст] / Г. М. Габучан // Ярцева В. Н. (гл. ред.) Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 39–41.
48. Герценберг, Л. Г. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время [Текст] / Л. Г. Герценберг, Д. Саймиддинов // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Л. : Наука, 1981. – С. 96–114
49. Гируцкий А. А. Введение в языкознание: Учеб. пособие / А. А. Гируцкий. – 2-ое изд., стер. – Мн.: «ТетраСистемс», 2003. – 288 с. ISBN 985-470-090-9.
50. Givón, T. (1984). *Syntax: A Functional-Typological Introduction (Vol. I)*. Amsterdam: John Benjamins.
51. Grabe, W., Kaplan, R. B. *Applied Linguistics in North America* // *Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition)* 2006, pp. 363-369
52. Greenbaum, S. (1991). *An Introduction to English Grammar*. Harlow, Essex: Longman.
53. Greenbaum, S. (1996a). *The Oxford English Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
54. Greenbaum, S. (1996b). *Comparing English World Wide: The International Corpus of English*. Oxford: Oxford University Press.
55. Greenbaum, S. and Quirk, R. (1990). *A Student's Grammar of the English Language*. Harlow: Longman. pp. 41-42
56. Давлетов С., Кудайбергенов С. *Азыркы кыргыз тили: морфология*. – Ф., 1980.
57. Dixon, R. M. W. (1977). *Where Have All the Adjectives Gone? Studies in Language*, 1: 19 – 80.
58. Dixon, R. M. W. (1982). *Where Have All the Adjectives Gone? and Other Essays in Semantics and Syntax*. Berlin: Mouton.
59. Dixon, R. M. W. (2005). *A Semantic Approach to English Grammar*. Oxford; New York: Oxford University Press.

60. Dixon, R. M. W. and Aikhenvald, A. Y. (2004). *Adjective Classes: A Cross-Linguistic Typology*. Oxford; New York: Oxford University Press.
61. Ельмслев Л. Понятие управления (отрывки). Метод структурного анализа в лингвистике. *Язык и речь // История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях: в 2-х ч. / под ред. В. А. Звегинцева*. М.: Просвещение, 1964. Ч. 2. С. 47-66.
62. Захаров В.П. *Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие*. – СПб., 2005. – 48 с. <http://vp-zakharov.narod.ru/publications.htm>
63. Iwanska, L. (1995). *Semantics, Pragmatics, and Context of Intensional Negative Adjectives: Not a Toy Problem*. In *Proceedings of the SIGLEX Workshop on Context in Natural Language Processing*. Montréal, Québec
64. Иванова, М.О., Степанова З.Б. Семантико-контекстологический анализ японских прилагательных: корпусный подход // МНКО. 2020. №6 (85).
65. Инаятов Д. Русские и туркменские прилагательные в сопоставительном аспекте // материалы II Международной научно-практической конференции. Астрахань, 2022. Издательство: Астраханский государственный университет. С. 241-247.
66. Исаев Д., Токоев К. Кыргыз тилинин окуу китеби. - Ф., 1936.
67. Казакова, Е. М. Имя прилагательное в системе частей речи туркменского и русского языков [Электронный ресурс] / Е. М. Казакова // *Актуальные проблемы медицины : сб. науч. ст. Респ. науч.-практ. конф. и 23-й итоговой науч. сессии Гомел. гос. мед. ун-та, Гомель, 13–14 нояб. 2014 г. : в 4 т. / редкол. : А. Н. Лызиков [и др.]*. – Гомель : ГомГМУ, 2014. – Т. 2. – С. 77–78.
68. Караулов Ю.Н. *Общая и русская идеография*. - М.: Наука, 1976. -338 с.
69. Kartal G. F corpus-based analysis of the most frequent adjectives in academic texts by Teaching English with Technology, 17(3), 3-18, <http://www.tewtjournal.org>
70. Kasieva A., Knappen J., Fischer S., Teich E. A new Kyrgyz corpus: sampling, compilation, annotation. 2020. [Электрондук ресурс] URL:

<https://www.zfs.uni-hamburg.de/dgfs2020/programm/abstracts/dgfs2020-clp-kasieva.pdf>

71. Kennedy, G. An Introduction to Corpus Linguistics [текст] / G. Kennedy. - London: Longman, 1998.
72. Kennedy, G. Corpus Linguistics// International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. 2001, pp. 2816-2820
73. Klein, W. (1980). A Semantics for Positive and Comparative Adjectives. Linguistics and Philosophy, 4: 1 – 45
74. Климова Ю. А. Имя прилагательное как репрезентант концепта "качество" в русской языковой картине мира : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Климова Юлия Александровна; [Место защиты: Белгород. гос. ун-т].- Белгород, 2008.- 197 с.
75. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., and Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of Contemporary English. London: Longman
76. Кравченко Л.В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты языковой категоризации. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1996. 160 с.
77. Кодирова. Ф, Мамадалиева Ф., Асранов С. Колоративная лексика и лингвистические особенности узбекского языка // Scientific progress. 2022. №2.
78. Kohonen, Th. 2007. From Helsinki through the centuries: the design and development of English diachronic corpora. In P. Pahta, I. Taavitsainen, T. Nevalainen, and J. Tyrkkö, (eds) Studies in variation, contacts and change in English volume University of Helsinki.
79. Колпакова Г. В. Методы анализа корпусной лингвистики// Источник Филологических наук. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 4 (15). С. 75-77
80. Кузина И. Ю. К вопросу об отражении параметрических характеристик объекта в языковой картине мира (на материале русского и английского языков)// Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, no. 85, 2008, pp. 156-163.

81. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1989. 216 с.
82. Кыркбаева Г. Н. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр жана сөз тизме.: филология илимдеринин кандидаты дисс. Бишкек, 2019.
83. Lemnitzer, Lothar & Zinsmeister, Heike (2006) *Korpuslinguistik. Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
84. Liddell, H. G.; Scott, R.; A Greek–English Lexicon at the Perseus Project
URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=lo/gos>
85. Лукин. О. В. Теории частей речи в контексте философских и логических учений// Ярославский педагогический вестник – 2009 – № 2 – Том I (Гуманитарные науки). С. 154-160.
86. Лукин. О. В. Теории частей речи в странах древнего и средневекового Востока// Ярославский педагогический вестник – 2011 – № 2 – Том I (Гуманитарные науки). С. 154-160.
87. Лукин О В. К философским обоснованиям теории частей речи// Ярославский педагогический вестник, vol. 1, no. 2, 2012, pp. 137-141.
88. Лукин, О. В. Основы организации научно-исследовательской работы в области языкознания : учебное пособие. – Ярославль :РИО ЯГПУ, 2016. – 112 с.
89. Maass, Anne & Karasawa, Minoru & Politi, Federica & Suga, Sayaka. (2006). Do verbs and adjectives play different roles in different cultures? A cross-linguistic analysis of person representation. *Journal of personality and social psychology*. 90. 734-50. 10.1037/0022-3514.90.5.734.
90. Малышева Н. В. (2019). Якутская лексика обозначения покрова животных общетюркского происхождения в сравнительно-историческом аспекте. Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки, (6), 78-85.

91. Малышева Н.В., Божедонова А.Е., Старостина Я.Е. Якутско-монгольские лексические параллели, обозначающие наименования мастей лошади // Вестн. Калмыц. ин-та гуманитар. исслед. РАН. 2018. № 2(36). С. 102-109. DOI: 10.22162/2075-7794-2018-36-2-102-109
92. Мальцева М. С. Учебный корпус (Learner Corpus) как база для лингвистического и лингводидактического анализа в рамках методики преподавания иностранных языков // Социально-экономические явления и процессы, no. 9, 2011, pp. 209-212.
93. Manca E. From phraseology to culture. Qualifying adjectives in the language of tourism// Patterns, meaningful units and specialized discourses. Edited by Ute Römer and Rainer Schulze [International Journal of Corpus Linguistics 13:3] 2008. pp. 368–385
94. Mastrorarde, D. J. Introduction to Attic Greek. University of California Press, 2013. p. 60
95. Медведева Н. А. Анализ лексико-семантической группы слов (композигов) с общим компонентом "фитнес". Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2017. № 10(76). С. 115-119.
96. Мелиоранский П.М. Грамматика казак-киргизского языка. - М.Л., 1894.
97. Meyer, Ch.F. 2002. English corpus linguistics. An introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
98. McEnery, Tony & Wilson, Andrew (2001) Corpus Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press.
99. McEnery, Tony, Yukio Tono & Xiao, Richard (2006) Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book. London: Routledge.
100. McCarthy, M. (2004). Touchstone: from corpus to coursebook. Cambridge: Cambridge University Press.
101. McCarthy, M. (2008). Accessing and interpreting corpus information in the teacher education context. Language Teaching, 41, 4, 563-574.
102. McCawley, J. D. (1992). Justifying part-of-speech assignment in Mandarin Chinese. Journal of Chinese Linguistics, 20: 211 – 245.

103. McNally, L and Kennedy, G. (2008). *Adjectives and Adverbs: Syntax, Semantics, and Discourse*. Oxford; New York: Oxford University Press
104. Мони́на Т. С. Англицизмы в современной русской концептосфере // *Языковые процессы в эпоху глобализации: материалы Международного научного семинара*. М.: ГЛОУ ВО МПГУ, 2016. С. 165-173.
105. Мурзалиева А.Ш. Сын атоочтордун эстетикалык мүмкүнчүлүгү жана анын көркөм чыгармада берилиши (М.Гапаровдун чыгармаларынын негизинде): автореф. дис. ... канд. филол.наук. Бишкек, 2014. 25 с.
106. Мутафчиев Р. Анализ за лексиката по семантигните полета. «Език и литература». Т. 26, кн. 2. - София, 1971.
107. Мясникова И. И. Семантическое поле: история и современность // *Система ценностей современного общества*. 2008. №4. 136-141
108. Найманова Ч.К. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков). Бишкек: 2004.-182 с.
109. Наний Л. О. Прилагательные простейших форм и размеров китайского и русского языков в типологическом аспекте.: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.20 / Наний Людмила Олеговна; [Место защиты: Институт языкознания Российской академии наук].- Москва, 2016.- 339 с.
110. Nesselhauf N. *Learner Corpora and their Potential in Language Teaching*, in J. M. Sinclair (ed). *How to use Corpora in Language Teaching*. Amsterdam, 2004. Pp. 125-152.
111. Nitta, S. M. M. (2021). A corpus analysis of adjectival patterns in a psychology textbook. *TESOL Working Paper Series*, 19, 80-102.
112. Ngula, R. (2018). *Corpus methods in language studies. Perspectives on Conducting and Reporting Research in the Humanities* (pp. 205 - 223) Publisher: University of Cape Coast Press.
113. Новиков Л. А. Семантика русского языка: учеб. пособие. М.: Высшая школа, 1982. 272 с.

114. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: URSS; Книжный дом «Либриком», 2009. 172 с.
115. Raskin, V. and Nirenburg, S. (1996). Adjectival Modification in Text Meaning Representation. In COLING-96: the 16th International Conference on Computational Linguistics. Copenhagen, Denmark. 842 – 847.
116. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике. М.: Русские словари, 2008. 416 с.
117. Research methods: corpus linguistics. URL: <http://www.perezparedes.es/research-methods-corpus-linguistics/>
118. Садыков К., Сагынбаева Б. Кыргыз-түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы. - Б., 2010.
119. Саидов, Ж. Р. О словообразовании имен прилагательных в современном узбекском языке / Ж. Р. Саидов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 8 (88). — С. 1160-1163
120. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү. / Филол. ил. докт. дисс. автореф. - Б., 2003. - 52 б.
121. Севортян Э. В. Несколько замечаний к тюркологическим исследованиям по грамматике / Э. В. Севортян // Советская тюркология. — 1970. — № 3. — С. 3–16.
122. Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков /. – М. : Наука, 1986. – 301 с.
123. Сергиенко, Н. А. Сопоставительное исследование лексико-семантических групп прилагательных с идентификаторами "чистый/грязный" и "clean/dirty" (По материалам лексикографии) : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 Екатеринбург, 2006 189 с.
124. Созаев Б. Т. Имя прилагательное в современном карачаево-балкарском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.06 «Тюркские языки» / Б. Т. Созаев. – Баку, 1970. – 21 с.

125. Corpus Linguistics URL:
https://www1.essex.ac.uk/linguistics/external/clmt/w3c/corpus_ling/content/introduction2.html
126. Степаненко, С.Н. Имя прилагательное как средство концептуализации количества в современном английском языке / С.Н. Степаненко // Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира : сб. науч. тр. / Поморский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова ; отв. ред., сост. Т.В. Симашко. - Москва; Архангельск, 2009. - Вып.4.-С. 313-318.
127. Sweet H. A short historical English grammar. - GB: Oxford - at the Clarendon Press, 1992. – p. 264.
128. Suward A. The development of English adjectives from Old English to Modern English. Celt, volume 7, number 1.2007. pp.25-35.
129. Сюрюн Аржаана Александровна (2007). Проблема "прилагательных" и "наречий" в тюркских языках (на материале тувинского языка). Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований, III (3), 165-177.
130. Tucker, G. H. (1998). The lexicogrammar of adjectives: a systemic functional approach to lexis. London; New York: Cassell
131. Татаренко, С. В. Сопоставительное исследование прилагательных эстетической оценки в русском и английском языках : На материале словарей. Дисс. канд. филол.н., Екатеринбург, 1999.
132. Терентьев, М. А. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская / М. А. Терентьев. – Репр. изд. 1875 г. – Москва : Директ-Медиа, 2014. – Книга 1. – 216 с. – Режим доступа: по подписке. – URL: <https://lib.biblioclub.ru/index.php?page=book&id=72862> (дата обращения: 12.07.2023). – ISBN 978-5-9989-4526-7. – Текст : электронный.
133. Теньер. Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. 656 с.
134. Tognini-Bonelli E. Studies in corpus linguistics. John Benjamins Publishing, 2001.223 p.

135. Todd 1987.55p.
136. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф.,1934.
137. Тыныстанов К. Эне тилибизде. - Ф., 1934.
138. Уметалиева Б.Дж. Прилагательные в современном киргизском языке. - Ф.: Мектеп, 1965.
139. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. - Ф., 1975.
140. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка: учеб. пособие. М.: URSS; Книжный дом «Либроком», 2009. 44 с.
141. Plofker, Kim (2009). *Mathematics in India*. Princeton University Press. ISBN 978-0691120676.
142. Cao Jing A corpus-based study of adjectives in contemporary English. PhD Thesis. City University of Hong Kong.
143. Russell, J. Bu (1991). *Inventing the Flat Earth: Columbus and Modern Historians*. Praeger. pp. 86–87. ISBN 978-0-275-95904-3.
144. Садыков К., Сагынбаева Б. Кыргыз-түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы. - Б., 2010.
145. Саидов, Ж. Р. О словообразовании имен прилагательных в современном узбекском языке / Ж. Р. Саидов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 8 (88). — С. 1160-1163
146. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лек сика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү. / Филол. ил. докт. дисс. автореф. - Б., 2003. - 5
147. Салахов, С. А. Степени прилагательных в тюркских языках юго-западной группы. Дисс. кандидата филологических наук.1985.
148. Сарбалаев Ж.Т. Из истории имени прилагательного в казахском языке// Вестник Омского университета, no. 4 (74), 2014, pp. 202-206.
149. Cinque, G. (2010) *The Syntax of Adjectives: A Comparative Study*. Massachusetts: Massachussets Institute of Technology Press

150. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. М., 1990
151. Стернин И. А., Саломатина М. С. Семантический анализ слова в контексте. Воронеж: Истоки, 2011. 150 с.
152. Талапина Марина Борисовна. Сопоставительное исследование русских и английских прилагательных "белый/черный" и "white/black" в когнитивно-дискурсивном аспекте : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.20 / Талапина Марина Борисовна; [Место защиты: Ур. гос. пед. ун-т]. - Екатеринбург, 2008. - 209 с. РГБ ОД, 61:08-10/778
153. Thorne, S. (2012) *Mastering Practical Grammar*. New York: Palgrave MacMillan
154. Tucker, G. H. (1998). *The lexicogrammar of adjectives: a systemic functional approach to lexis*. London; New York: Cassell.
155. Tull, Herman Wayne (1989). *The Vedic Origins of Karma: Cosmos as Man in Ancient Indian Myth and Ritual*. State University of New York Press. pp. 47–49. ISBN 978-0-7914-0094-4.
156. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. 286 с.
157. Уметалиева Б.Дж. Прилагательные в современном киргизском языке. - Ф.: Мектеп, 1965.
158. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. -Ф., 197
159. Филин, Ф.П. О лексико-семантических группах слов. // *Очерки по теории языкознания*. М., 1993. 336 с.
160. Ferris, C. (1993). *The Meaning of Syntax: A Study in the Adjectives of English*. London: Longman.
161. Flanagan, P. J. *A Cross-Linguistic Investigation of the Order of Attributive Adjectives*. PhD Thesis. Edge Hill University. 2014. 352 p.
162. Frawley, W. (1992). *Linguistic Semantics*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
163. Halliday, M.A.K. (1994) *Functional Grammar*. London: Arnold.

164. Halliday, M.A.K. (2004) An Introduction to Functional Grammar [3rd Ed.]. London: Arnold
165. Huddleston, R. and Pullum, G. K. (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge, U. K.; New York: Cambridge University Press.526p.
166. Hoffmann, Sebastian et al. (2008) Corpus Linguistics with BNCweb - a Practical Guide. Frankfurt/Main: Peter Lang.
167. Hoey, M. (2005) Lexical priming: a new theory of words and language. Psychology Press, 2005.202p.
168. Hofherr, P.C. and Matushansky, O. (2010). Adjectives: Formal Analyses in Syntax and Semantics. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Pub.
169. Hunston, S. Corpus Linguistics// Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition) 2006, Pages 234-248
170. Хутова, Е.Р. Сравнительно-сопоставительное исследование прилагательных моральной оценки человека в разносистемных языках: на материале русского, английского и кабардино-черкесского языков: : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 Нальчик, 2006 196. с.
171. Charlton T. Lewis, Charles Short, A Latin Dictionary. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=adjectivus>
172. Chu-Ren Huang, Yao Yao. Corpus Linguistics.// International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition) 2015, Pages 949-953
173. Чареков С. Л. Эволюционная морфология. Функционально-семантическая эволюция суффиксов в алтайских языках / С. Л. Чареков. – СПб. : Наука, 1999. – Ч. 1. – 192 с.
174. Шемякин Ф. Н. О связи пространственных представлений с восприятиями // Проблемы восприятия пространства и времени. Л.: ЛГУ, 1961. С. 87-89.

175. Шукшина Е.А. Корпусное исследование прилагательных лексико-семантической группы «цвет» в русском языке. Компьютерная лингвистика и вычислительные онтологии. Выпуск 2 (Труды XXI Международной объединенной конференции «Интернет и современное общество, IMS-2018, Санкт-Петербург, 30 мая - 2 июня 2018 г. Сборник научных статей). — СПб: Университет ИТМО, 2018. — 164 с. ISBN 978-5-7577-0584-2 145-152
176. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков : Имя / А. М. Щербак. – Л. : Наука, 1977. – 191 с.
177. Scherer C. Korpuslinguistik // Kurze Einfuehrungen in die germanistische Linguistik. Heidelberg, 2006.
178. Yamazaki, S. (2002). Distribution of Frequent Adjectives in the Wellington Corpus of Written New Zealand English. In Toshio, S., Junsaku, N., and Yamazaki, S. (Eds.) English Corpus in Japan. Rodopi. 63 – 76.
179. Яковенко, Е.Б. Новые возможности изучения устойчивых выражений в английских и немецких переводах библии [Текст] / Е.Б. Яковенко // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - С. 141-145.
180. Яковлюк А. Н. "Лексико-семантический вариант как связующее звено между многозначным словом в языке и его реализацией в речи" Вестник Челябинского государственного университета, no. 34, 2009, pp. 156-162.
181. Ярошенко О.Н. Концепции современного естествознания. Учебно-методический комплекс. - Магадан. 2005.

Тил корпустары

182. Кыргыз тили корпусу. URL: https://corpora.clarin-d.uni-saarland.de/cqpweb/kyrgyz_2022_10_03/index.php
183. News on the Web (NOW)-- Интернеттеги жаңылыктар корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/now> .

184. iWeb: The Intelligent Web-based Corpus -- Интернет тексттери корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/iweb/> .
185. Global Web-Based English (GloWbE)-- Дүйнөлүк интернет корпусу URL: <http://www.english-corpora.org/glowbe/>
186. The Wikipedia Corpus—Википедия корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/wiki/> .
187. Coronavirus Corpus--Коронавирус корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/corona/> .
188. Corpus of Contemporary American English (COCA)-- Азыркы америкалык англис тилинин корпусу. URL:<http://www.english-corpora.org/coca/> .
189. Corpus of Historical American English (COHA)--Америкалык англис тилинин тарыхый корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/coha/> .
190. The TV Corpus -- ТВ корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/tv/> .
191. The Movie Corpus -- Фильмдер корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/movies/> .
192. Corpus of American Soap Operas--Америкалык сериалдар корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/movies/> .
193. Corpus of US Supreme Court Opinions--АКШ Жогорку сотунун тексттери корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/scotus/> .
194. TIME Magazine Corpus --Time журналынын корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/time/>
195. British National Corpus (BNC) -- Англис тилинин британиялык улуттук корпусу. URL: <https://www.english-corpora.org/bnc/> .

Сөздүктөр:

196. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "space". Encyclopedia Britannica, 11 Feb. 2023, <https://www.britannica.com/science/space-physics-and-metaphysics>. Accessed 4 August 2023.

197. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
198. Краткий энциклопедический словарь философских терминов / П. В. Кикель, Э. М. Сороко. – 2-е изд. – Минск : БГПУ, 2008.– 266 с.
199. Кыргыздар 1,2 том. Кыргызстан, 1994
200. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-2- бөлүктөр. Автор Акматалиев А.А.Бишкек, 2019.
201. Кыргызстандын географиясы. Автор: У. Асанов. Бөлүм: География, Басылган жылы: Бишкек, 2010, - 320 б.
202. Кыргызстандын географиясы. Энциклопедиялык окуу китеби. Бишкек, 2004. 716 б.
203. Лингвистический энциклопедический словарь /гл.ред. В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. 437 с.
204. Merriam-Webster Dictionary.URL: <https://www.merriam-webster.com/>
205. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка/ С.И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – Москва : Азбуковник, 2000. – 940 с.
207. Философия и методология науки (понятия категории проблемы школы направления). Терминологический словарь-справочник 2017.